

सांख्यिक-संस्कृत-संरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोखामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्य संस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितश्च ।

THE ALAMKĀRA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPŪRA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

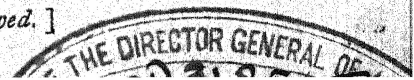
PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

December, 1926.

[All rights reserved.]

LIBRARY NEW DELHI

Acc. No.8965.....

Date.....22-7-57.....

Call No.....824A.....

Kar/Bha

Published by B. N. Sarkar, Hony. Secretary Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by S. Bhattacharji at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PUBLICATIONS OF
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from early times to the Muhammadan conquest, (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 2.

2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal, (In Bengali). Text in Nagari characters, with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E., Rs. 3.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal, (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, and notes. By N. G. Majumdar, (*In the Press*).

4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Girischandra Vedantatirtha, with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. 8.

5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Srishchandra Chakravarti, Complete in 3 volumes, Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9. *Also available in 4 separate parts.* Vol. II. Pt. 1 (Adhyaya 5), Rs. 2-8. Vol. II. Pt. 2 (Adhyaya 6), Rs. 5. Vol. II (S. M. Series) (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6-8.

“Done in a scholarly manner”—H. Jacobi.

“The edition is very good and scholarlike”—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 5.

“A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples.” A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).

7. A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Radhagovinda Basak and Dinesh Chandra Bhattacharya, As. 12.

8. A Descriptive List of Copper-plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Niradbandhu Sanyal, M. A. (*In the Press*)

9. Varendra Research Society's Monographs :—

No. 1—The Nalanda Copper-plate of Devapala. By N. G. Majumdar, Rs. 1.

No. 2—Mahasthan and its Environs by Prabhas Chandra Sen (*In the Press.*)

II. Savita Memorial Series.

1. Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 6.

"A scholarly work"—S. K. Belvalkar.

"A very creditable production"—A. F. R. Hoernle.

"The editor has carried out his work with care and success"—A. B. Keith.

2. Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 1-8.

3. Alamkarakaustubha—a work on Sanskrit Poetics by Kavi Karnapura. Edited by Sivaprasad Bhattacharyya, Kiranas 1—6 Rs. 3-8. Kiranas 7—10 (*In the Press*).

"Excellent edition"—Ganganath Jha.

"Edited with great judgment and discrimination"—A. B. Keith.

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended"—H. Jacobi.

4. Prayaschittaprakarana—Texts on expiatory rites by Bhatta Bhavadeva. Edited by Girishchandra Vedantatirtha Rs. 2.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोस्वामिकृतः
अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

ग्रन्थारम्भे स्वाभीष्टदेवतानामगुणकौतूहलात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य
निर्विघ्नो परिसमाप्तिमाप्नोति ।

स्नानन्दरससदृशः कृष्णश्चैतन्यविग्रहो जयति ।

आपांमरमपि कृपया सुधया स्तपयास्वभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

अद्वैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो
नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपहृत्केतनः ।
लक्ष्मीप्राणपतिर्गदाधररसोत्तापी जगन्नाथभूः
साङ्गोपाङ्गसपार्षदः स दयतां देवः शचीनन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतेतराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोष्कृतमले
गिरां सारे पारेजडिमगह्वने देवभवने ।
पुनानाऽशा भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः
सदाऽन्नाता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥
मेघश्यामोऽच-नरक-शमो घंममाधुर्यरामो
दीप्यद्गमाद्वतसुललिताकारधिकारिकारिकामः ।

(१) 'श्रीश्रीबीरविद्युजयति' इति (ग) (ज) पुस्तकेयौ; 'श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके,
'श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (ङ) पुस्तके ।

स जयति येन प्रभवति दृशि सुदृशां व्यञ्जनावृत्तिः ।

अतिशयितपदपदार्थो ध्वनिरिव मुरलीध्वनिर्भुरारातेः (क) ॥ २

जयतिरत्राकर्षकः सर्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्ष-
बोधानुकूलव्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । सर्वोत्कर्षं दर्शयति—

पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वस्तुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयो,
तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बीजमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन
सुदृशां गोपाङ्गनानां दृशि नेत्रे व्यञ्जना विगताञ्जना इतिः प्रभवति,
आनन्दाश्रुधीतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविसुकुटुम्बः, ओकर्णपूरगोखामी स्वकृतश्लोकानां स्वयमेव टीकामाह
(२)—ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थकारः स्वयमेव मत्कृतग्रन्थस्य समाप्तिर्निविन्ना भवत्विच्छती
त्यर्थः । चेतन्यनामा विग्रहश्चेतन्यविग्रहः, कथम् तः ? कथाः श्रीकृष्णाम्बिताः । स जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते । खोयो यो भजनानन्दरसस्तत्र स्वयमेव सद्यः । यो भूमौ तिष्ठन्
पामरपर्यन्तं सुधया क्षपयाच्चकार निमज्जयति स्म (३) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः प्रमनप्रमनश्चिच्चमत्कारकारौ

वंशोधारी भवतु शरणं रावणारिर्हृदि ॥

समाधिसिद्धस्य मुजन्वनो मनाङ्गनारायणस्यान्वयलब्धजन्मना ।

निधीयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रागल्भ्यसुग्धेन हि मौक्तिकावली ॥

प्रवाचां प्राचां शरणमनुखल्य कृतकत्वा भवेयमिति ।

त्वरयति मम मतिर्न यत्तन्मूकोऽपि वावटूको जातः ॥

(क) नमस्कारश्लोकेनेतेन ग्रन्थार्थोऽपि मनाक् दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्यग्-
भावितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, 'अतिशयितपुरासुरप्रभाव'मित्यादिप्रयोग-
दर्शनात् । एवमत्र राजदन्तादित्वस्वीकारगौरवं परिहार्थम् । मुरलीध्वनेः शब्दतत्त्ववेदिनां
भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशायित्वं स्पष्टमेव । 'लावण्यमिवाङ्गनास्मि'ति न्यायात्
व्यञ्जनापरनाम्नो ध्वनेः पदपदार्थाश्रितत्वेऽपि सद्दृश्यैः पदपदार्थातिशायित्वं स्वीक्रियते ।
यदाह ध्वनिकारः स्वयमेव—

यतार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

अलङ्कृतः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति स्मरिभिः कथितः ॥ (१।१३)

(२) 'व्याख्यामाह' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

(३) 'अथवा श्लेषे राधिकाऽदिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको यो रसः प्रह्लादस्तत्र सद्यश्चन्द्रसमासाद-

ग्रन्थस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—ध्वनिरिवेति । ध्वनिरुत्तम-
काव्यतत्त्वं व्यङ्ग्यभूतं यत् किमपि । स कौटुशः ? अतिशयितौ पदपदार्थौ
येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुष्ठु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः,
तेषां दृशि ज्ञाने येन व्यञ्जनावृत्तिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः

पश्चात् पञ्चस्रस्रय हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः । Sankaracharyya—
Prapanchasaratanttra.
वक्त्रे वैखर्यथ रुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना- Patala III. (Verse 43.)

बहस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः (ख) ॥

‘जि’ अभिभवे इति पराभवार्थकजिधातुः सकर्मकः, अतस्तद्वातत्तार्थमाह—
जयतीति । खनिष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् ।
अत्र तु खापेक्षया उत्कर्षबोधकाले तुल्यवित्तिवेदान्तान्यायेन स्वस्तिन्नपकर्षबोधो जायते,
तादृशबोधानुकूलव्यापारो (4) ‘जयतीति’ प्रयोगः । तत्कर्तृग्रन्थकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-
सिद्धिरिति भावः । ‘पदं’ व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्णाङ्गिबस्तुष्वित्यभिधानात् ‘पद’शब्दोऽत्र
वैकुण्ठादिस्थानविशेषवाचकः । तथा ‘पदार्थ’शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपपदार्थ-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशादोऽतिशय उत्कर्षस्तद्विशिष्टः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अत्रातिपूर्वका-
कर्मक‘शी’धातुरुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु
तदपेक्षया सुरलीध्वनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलीध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मुखादपेक्षया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयपदमत्कर्षवाचकम् । स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम् । स चोत्पत्तिपक्षतः वैखर्यादि-
मेदैश्वर्यभूमिः, बोधव्यापारविचारमालम्ब्य जातिगुण क्रियाद्रयाखैरश्वतुर्भिश्च सूच्यते । अत्रोत्-
पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः । ‘वैखरा’ शब्दनित्यन्तिर्मध्यमा अतिगोचरा ।
द्योतितायां च पश्यन्ती सञ्ज्ञा वागनपायिनी’ इत्यप्यभिन्नो मार्गः । अग्रेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
नादोत्पत्तिविषये प्रतीच्यानां मतमत्र सादरं तुलनौयम् ।

यितुमिच्छन् कञ्चैतन्वाखाविग्रहः सन् भूमौ स्थितं पासरपथेनं कृपाहृपया सुधया क्षपयाम्बभूवैत्यन्वः—
इत्यधिकः पाठः केवलं सुद्रितपुस्तक एव दृश्यते ।

(4) ‘व्यापारो जयतीति’ पाठः (क) (ख) (च) (ङ) पुस्तकेषु ।

तस्यापि सर्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्वश्रद्धेः । तत्पक्षे, अति
श्रुतिश्रेयसु सुप्ते पदपदार्थौ यस्मिन्, परम्परया वर्षपदादीनां सर्वेषां ध्वनिरेव
बीजमिति भावः । व्यञ्जने अनया सर्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः
वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृग्नां ज्ञानिनां ज्ञाने । शेषोभयपक्ष-
स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरेणोक्तमर्थं स्तौति—

गोकुललज्जामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

भावव्यप्रशमोदयसन्धिसुगन्धिसमत्कारौ ॥ ३ ॥

अत्रापि तय एवार्थाः । स इति सुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्नादश्च । आद्ये
भावाणां व्यभिचारिप्रभृतीनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्मावन्ताभ्यां वृन्दावनस्य य उतुर्कषस्तस्य हेतुरूपः । तथाच सुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-
कर्षहेतुरूपोत्कर्षस्तदेव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च सुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याद्ये-
वमादेव तत्र तत्र दर्शयता प्रवर्ततेः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत्र उतुर्कर्षविषये हेतुमाह—
येन सुरलीध्वनिना गोपाङ्गनां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्र, तस्याभूता वृत्तिः सत्ता
प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्वपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य सुरलीध्वनिहेतुक-
गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य समानः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति
भावः । गन्धस्याभिधेयं प्रतिपाद्यसुप्तमकाशस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिश्रुतितौ
अतिक्रान्ते पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोत्ति-
पूर्वक'शी'घातः सकर्मकः । यथैक एव 'जि'घातुर्नतुर्कर्षार्थकश्चेदकर्मकः पराभवाद्यै
तु सकर्मकः, तथाऽत्रापि स्वस्मिन् स्वस्यातिक्रमणासम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थ
च ध्वनेर्भेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । इति ज्ञान इति, 'इक्' ज्ञाने ज्ञातरि त्रिष्वि'त्यमरः ।

अत्र योगशास्त्रमते प्रणवघटकीभूतनादब्रह्मत एव सृष्ट्याद्युत्पत्तिः । एवं
वर्णनाकाः सर्वे प्रवृत्ता निष्ठा एव, कण्डताख्याद्यभिधातेन तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः ।
तस्यावमलज्जामाह—किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन्
नासिरूपमलज्जामाह प्रथमसुदृश्यं प्राप्तश्चेत् 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति,
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'प्रत्यक्ष' इति आख्या भवति, बुद्धियुक्तश्चे'मध्य-
मा' इत्यः, वक्त्रे कण्ठे गतश्चेत् 'वैखरो' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकीभूतनादस्य
स्वरूपाशुभवस्तु शोदनसमये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—यद्यदिशोष्णो-
नांसास्थितसुषुम्नानाङ्गा बहः, तथाच नासाद्वारैव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः प्रवक्ष्यो

गोकुलललना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोव्वाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमीषा,
तृतीये गोव्वाग्देवता सेव कुलललना । शास्त्रं मिथीभावः, प्रथमो नाशः,
उदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पक्षत्रयेऽपि तौल्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्नादव्यञ्जन उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिसंरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो

गुणा माधुर्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः ।

सुसंस्थानं रैतिः स किल परमः काव्यपुरुषो

यदस्मिन् दोषः स्याच्छवणकटुतादिः स न परः ॥१॥ का

भवति । तस्मात् वेदशरीरादिसंरूपत्वात् प्रवक्तव्येति वर्णसम्बन्धो बहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । पराप्रशङ्गवैदश्याऽपत्तः (५) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु
सर्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

यस्य नादस्य सर्वोत्कर्षः कृतस्तदाह—तस्यापीति । वेदादिलिखितपदार्थविहितेतुल्यत्वेनैव
तस्य सर्वोत्कर्षः । सुप्तौ प्रलये जीवतया स्थितौ सृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः ।
'यज्जने'ति ग्यन्तात् युच्प्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया इति जगद्रूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-
चैतन्यसम्बन्धेन ज्ञानिनां ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । ज्ञेयोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः
शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, व्योङ्कार-
दलिखितोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् ग) ।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्रापीति—सुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयश्चयः पञ्चाः ।
स ध्वनिर्नादविधो भवति । आद्यो सुरलीध्वनिपक्षे भावानां अभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां
प्रावक्ष्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावावस्था-भावशान्ति-भावोदय-भावसन्धि-रूपपुञ्जैः
सुगन्धयुक्तः । तस्यो यथा स्वकार्यैः पुञ्जैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतैर्भाव-

(ग) वस्तुतस्तु मूले 'काव्योपयोगित्वा'दित्येकाग्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि
काव्योपयोगित्वं पर्यवस्येत् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छिन्नत्वा काव्योपयोगित्वमिति
निष्कलङ्कमनुमानम् । 'अतिदुष्टादशो दोषा अजित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-
नित्यदोषानित्यदोषत्वपक्षः परमत्राप्याश्रित इत्यलम् ।

यदि दोषो भवेत्तदा अवणकटताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः, रसानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासौ भवितु-
मर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य तयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दा-
दीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्त्तव्ये ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां
काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां व्यभिचारि-
भावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः ।
सुरलौध्वनिः पुनः क्रीडशः ? गोकुलललनामोदी गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये
शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादिर्लक्षणं प्राप्नोच्छा यतः, स चासौ आमोदी चेति । वर्णस्य
प्राप्तिरत्र उच्चारणमेव, तथाच चमत्कृतध्वन्यर्थस्य स्फूर्त्तौ सत्त्वां काव्यात्मकवर्णानामुच्चार-
णेच्छा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति ।
तौल्यमिति पक्षत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः ।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्व्यर्थेन किं प्रयोजनमित्यत आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थ-
चमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दा-
र्थयोः वर्णभूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोध्यत्वेन वर्णभूलत्वं
ज्ञेयम् । वर्णानान्तु नादस्वरूपध्वनिभूलत्वेन नादब्रह्मण्य उद्देशः कृतः । नादब्रह्मैव सर्वेषां
वर्णानां भूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चातुर्यवेदग्भ्रादयो गुणाः काव्य-
निष्ठमाधुर्याद्वा एव । उपमितिरूपमानं सुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽदलङ्कार एव
काव्यपुरुषस्यालङ्कारतिगणः कुखलादलङ्कारसम्बन्धः । गौडीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य
सुसंस्थानमङ्गादिसौष्ठवम् । परमः सत्त्वचञ्चुक्तः काव्यपुरुषः । अवणकटताऽदिरेव दोषः,
न परः, तस्मादन्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र द्वे रसानपकर्षकत्वादिति ।
समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि स्वकृतकाव्ये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपीति । स क्षुद्र-
दोषोऽपि देवाददि भवति तदा न दोषः । अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव
भवितुमर्हतीति ।

ग्रन्थस्येति—तथा च ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्य एव कर्त्तव्या इत्यर्थः । आदौ
ग्रन्थस्यारम्भ एव । शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वर्णनश्लोके-
नोद्देशः कृतः । वर्णनीयार्थानां प्रथमतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः ।

कविवाङ्निर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वाग्’ित्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृतशिष्यान्तरस्यापि । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते व्याख्यात्वविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितिः । तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

‘कविवाग्’ित्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृत-चित्रादिशिष्यस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्यात्वविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेषणं देयम् । तेन ‘असाधारण-चमत्कारकारिणी रचने’ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थो-भयत्वादिविशेषणं विनैव निर्व्याहः कृतः । तत्र तत्र दोषरहिते गुणरहिते च काव्या-भासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्मितिरूपकाव्यलक्षणस्य समन्वयः । दोषरहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतः सिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे देयमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणसुत्यापयति—तेनेति । दोषरहितौ सगुणौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्भौ शब्दार्थौ? कुत्रापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेश-नीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्फुटदोषाभाववत्त्वे सति तथा सद्यसाद्यलङ्कारान्यतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुवृत्त्य । नैतल्लक्षणमेकान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावत् यद्वाग्ये परस्परान्वयदोषनिरासप्रयासस्तत् प्रौढिरेव । द्वितीयतः, पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्फुरतां धर्माणामुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनीयत्वात्, अत्र तु लक्षणे ग्रन्थकृता स्वयमेव ‘आत्मा किल रस’ इत्युद्दिष्टस्य मुख्यधर्मस्यानुल्लेखान्नैतत् सुष्ठु । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते ‘शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृतलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्वतो दर्पणकृतो दिशा खलनोयः । ‘वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतेवोचिते’ति पण्डितराजमतं सारवदिति च ज्ञेयम् ।

(6) ‘वाग्’ित्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) ‘तथा च तदे’दि वाक्यं सुदृष्टप्रसङ्ग एव न दृश्यते । तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषी शब्दार्थो सगुणानलङ्कृती पुनः क्रापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-
 नयने'त्यादावपि पर्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्दोष-
 Kavyaprakasa—
 Ullasa I.
 शब्दार्थत्वात् ।

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'-
 रित्यादौ पर्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ड) । व्यति-
 Sahityadarpana—
 I. 3.
 र्केन दोषः, यद्याक्यं न भवति तत् काव्यं न भवती-
 त्यायाते;

Yogavasistha-
 Ramayana—Ut-
 patti. 4 & 20.

कूर्मलोमपटच्छेदः शशशृङ्गधनुर्हरः ।

एष बन्ध्यासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने
 यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं
 पर्याप्तमतिव्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न
 दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः
 सह विहरति हरि'रित्यादावतिव्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।
 'कूर्मलोमपटच्छेद' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति ; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्त्वं
 वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गादौ शब्दादेर्यथाक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न
 वाक्यत्वमिति भावः ।

(ङ) काव्यप्रकाशकतो लक्षणं खण्डप्रो विचारितं दूषितञ्च तदपेक्षकद्रसगङ्गाधर-
 कारादीः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वः प्रत्याः । प्रस्तुतात् लक्षणाद्रसस्य समग्रस्यार्थबोधस्य
 चाहाय्यत्वादिवयं प्रोक्तिः । द्रवणकल्लक्षणां रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत् प्रोक्तेति । यदाहुः
 गङ्गाधरशास्त्रिपादास्तत्र खट्विषयम् । अत्रापि योऽव्याप्तिव्याप्तिरूपस्तल्लक्षण-
 दोषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सह' इत्यत्र वैचित्र्याभावः, चक्षुष्या-
 परपर्यायस्य रसास्वादनस्य सङ्गद्यहृदयगस्य विरलता च । 'कूर्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्या
 बुद्ध्यावसितसम्बन्धकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च द्रवणकतो लक्षणं
 यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । Vide Dr. A. B. Keith's remarks in
 J. R. A. S., 1910.

'अनलङ्कृती' इत्यतः पश्चात् 'इषदलङ्कारविशिष्टी, इषदये नञ्, तथाच कुत्रापि स्थानेऽलङ्कारविशिष्टी',
 इति पाठः ।

Vamana's Kavya-
lankara.

यसु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,
रीतेर्वृत्तगुणत्वात् । यत्तु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्ल्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक्
काव्यमिति परस्परश्रयम् । (४)

तत् साधूक्तं 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परश्रयदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः । तन्मते रीतिमत्त्वं काव्यत्व-
मिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतेर्वृत्तगुणत्वम् । तथाच सदीपे गुणालङ्कार-
भावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रय-
रूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अत
उभयोरेव (५) ज्ञानासम्भवाद्विदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नव्याख्याकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितिप्रदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्वसक्तः, अतः
पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्यादिरूपकृन्दः शास्त्रोक्ततादृशरचनावास्तव व्याख्याकौशलेऽभावात् दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यकृतव्याख्याकौशले शिल्पकर्मणि
च निर्मितिप्रदार्थतादृशरचनाया अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-
...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(च) लोकोऽयं शरणदेवकृतदुर्घटदृष्टौ (रा२।८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रायं
पाठः—

एष बन्धासुतो याति खपुष्पकतप्रेखरः ।

मृगदृष्ट्याम्भसि स्नात्वा शशश्चङ्गधनुर्धरः ॥

दर्पणकृन्मतेऽप्यत्र काव्यत्वस्थापनं न दुरुपपादम् । आक्षेपात् विशिष्टबोधजननमुखेन
नूनमत्रापि चमत्कारित्वम् । 'रसे सारश्चमत्कार' इति धर्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

(४) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यत्तु' इत्यारभ्य वाक्यं 'निरस्तः' इत्यनस्य वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(५) पाठोऽयं सर्वत्रैव पुस्तकेषु । वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति
भवितुमर्हतीति ज्ञेयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव । यथा साम्राज्यवयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्मोणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्मो गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सहृदयहृदयास्वादः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेषः काव्यत्वं जातिः । (छ)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणांतरमाह—अथवेति । अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्मोणां गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्मो जातिः । तथात्रापि शब्दार्थसमूहस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । ननु गोत्वजातौ हलिकलोकादिसर्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्मः सहृदयहृदयास्वादः, तथाच सर्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकवर्णनैककत्वस्वरूपादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात् । तथाहि कत्वादभाववति केवलेकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्त्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कत्वजातिर्वर्त्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कत्वजातिश्च वर्त्तते, अतः परस्परान्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसाङ्कर्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दृष्टेति वाच्यं (१०), यतो यन्मते साङ्कर्यस्य न जातिबाधकत्वं तन्मतमालम्ब्योक्तं (छ), अतो न दोषः ।

मध्येव । तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः । एवमितरत्रापि चमत्कारमुख्येन काव्यता यथाधोदृष्टीते नैघघचरितश्लोके—

अस्य क्षौण्णिकपतेः परार्हपरया लक्ष्मीकृताः संख्या

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

म्बुकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(छ) लक्षणे पदान्तरकल्पनं लक्षणलक्षितो दुर्वलत्वं प्रकटयति । काव्यस्य जातित्व-स्वीकारेण काव्यलक्षणं न सहजकल्पप्रमित्यपि प्रतिपादयते । साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वाभावप्रचस्तु न सर्वैः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव । एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्घाते स्थातुमर्हति ? अतो नैतन्मनोऽहम् ।

सर्वीजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्वागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशालो यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ ३ का (ज)

एतेन 'इये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सट्ठणाभ्यवहारिणश्च' इति वामनः ।

Kavyalankara-
Sutra.

तत्र सट्ठणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

अरोचकिन एव कवयः । (भ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमालङ्कारिकै-
रलङ्कारशास्त्रं उत्तममध्यमादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अथेति । काव्यत्वस्य
जातित्वेऽपि काव्यमिति परं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म काव्यमिति व्याकरणसिद्धं भवति,
अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः । सर्वागमकोविदोऽलङ्काराद्यनेक-
शास्त्राभिज्ञः । (II)

एतेन पारिभाषिककविलक्षणकरणेन इये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । इयशब्दस्य
बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव नित्यक्षेपिचिन्तान्तः । अरोचकिन इति—
यथा तिसृङ्गमरा महान्तो जना असंस्कृताविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सर्वीजः' 'सर्वागमकोविदः' 'प्रतिभाशालो' इति विशेषणत्रयादाचार्यदण्डिप्रोक्तं
काव्यसम्पन्निदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति । उक्तं हि दण्डिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दञ्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे काव्यरोहिभूषणस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः ।
एवमपि प्रीत्यवधौ जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मृदस्वस्वव्रीजयत्तिर्लतामिव ॥

स च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (४ का) । रसगङ्गाधरकृष्णगोस्वामिः प्रतिभाया
इतरव्यवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्दिशति । अन्यत्रापि 'सर्वीज इत्येव कविलक्षण' इति
निर्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः । सरस-
त्वञ्चात्मेवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भावं वा तदित्यपरे । यदाह महिमभट्टस्तत्त्वोक्ति-
कोशे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

चक्षुःस्वरूपस्यार्थोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-
रौदृशः स्यादित्यर्थः ।

किन्तुहीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ को

रोहश्च द्वेधा निर्मादमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुञ्च न
शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोरेवास्य कारणता ।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोषेऽथवा गुणालङ्काररहिते च अकाव्ये (१२) अरोचकिनो
भवन्ति । यथा च पञ्चवस्तृणसहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निरुक्तकवयो दोष-
सहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्प्रता इत्यर्थः । अन्यानि
'सर्वागमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-
घटकानि । तथाच सवीजः कविः कौदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम् । रोहश्चेति—
द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपञ्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोध्या । तथा
च काव्योत्पत्तिकार्यास्वादनोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम् ।

सा हि चन्द्रभगवतस्तृतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्तिनः ॥

सरसत्वमेव कविष्टेऽश्चरममुपादानं, यदुत्तमग्निपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरैकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ॥

ऋङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत् कविर्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥

अत्र ऋङ्गारपदेन रस उपलब्ध्यते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोकलोचने ।

(भ) एकैषामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितथा निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्वं
व्यक्तं भट्टवामनेन खोपशृङ्खलौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ । अत्र चैमराजकृत-
कविकण्ठाभरणे कविप्रियाप्रसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहार्या । सा चेत्थं निर्दिष्टा—

छायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।

भवेद्य प्राप्तकवित्वजीवी खोन्मेषोत वा भुवनोपजीवः ॥

तत्र च अरोचकानां प्रतिभावताम् प्रभुं सा भुवनोपजीव इत्यभिधानात् ।

कासौ प्रतिभेत्याह—

Bhamahalamkara I. प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्नेष) शालिनी प्रतिभा मता ॥५॥ का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतौत्याकाङ्क्षायां तद्भेदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अवरं तत्र निष्पन्द इति विविधमादितः ॥ ६॥ का (ज)

व्यङ्ग्यमेव ध्वनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्गनिर्वुधेः

Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तत्तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गनिरिति लक्षणा, किम्वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु ध्वन्यत इदमिति कर्मसाधनमेव ।

तेन कविभिन्ने काव्यास्वादवति सद्बुद्धये व्याखादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्त्वलक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

ध्वनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं भवति । ध्वनौ निष्पन्दे अस्य सद्बुद्धयद्बुद्धये श्रौत्रमप्रकटे सति अवरं निष्कटं काव्यम् । ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—यङ्गं यङ्गनाट्टितिवोधं वस्तु ध्वनिः । काव्यप्रकाशकतोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विति । अस्मिन् काव्ये वाच्या वाच्यायापिचया यङ्गार्थेऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं बुधैर्ध्वनिः कथित इति काव्यस्यैव यद्बुधनित्वमुक्तं तत्तु असङ्गतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनियवद्वाराभावात् । अतः काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाङ्गान्निकत्वेन गौण एव, नतु साक्षान्मुख्यप्रयोगः । नन्वेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्दत इति करणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग इह एवेत्याह—किम्वेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः, अतो ध्वनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्मसाधनमेव । अतएव ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो यङ्गार्थ एव नतु काव्ये । काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गान्निक एवेत्यथ संचेपेणाह—वस्तुतस्त्विति ।

(ज) निष्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थाविद्यादिवदारोपोक्तिः । निर्गन्ति सान्दन-मुच्छ्वासः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरसव इति ग्रन्थकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र, अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य प्रकाशकदादिकृतसंज्ञा । न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारो ह्यसाविति ध्वनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्र्ये द्वे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (ठ)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्र्ये सति द्वे मध्यमावरे पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गौरीमर्चयितुं प्रसूनविचये श्वश्रूनिदिष्टा हरेः

क्रीडाकाननमागता वयमहो मेघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये सति द्वे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यस्यार्थमाह—यदेति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्त्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं वर्त्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्र्याद्वेतोऽन्तमोत्तमं भवतीत्याह—यदिवेति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (१३) चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यास्यन्दे सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः काकाक्षिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्वपूर्वतामित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवमिदमस्यलेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसम्बन्धा अर्थचमत्कृतित्वेन काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्त्तते, नार्थचमत्कृतित्वेन केचिदधमाधमकाव्यनया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पञ्चात् चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठुत्तमेतत् । नादध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यया वृत्त्या न भवतीति ।

(ठ) एवम् यद्वाच्यत्वाचास्त्वक्तव्यविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमञ्चेति स्थितः काव्यं चतुर्धा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाच्चत्वार एतन्नामाङ्कितानि एव स्वीकृताः । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागरकगुणोभूतयद्वा मध्यमुत्तमं यत्र

प्रेङ्खोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्वा दिशो

नो विद्मः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्याज्ञावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्या-
दुत्तमत्वम् । (ठ)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काचिदजसुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्तिनीतिं प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुनश्चयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगानन्तर-मनया सह पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं स्निग्धदिष्टीत्यधुनेव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुं च तस्याग्रे स्वखेदमभिनयति । अश्रुनिदिष्टा सती हरेः क्रीडाकाननं वृन्दावनमागता । मेवागमस्त्रेयनेन श्यामाश्च सर्वा दिश इत्यनेन च श्रीं गृहं गन्तुं न शक्नोमौद्योतोऽन्न मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-वासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कोऽपि सम्भावना भविष्यतीति न जाने । तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्विद्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनो-पन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वच्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्खोलाश्चललाः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन श्रीं गृहागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्थगनं सम्बरणम् ।

व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवचित्रेण कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिञ्चितानि सुहृदामित्यादौ । मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्य-चमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयं जगन्नाथमते-ऽलङ्कारप्रधानमेव । अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिसुपजीव्यवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते । कर्णपूरस्तु एवम्बिप्रस्थले अवरस्यापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिसूत्रतया मध्यमत्वमिच्छ-तीति विद्मः । तदुदाहृताधमकाव्यं उज्ज्वलस्फूर्जैरित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्य-तया उररीक्रियते ततोऽर्वाचीनेन सार्थकनाम्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाश-कविदाघरादा उत्तममध्यमाधभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आनन्दवर्हण-विश्वनाथादिमते ध्वनिगुणीभूतयङ्गे उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिममभट्टादयस्तु व्यङ्ग्य-चारुत्वाचारुत्वकृतविभागसरणिं द्राक् नाद्रियन्ते यदाह महिमादतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणोभूतयङ्गेऽपीष्टेव चारुता ।

प्रकर्षशालिनो तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ ॥

(ठ) ङोकोऽयं कर्णाट स्थप्राचीनस्त्रीकवेः विष्णुकायाः 'इष्टिं' हे प्रतिवेशिनि ।

मध्यमं यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतप्रमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययुर्मधुकरास्त्व पश्चादुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Vanausadhi-varga.

अत्र 'पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकृष्टपुन्नागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव

स्फुटम् । (६)

अवरं यथा—

उज्ज्वलस्फूर्ज्जैर्गर्जनैर्नारिवाहाः प्रोद्यद्बिद्युद्दामवियोतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्घप्रकोपान् ॥ ६ । (८)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्बुनेर्निस्पन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि हा मत्कृते ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुन्नागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः । भ्रमरास्त्व पश्चादायुः । यतो हि निश्चितम् पुन्नागस्य परिमलस्त्वया सम्बरीतुं दुःशकः । श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्यः श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्बरीतुं दुःशकः । अत्र श्लेषप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—उज्ज्वलं वलवान् स्फूर्ज्जं आदोषी यत्र तथाभूतेर्गर्जनैः करणैर्नारिवाहा मेघा अद्रावद्रौ प्रतिपर्वते विद्रुता घावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्वते ध्वमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसङ्घस्य कोपान् द्राघयन्ते दीर्घान् कुर्वन्ति दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । कथम्भूताः ? प्रकर्षेणोदन्ती या विद्वान्माला तथा प्रकाशिता आशा दिक् येः ।

अथमिहाप्यस्मदृष्टे हास्यसी'त्यादि 'नीरन्धास्तनुमालिखन्तु जरटच्छेदा नलग्नस्य' इत्यन्तं सन्दर्भरत्नमनुसृत्य कृतः । उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकायत्वम् ।

(६) अगूढगुणीभूतयङ्गतया मध्यमं कायमेतत् । 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेतौ'ति वचनेन स्फुटयङ्गात्तया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(८) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कचिदि'त्यादिना समाधेयः । अत्रानुप्रासप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्य-
कौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

खासो दोर्घतरः सकण्टकपदं वक्षो मुखं नीरसं

का ते क्रीरसमञ्जसा सखि ! गतिदूरे रहः सुभ्रुवाम् (14) * ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरेकः । अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्वीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । पश्चात्तथा समागतायान्तस्यां तामपराङ्गं कर्तुं (15) तस्याः परीहासावहित्यान्त्यादि-भावशावल्या, सखाश्च क्रीसाध्वसकोपादिभावशावल्यामिति वक्ष्य एव ध्वनेः पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्धारः, अत एवस्विधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्र्येणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कोटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा कुरङ्गी-

रिव निखिलकशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् ध्येश्वरो स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भक्तां कर्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिवैव कुञ्जमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं खनिकटे आगत्य लज्जयाघो-सुखीं तां प्रति सपरीहासमाह—यातेति । वक्षः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह वर्त्तमानम् । हे सखि ! रह एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्त्वयादा-वसमञ्जसं कृतमधुना पश्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम् । अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । सखा

(ण) श्लोकोऽयं 'निःशेषव्यतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्थान्तिक'मित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामादृत-ममरककवेः सुभाषितमुपजीव्य रचितः । सुष्ठुक्तं खलु नैघधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति ।

(त) एवमादौ नि पद्यानि सार्थकानाम्; ओश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरस्वती-निस्थन्दभूतानि । यदि रसानुगुणवर्णरचितार्थगम्भीरिमसहितवाक्प्रपञ्च एवादरमहति,

(14) 'क्रीरनवस्थितो हि भवति प्रेमा सखि खैरिणः' इति (क) पुलकै मूलध्वनः पाठः ।

(15) 'तामपराङ्गीकर्तुं'मिति (ख) (घ) (ङ) पुलकैषु पाठः ।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिसु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क्व यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकशाङ्गीररुणत् ररोध । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुपमालङ्कारेणापाङ्गभङ्गा वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क्व यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति⁽¹⁶⁾ लङ्घ्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वासञ्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधाम्नैव सर्व्वतस्तिमिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलङ्घ्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्य्येति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्येण मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सुहृदां न गृहीतान्युक्षितासि निजगर्ज्वरसेन ।

दीक्षितः कुलबधूवधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्मध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमासुवन्यप्रकरणवशात् राधयैव कृष्णेन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतायामिति । परीक्षासः सखि । अवहित्या श्रीकृष्णेन सह सखादरूपाकारगोपनम् । सुभुवां दूरे गतिरसमञ्जसत्वेनास्या, इत्यादि भावशावल्यां व्यथेन्मर्थाः । सखाश्च साध्वसं भयं, एतादृशमङ्गिङ्गस्वने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपञ्च ।

नवीनमेघस्येव धाम कान्तियस्य, तथा कोटिकान्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्यातिशयत्वेन तेषामवतारौत्थर्यः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददानि, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्गा निखिलकशाङ्गीररुणत् ररोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीर्हरिणीरिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत यासि ? तत्र मा याहीति लङ्घ्यार्थस्य वैचित्र्यम् । शब्दवैचित्र्यान्तु सख्यमेव । एवं वाच्यार्थात् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षेणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणीत्यस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरात्वं न्यागन्वगोत्वम् ।

तर्हि स एवात्रोदाहृते श्लोके प्रकटो नितरासुपभोग्यश्च । माधुर्य्यव्यञ्जकैः र-ण-य-म-वृक्षै-रसंयुक्तवर्णैस्तथा क्लेशरूपैरप्यप्राणसंयुक्ताक्षरैश्च मुष्मिता सासुप्रासा रचनेन कलितात्मिका ।

शब्दार्थवैचित्र्येऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननञ्जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेव सुखश्रीः ।

का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य ॥ १० (थ)

अत्र ध्वनेर्निस्यन्दतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम् ।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते ।

निर्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु ॥

चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वादकानान्तथैव सः (६) ॥ ८ का

प्रिचित्तानीति ॥ हे सखि । नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्विति प्रिचित्तानि न गृहीतानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मचित्तस्य चाक्षुष्यं कः कर्तुं शक्नोतीति निजगर्व-रसेनोचिता सिक्तासि । यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः । अत्रास्माकं प्रतसहस्रप्रिचित्तान्यप्यनादृत्य अव्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न स्यास्यन्ति । यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यूथेश्वरीं प्रति सखीनामाश्वासो ध्वनिः । अस्य ध्वनेर्गुत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः । अस्य वाच्यादतिप्रयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । यत्र सत् काननं वृन्दावनञ्जयति, यत् काननमेव प्राप्य का सुखश्रीः सुखसम्पत्तिर्न नन्दति न सम्बद्धा भवति । का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्-कण्ठिता । धैर्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति ? सुखसम्पत्तिश्च (१७) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्माद्वाच्यार्थ एव चमत्कारी ।

(थ) अत्र चतुर्थेव पादेष्वादिप्रथमकम् । तेन च शब्दवैचित्र्यकृतचमत्कारः । सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टौकादुक्तदिशा अङ्गार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम् । तथापि नात्रावरत्वमिति ।

(६) सत्कायकृतः प्रकृतकायतत्त्वग्राहिणश्च काचित एव तत्त्वत आखण्डप्रकाशानन्द-चिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्थानुभवः । उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचित्र्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिश्च साधुकायनिबन्धनम् (निधेयम्) ॥

Kavyaprakasa I.

‘काव्यं यशसेऽर्थकृतं’ इत्यादीन्येव केवलं न फलानि, अपि
तूक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

‘काव्यं’ यशसेऽर्थकृतं’ इति वदता काव्यप्रकाशकता काव्यनिर्माणास्य फलं यशोऽर्थ-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि फलसुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न सुखं फलम् ।
मुख्यफलान्तु निर्माणासमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दमूञ्ज-
मेवेत्याह—यश इति । (18)

एवमपि काव्यमोमांसायाम् राजशेखरः—‘पञ्चमी साहित्यविद्ये’ति यायावरौयः । सा
हि चतुष्टयां (आन्वोक्षिञ्चादीनाम्) अपि निखन्दः । आभिर्घर्म्मार्थो यत् विद्यात्तत्
विद्यानां विद्यात्मम्’ इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृत-
सूर्यशतकचण्डौशतकादौ ग्रन्थकतृरूपसनातनजयदेवादिगौडीयवैष्णवाचार्याणां आनन्द-
वृन्दावनपदावलौगीतो गोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्भरिणीप्रवाहस्य सान्द्रानन्द-
लयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः ; प्रकृतकाव्यकतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पापभयश्च
पुनाति वर्जयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव लक्ष्यमुद्दिश्य
ध्वन्यालोककारेणोक्तम्—

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा

दृष्टिर्यां परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चित्ती ।

ते हे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्वर्णयन्तो वयं

भ्रान्ता नैव च लब्धमब्धिप्रयत्न ! त्वङ्गत्तितुल्यं सुखम् ॥ इति

(18) ‘समाप्तोऽयं प्रथमः किरणः’ इति किरणटीकाशेषेऽव दृश्यते सर्वेष्वेव पुस्तकेषु । एवं द्वितीय-
किरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित
एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभि-
व्यक्तिः शरीरस्थवायुनैव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो
वर्णसङ्घः' (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥

नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।

भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नः—⁽¹⁾ शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटित-
काये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यदपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच
नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविजन्यप्राकृत्यमेव, ननु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं
प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च
नित्या इति तैरनुपगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्टाच्च उदाहृत-
मेतदर्थमेव । वर्णानां शब्दव्यवत्त्वं, उत्पन्नप्रध्वंस्त्वादर्शानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः ।
'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतिः' (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वेधा-
करणैः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्थावन्त आलङ्कारिकाः 'यद्यपि नित्यः, तथापि
कार्य' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु
वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेस्तुपत्तिकथनमुपपद्यते—यथा
सप्तशत्याम्—

(1) 'स' एव श्रुतीति केवलं मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्रागेन घोषेण गुह्यं प्रविष्ट'
 इति । विन्दुः प्रणवः । स च बीजं ^(२) सर्व्ववर्ण-
 प्रभवत्वात् । तथाच—

Bhagavatapurana.
 XI. 12.

Bhagavatapurana.
 XII. 6.

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेशिनः ।

हृद्याकाशादभून्नादो हृत्तिरोधादिभाव्यते ।

ततोऽभुविष्टदोह्वारो योऽव्यक्तप्रभवः खराट् ॥

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमान्नायमसृजद्भगवानजः !

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहितान्मूर्त्तादित्यर्थः । तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-
 विभवात् ^(३) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः । तस्मात् स्वरूपभूता-
 चिच्छक्तिः पृथग् बभूव । ततश्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव ।
 नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव । स एव विन्दुर्वर्णानां प्राकट्ये बीजत्वाद्बीज-
 रूपश्च । स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपान्नादा-
 दिन्दुः, विन्दोः सकाशादुभयात्मा वर्ण्यन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत् । स उभयात्मा रव
 एव सर्व्वेषां अतौ कर्णान्द्रिये सम्पन्नः सन् प्रवृत्तगोचरो भवति, नतु नादविन्दू । परमेश्वर
 एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत् । नादशब्दस्य
 घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तपदमाह—'स एव जीवो विवर-
 प्रसृतिः प्रागेन घोषेण गुह्यं प्रविष्ट' इति । अस्यार्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः
 विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः । तामेवाभिव्यक्तिमाह—
 घोषेणेति । घोषेण पराख्येन नादवता प्रागेन सह गुह्यामाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः ।
 स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वाद्बीजम् । प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा निर्याप्यभिधीयते ॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । तदभिव्यक्तिस्तु
 कार्यमित्यभिन्नः स्थूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः ।

(ख) तस्मात्तत्त्वतिगुणस्येति—नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणस्य । नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम्
 नित्यद्रव्येतरवृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम् । तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्ने-
 ऽनित्यद्रव्ये पृथिव्यादाववृत्तिराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेः नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्व-

(२) 'स च बीजश्चेति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

(३) 'सच्चिदानन्दरूपविभवादि'ति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

इति श्रीभागवतम् । तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्योङ्कारस्य च नित्यत्वं, खरादिति पूर्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा । आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वस्तुतस्तु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति द्वादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य पद्यद्वयमाह—तथा चेति । अस्थार्थो यथा—चतुर्मुखब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिधानेन श्रोतवृत्ति-निरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते । ततोऽभूदिति—त्रिवृत् त्रिमात्रः अकारो-कारमकारात्मक ओङ्कारः । अब्रह्मात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकटं यस्य सः । खराद् स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरेष्वस्थार्थो यथा—ततस्त्रिवृदोङ्कारादक्षराणां समा-न्नायं समाहारं भगवानद्वजत् । तदात्मकस्य ओङ्कारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् । शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्ता युक्तिमाह—आकाशस्येति । तद्व्यस्य तन्मात्रवृत्तिगुणस्य—तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमात्रे वर्तते स तु नित्यो भवति । अतएवाकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाञ्चानित्यत्वेऽपि न चितिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात् । एतन्मते रागद्वेषेच्छाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि त्वन्तःकरणगुणा एव । परमाणवोऽपि त्रसरेणोः सकाशान्नातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्य-त्वमुक्तम् (4) । एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणा-श्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-न्नित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मथाहृतम् । आकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष-द्वलसत्त्वेऽपि सत्यन्तदलाभावान्न नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तित्वा-भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-माकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्तमानत्वात् सत्यन्तदलाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्ठाद्दर्शितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसेयम् । 'आकाशस्त-स्त्रिङ्गात् (२।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।१।२०) इति भगवद्वादरायणकृतब्रह्मसूत्रयो-स्तत्र च भगवत्पादभाष्यस्याश्रयात् सुप्रकटमेव तत् ।

घटादीनां कपालादौ द्रवेषु गुणकर्मणोः । तेषु जातिश्च सम्बन्धः समवायः प्रकौचितैतः ॥
इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम् ।

Vide Punyaraja-
Vakya-padiya-pra-
kasa I. 48.

अतएवैके आचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः

शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-
Ramayana—Nir-
vana. II. 42. ?

जातान्ममूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरामृशि ।

स्ववाक्शब्दार्थयोर्विध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामुत्पत्तिनाशौ पवनप्रेरणप्रेरणवशादभिव्यक्तानभिव्यक्तिरूपावेव । वस्तुतस्त्विति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तरूपलभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रयत्वेनाप्रामाण्यमिति
न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य अवयवमस्त्येवेत्याह—उक्तश्चेति । अस्यार्थो
यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्राह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरस्वामिभक्ततटीकांशेन
च । श्लोकस्त्वेवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य वाक्स्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरस्वामिचरणान्तरैवम्—...ननु जीव एव तं शृणोति, नेत्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्ण-
पिधानादिना अवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता,
तदुपलब्धस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह
ब्रह्मकार्णव—

चनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदचरम् । विवर्तितेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति

स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वात् पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव दृश्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गतोक्ता ।
आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बुद्धियुक् च भवति । एतदेवामिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि व्याख्यानावसरे भाष्यप्रदीपोद्गते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र
वेखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तत्वादिको मध्यमावस्था आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवा-
निति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गाद्वैते ब्रह्मण्यपि व्युत्पाद्यतामित्यादि च शब्द-
कौस्तुभे दीक्षितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटसिद्धिन्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वमचिरे । असंवेद्यत्वमितरे स्वातन्त्र्यं मेनिर परे ॥ इति

वैयाकरणास्तु वहिःस्फोटमाहुः (च) । तत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-
तत्तत्संस्कारसङ्गतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः ।

अतएवैके आचार्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानच्चेदन्तरं स्फोटम् ।
तत्र शब्दस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः । तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः
अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्रायां
प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः । एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्वेषां दृष्टिरिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽव्यक्त इत्यर्थः । प्रयोग
उदाहरणं यथा—जन्मान्तरकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियानामभावात्
स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शं जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य
चान्तरेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव ।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शाब्दबोध-
वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (५) कारणता वक्तव्या । एवं सति
द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाशदेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व-
पूर्ववर्णज्ञानानां नाशत् कथं शाब्दबोधः ? तथा विशदङ्गलवत्तदर्थज्ञानात्ताडशज्ञानजन्य-
संस्कारादां शाब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-
जलाहरणस्य शाब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तदर्थज्ञानानां ताडश-
ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम् । स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्ण-
ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

(च) वैयाकरणा भाष्यकदादयः । यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्तप-
कारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—‘एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ।
ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? भेर्याघातवदिति । तत्र कैयटः—एवं तर्ह्येति पदाभिप्रायो
यत्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितनेत्यत्र पस्यशायां
विचारितमिति तत एव बोध्यम् । नागेशस्वित्थं विशदश्यामास—अवेदं बोध्यम्—
एक एव स्फोटस्तत्तदर्थैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन
वर्णो वैकृतध्वनिश्च !.....वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—तदुक्तं हरिणा,—

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते ॥ इति

‘वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाद्यौ पञ्चाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

एवं पूर्वपूर्ववदोच्चारणाभिव्यक्ततत्तत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दत्रयम् ।

*Vide citation by
Punyaraja-Vakya-
padiyaparakasa—
II. 29.*

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभि-
व्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वहीरूप'

जातिविशेषः । स तु घटकरणजलाहरेणविषयकशब्दवृद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकतया सिद्धः । न च न्यायमतसिद्धतादृशानुपूर्व्यावच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-
ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वनन्तधर्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—
आनुपूर्व्याघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात् । तथाहि घोच्चारणाद्यव-
हितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्याग्रोरे तद्व्यवहितोत्तरत्वं नाम तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षय-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्क्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्ताव्यवहितोत्तरत्वघटित-
गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं घटेन जलमाहरेति, जलं घटेनाहरेति
द्विविधानुपूर्व्यावच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य-
तावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः । यन्मते साङ्ख्य-
न जातिवाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणतमतमेव साधयि, अतस्तन्मत-
सुपन्यस्यति—

वैयाकरणास्त्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्तस्तत्तदुच्चारण-
संस्कारः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाद्यवहितोत्तरघटितानुपूर्व्यावच्छिन्नः । तथाच
तादृशानुपूर्व्याविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारश्चरमवर्णस्य ज्ञानम् । तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-
प्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—तादृशानुपूर्व्याविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वाक्यस्फोटस्तु तत्तद्वान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दत्रयमेव ।

तथा चेति—यत्कः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः, वर्णपदवाक्य-
भेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः । समासिनोक्ता
चात्र वाचोयुक्तिरित्यं शब्दार्थरत्ने तारानाथतर्कवाचस्पतिपादैः—'तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारण-
मन्यथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आप्नुविनाशिनाश्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्-
समुदायस्यापि सत्त्वित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णं वृत्तौ व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहित-
संस्कारबीजवति अन्यत्रैव जनितापरिपाकशालिनि हृदये भाटिति समुदीयमानस्य

Kavyaprakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः । अत

आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः ।

तमन्ये न सहन्ते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
ग्रहणानुगृहीतेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन
श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनैकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (7) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभियङ्गाच्च । एवं तादृशा-
नेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच व्यक्तिस्फोटसहित-
जातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणम् । अतो वैयाकरणमतस्य सर्वोत्कर्षादेव
काव्यप्रकाशकृततापि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्त इत्याह—अत आहुरिति ।

ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानकाले पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शाब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—
तमिति । तं स्फोटमन्ये अज्ञान सहन्त इति । पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतः पुरुषस्य
चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जायते,
तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशाब्दबोधो जायते । श्रोत्रेण कीदृशेन ? पदव्युत्पत्तिजनको
यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः । तथाच 'न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषय-
विधया कारणत्वमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—सहकारोति । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमिति ।
स्फुटाते व्यच्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभियङ्गाः, स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थ-
सुभयथा निराहुः । एवं पदाभियङ्गाव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभियङ्गाजाति-
स्फोटस्वीकारो न आहृतः । अनेकवर्णानां श्रुतावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य श्रुतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

‘पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥’

‘वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्व्यं तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥’ इति च ।

योगदर्शनेऽपि (३१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासभाष्यं भोजवृत्तिश्चाहुसन्वितुसुभि-
र्द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चितचेतद् दृक्खलमेव वाक्यपदीयादौ । ग्रन्थवाहुल्यभयान्नान्न निर्दिश्यते ।

दाटेंन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यचेऽपि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटनेति (छ) ।

तत्र । तथाहि पदव्यात्पादनसमयो हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारौकार-
विसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु सास्त्रादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अयं
गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नायः,
इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्याभावात् ।

स्थले यथा चक्षुःसन्निकर्षजन्येदंपदार्थज्ञानकाले पूर्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि
तादृशप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य अवशेन्द्रियजन्यज्ञाने पूर्वपूर्वप्रतीतवर्णस्यापि
संस्कारवशाद्ज्ञानं भविष्यतीति । तेन कृतं व्यर्थं स्फोटनेति ।

तन्नेति—यत्समयेऽतीतसमस्तवर्णघटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र
समये स्फोटकृतशब्दबोध एव भवति, न तु अतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः ।
अत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्त्तते । तत्र च
प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(छ) वर्णवादमेवार्थबोधे प्रमाणीकुर्वन्निस्तार्किकादिदर्शनप्रस्थानपरमाचार्येभ्यः
स्फोटवाद आपाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु दृष्टं परित्यज्य सर्वथादृष्टमार्गणम् ।

कुर्वन् नृगयसे नूनं पिपासुर्मृगदृष्टिकामम् ॥ (स्फोटसिद्ध्यन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्वपक्षिणो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः
शब्दः कल्प्य इति वक्तृप्रमाणकमापन्न'मिति शास्त्रदीपिकाकृतां पार्थसारथिमिश्राणां
सोत्प्रासा गृह्णा च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्त्तते । तार्किकयुक्तिर्निराकृतात्र कौस्तुभकृता,
स्मृतिहेतुभूतसंस्कारवादिनां मते निहितं कल्पनागौरवश्चात्र दर्शितम् । निर्विरोधमेवेतदत्र
इति ग्रन्थकृतः कल्पः । एतत्प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेन्नात' (१३३८) इत्यादौ ब्रह्मसूत्रे भाष्यं,
'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (५/५७) इति साङ्ख्यसूत्रे वृत्तिश्च,

'यथाग्रेयादिकर्मणि क्रमवर्त्तीनि सन्त्यपि ।

संहृत्य कुर्वन्ते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥' (श्लोकवार्त्तिक)

"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥" (शास्त्रदीपिका)

'नार्थस्य वाचकः स्फोटो ऋभ्यो व्यतिरेकत' इत्यादि मीमांसाग्रन्थोऽपि निपुणमालोचनीयं
मुधोभिर्बोधवैशद्यार्थम् । न चेत् सन्धिविचारसहमिति वद्वः । आकार एव तत्प्रपञ्चः ।

Sarvadarsana-
samgraha-Panini-
darsana.

“न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्वलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यञ्ज्यार्थप्रत्यायको नित्य एवेति । अर्थापत्तिरपि । स्फोटानङ्गीकारे सर्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थ-प्रतीतौ न शक्नुवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽप्यतीतापि पूर्वावस्था स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्, श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहाभावाच्च । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्जन्यतया च स्मरणग्रहणात्मकत्वात् । न च तदंशेऽपि चक्षुः करणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात् । नापीदमंशे

साक्षादवयवविशिष्टगोपदार्थस्य प्रतीतिरित्यत्र सर्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । अर्थापत्ति-प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलगकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैधर्ष्यापत्तिः, केवल-गकारोच्चारणात् शाब्दबोधापत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽ-सत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या स्फोटः सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थो (४) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिर्भोजित्वसिद्धिः । नापि वर्णसमुदायज्ञानानां तादृशज्ञानजन्यसंकाराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलाद्वर्णानां ज्ञानात् संस्काराश्च शाब्दबोधापत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति । यच्च सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानात्मकचक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तीकृत्य अवशेन्द्रियजन्यचरमवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य संस्कारवशाज्ज्ञानमुक्तं तदपि दुष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-मेवासिद्धमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्वावस्था न स्फुरति, न वा दृष्टान्ते श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी चरमवर्णविषयकप्रतीतिर्जन्यते । तत्र हेतुः—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तायाः स्मरणं, चक्षुःसन्निकृष्टेदम्पदार्थस्य

वेदान्तादिदर्शनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादास्ते यदि तावद्वैयाकरणमतं धीरमालोच्यते । अत्रार्थे ‘तस्मात् यच्चोभयोः समो दोषः न तेनैकश्चोदो भवतीति न्यायात्.....नातिरिक्त-स्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत् तदेतत् काशङ्कुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेरित्यादिः ‘तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य’ इत्यन्तः प्राणिनिदर्शनप्रस्तावोक्तः सर्व-दर्शनसंग्रहग्रन्थो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन ।

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य इति वैयाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (१) (ज) ।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत सूनृतत्वमुताहो वेद-प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदंपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुः-सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषप्रत्यक्षे तस्य भानासम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति । नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति । इदमंशे चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्थेदंपदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामानुपूर्वोद्भूतानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णाचारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानसत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा ह्यणारण्यमग्न्यादिजन्यतावच्छेदकतया वर्त्तन्निष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तदत्रापि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तद्वर्णज्ञानजन्यशाब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाङ्गवच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं । 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यक्षमर्थं यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबद्धिमारोहन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यत' इति शारीरकभाष्यम् । भामत्यादिषु चैतत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो नानर्थोपपातः ।

वाक्यस्थत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृतशब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्यादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्योऽयं डवित्योऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावीप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्यद्व्यवहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारद्वारैव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधूद्भवत्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (भ)

स्त्रीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोमसंस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्त्रीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीनपदाभ्यां जनितबोधयोः भेदो न स्यादित्यर्थः ।

सृजतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुषसंस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चैतदित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तिसिद्धेः । व्याकरणनिष्पादत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तभावेऽपि डित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्वमस्यैव । नत्विति—यथा वच्घातोर्वच्वचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्त्यत्वोर्बन्धेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवात्र केवलगांशब्दोत्तरापत्त्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव'इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावी' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त- 'गावी'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तैरसाधुपदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दाद्विज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शनामज्ञपरम्पराप्राप्त'गावी'शब्दादेव शाब्दबोधः । नाटकादौ विशेषदर्शिनां श्रौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधूद्भवत्वे साधूच्चरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवश्चतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(भ) वस्तुतस्तु साधुसमसाधूद्भवदेशीति भेदेस्त्वेविविधं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र ऊह-हला-श्वरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगाद्वरुच्यादिकृतव्याकरणकदनुमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्वयैः—१२ का

गौः पाचकः शुक्तो डित्य इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्विध्यम् । चकारा-
ज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ज) । तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन
पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं
शुक्तोऽयं शुक्त इति शुक्तत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्याद्यर्थेषु डित्या-
दित्वमिति ।

गोत्वरूपजातिविशिष्टयावत्गोरूपधर्मिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः
पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्त इति साधु-
शब्दः शुक्तरूपगुणविशेषो यो गवादितृप्तिधर्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्य
इति साधुशब्दः डित्यरूपैक्यक्तिमात्रवाचकः, इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चतुर्विधो ज्ञेयः ।
ननु यन्मते जातवेव शक्तिर्न कदापि व्यक्तौ, शाब्दबोधे व्यक्तिभानन्तु 'जात्या
व्यक्तिरन्विष्यत' इति न्यायसिद्धाच्चैपवलादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचक-
स्तेनैकविध एवैतदेवाह—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं
पाचकोऽयमिति सर्वत्र पाचके पचधातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः ।
नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्यादौ
सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्यत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्येत्यत
आह—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पिबकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य
शक्तिर्बाल्यपौगण्डादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादजातौ वर्तते, तथैव पुरुषकृत-
सङ्केतार्थडित्यादावेकस्मिन्नेव वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्योऽयं डित्योऽयमित्यनुगत-

(ज) एतच्च मम्मटादक्तिमनुवृत्त्य । तथा च प्रकाशे—'सङ्केतितस्तुर्भेदो जात्यादि-
ज्जातिरेव वा' इति । केचित् तार्किका व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान्
याङ्गिरेपेप्रवम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः । इयमेव स्वीकृतं
भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्वयमिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पञ्चमाङ्गिके ।
सुष्ठु व्याख्यातेमेतत् तत्रैव प्रदीपे कैयटेन । चतुर्णां पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां
वैयाकरणानामपि मतम् 'जात्याकृतिविशिष्टयक्तिशक्तिपक्ष एव 'साधीवानिति
तार्किकचूडामणयो महामहोपाध्यायशदाधरभट्टाचार्यपादाः । 'परं ब्रह्मतत्त्वं सर्व-
शब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वैतभादिमतानुवादं कृत्वेव
पणिभाषितानुसारो माधवाचार्यः । षोढा च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे
द्रष्टव्यम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३ का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः ।
ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रति-
मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकृत् सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-
गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्तुक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-
ग्रीवादिमन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी
व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव
प्रतीतिवलात् डित्यवस्तुघटकौभूतनानावयववृत्तिडित्यत्वमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-
रिक्तस्तन्नावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्नानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य डित्यत्वमपि
जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

नन्वोश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येव मुख्यत्व उक्तेऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य डित्यादि-
शब्दस्येश्वरकृतसङ्केताभावान्न मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन शक्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न
सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादौति । द्रव्यत्वे डित्यादितत्तुद्रव्यमात्रवाचकत्वे स्वार्थं
प्रत्यौपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति
बोध्यम् । तद्विन्नभिन्नेति—घटाद्भिन्नः, पटादिस्तद्भिन्नो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु
अपोहद्वारा निवृत्तारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थं
प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

‘सर्व्वेषां तु स नामानि कर्म्मणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्गमे ॥”

उन्नेयमेतत् ‘वेदपूर्व्विकैव सृष्टिः’ ‘यस्य निःश्वसितं वेदा’ इत्याद्यास्तिकमतमाह्लात्माच ।
वस्तुतस्तु न केवलं डित्यडवित्यादय अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते,
न तु ऐश्वरं, भाषानामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य
गौरवापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते
चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम् ।

पटमानयेत्युपगते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाद्भिन्नः पटः पटाद्भिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तर-
ज्ञानयेत्युगते तस्मिन् पूर्वघटपटयोराकारतो विसृष्टौ घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दौ न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतौ, यत एतौ पूर्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावेव सङ्केतमवधारयति । तद्भिन्नभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् ।

योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । १५ का (४)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जने-
र्ल-प्रत्ययेन (११) पङ्कजनिकर्तृभिर्घायकेन योगेनापि पङ्गार्थ एव प्रतिपद्यते,
प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्भूतित्वे सति तद्विराट्त्वत्त्वं तदसाधारण-
लक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्त्रा गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वर्तते, गवि वर्तते
च, अतो गोरसाधारणधर्मः सास्त्रादिः ।

योगरूढा इति—ननु पङ्गशब्दस्यैव पङ्कजशब्दस्यापि पङ्गत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं
नोक्तं, तत एव कुमुदशैवालादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पङ्गपदेन केवल-
पङ्गत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृ पङ्गमिति बोधो जायत इति
प्रामाणिकानामनुभववशात् पङ्कजनिकर्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पङ्गत्वरूपेण रूढ-
शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पङ्गस्यैवेति—पङ्कजनिकर्तृपङ्गस्यैव स्मृतः । यदेति—

(४) नैरुक्तैस्तु सर्वेषामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते ।
उणादिसूत्राणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां
पदानामर्थग्रह उताग्नोऽपुत्रपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्रैविध्यप्रदर्शनव्याजेनाभिधानि-
यामकमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाभवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य प्रेषादिवृतेऽन्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टाः ॥

एवमर्थग्रहकारणेष्वनेकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथमुपरिदृष्टार्शितेष्वेव भेदेषु

न तु कुमुदाद्यर्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रूढार्थं एवेति योगरूढ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भटिति पञ्चस्यैव स्मृतेः । यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्कजतत्वे लक्षणा । वस्तुतस्तु पञ्चे शक्तिः ।

रूढा मण्डपादयः । यथा पञ्चे पङ्कजनिकर्तृत्वं वर्त्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रूढ एव । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमे पुण्ये च शिञ्चिते' इति शिञ्चितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ङ) । एवं मण्डपशब्दो रूढत्वेन गृहविशेषे मुख्यः । यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्यात् मण्डपानकर्तारि लाक्षणिकः ।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्यानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव । यदा तु अपत्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ण्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-

वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्कजतत्वे लक्षणा, पञ्च एव शक्तिः । कस्यचिन्मते कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवव्युत्पत्तिं विनैव निपुणार्थे कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्मण्येति । यदा तु आदित्यशब्दो (12) ऽत्रापत्यार्थ'ण्य'प्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु दादशादित्य-रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यपर्याये पठितोऽपि ।

ननु 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रकृत्यर्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रूढिरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदौक्षित्यचरणाः । इत्यादौ शब्दे रूढिः, आदितेयप्राचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढिः । एवमभिधा त्रिविधा ।

(ङ) दर्भयह्णाद्ययोगाल्लक्षणेयमिति काव्यप्रकाशकृतो मतं, न तच्चारम्भ । 'अन्यहि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्पण्ये दर्शितम् कारणम् । मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'परै-रूढयौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति । "अथाश्वगन्वाश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवल्यादिशब्देषु का शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अश्वगन्धारसं प्रिवेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्वा वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः । अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढिमेयस्येति यावत्)

त्वेऽप्यादित्य इति देवपर्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्वात् प्रत्ययमङ्गिज्ञा योगरूढ पदार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकर्मभावोपरक्तवर्तमानादिकालपरा ।
उपसर्गा द्योतकत्वाद्वात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । एवं कृतञ्चितप्रत्ययावपि पूर्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्वत्र योगेन मुख्य एवार्थः । (ढ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः ।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्ङोः' इति कृते 'ङो'प्रत्यये गौः शेत
बोधो भवति, नतु स्वातन्त्र्येणैवाह—प्रकृतीति । मिलित्वा—सम् अभि वि आ इत्युपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्ववदिति—कृतञ्चितौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्वत्रेति—सर्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः ।

नतु तेषां मध्य उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहूनर्थान् लातीति व्युत्पत्त्या यस्मिन्नर्थे
विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति,
अपि तु रूढार्थमपीत्याह—उणादय इति । कर्तृबोधक'ङो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः शेत' इति वाक्यस्य गमनकर्तुः श्रयनरूपार्थे बाधिते सति
लक्षणायाः प्रसङ्गात् । अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितत्ववयवार्थो
विवक्षणीयः, अपि तु सास्त्रादिविशिष्ट एव रूढिः । स च रूढ्यर्थश्च मुख्य एव, न
लाक्षणिकः ।

साऽन्यपदार्थे शक्तिर्द्वैधा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च । साहित्यस्य
प्राधान्यं यत्नेवम्भते इन्द्रे एकत्वं भवति—यथा धवस्त्वाम्यकर्णश्च द्वौ वृक्षविशेषौ । यदा तु

तु द्वौ भेदौ योगरूढिर्वैयर्थ्यरूढिश्चेति । तत्रादस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्नैकं
विनान्यस्यास्ति शाब्दबोधः', द्वितीयस्य त्वन्वकर्णादयः । चतुर्थ एवायमभिधाय भेद इत्यर्थे
इति रसगङ्गाधरेऽपि ।

(ढ) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकतु ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥'

इति नेरुक्तोक्तिदिशा महाभाष्यकृतसम्मतमतेन चतुर्धा, 'कृतञ्चितसमासैकशेषसनाद्यन्त-
धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्वाचोन्वैथाकरणसरणिमनुसृत्य पदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थवाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु रूढ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ण) । तथाहि बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्तिः । सा च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्रधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-
प्रधाना द्वन्द्वस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-
वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्विवचन-
मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादी
विभक्तिर्न प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं
सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणेव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-
वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्यमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्गुणस्य प्राधान्यं तदेतरेतरद्वन्द्वसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवखदिरा-
वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्यया द्विवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-
साहित्यस्य बहुत्वाद्विवचनम् । द्वन्द्वसमासस्य साहित्ये शक्तिरिति हेतोः शाब्दबोधे
साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्न तु धवस्य
खदिरस्य वा, अत एकधवैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्पि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणा । ततोदाहरणमाह—एकशेष
इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षण्येवेति बोध्यम् ।

विभागम्बरीकृत्य मनसि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्त-
सुभिडन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकचङ्छितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्त्या स्वार्थप्रतीतिः ।

(ण) प्रायशोऽभिधेयै वृत्तार्थबोधः । तत्र शब्दशक्तौत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादि-
पदेषु योगरूपा, कैवर्त्तबोधकधीवरादिपदेषु च रूपाव शक्तिमत्वम् । क्वचित् सुवङ्गादि-
बोधकधीवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात्
रूढिलक्षणेतिरोहितार्थमेतत् । नह्यत्र समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनो-
परिष्टादित्यवधेयम् । यदृच्छसुहेशोऽत्र, न तु समाससङ्गादर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—
लम्बकर्णमानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, डष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इहोक्त-
मनुक्तञ्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो ग्राह्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससद्भावे सति लक्षणिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते । तत्र तु लक्षणेव । एवं सर्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

यौगिकास्तु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाकृता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः (13) । ते च पूर्वपदपरिवृत्तिसहा उत्तरपदपरिवृत्तिसहा उभयपदपरिवृत्तिसहाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इत्युभयपदस्य (त) । एवमुन्नेयम् । क्वचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्तं रूपः, धिया वर इति यत्पुत्रा तस्य सुबुद्धिजनबोधे लक्षणा । ननु सुखार्थस्य वाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूपशब्दस्य सुखार्थो रूपार्थ एव, अवयवयत्पुत्राऽर्थान्तरस्तु न सुखम् । यथा मण्डपशब्दस्तथावापीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कौषादो प्रसिद्धा (य) यथा अमरे वासुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिवृत्तीति—वाक्यघटकौभूतपूर्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सहन्ते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसहः, ननु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवदतारसूचकं दुन्दुभिवादां देवाञ्चक्रुरतस्तदर्थबोधकः आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवप्रिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्ति-सहत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत् 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसह' इति टीकाकृतं तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूपं, रूपं तु 'देवकौनन्दनः शौरि'रित्यभिधान-वलात् कथ्यस्यैव बोधः ।

(य) कौषादिति टीकाकृतं कौषग्रहणं न सम्यक्—नात्र कौषप्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्यत इति मूलतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्थवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभि'रित्यमरोक्तेः । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चे'ति 'सङ्केतित-स्वतुर्भेदे' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्थवृत्तिभनुसृत्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु द्वयोर्मेनाग् विलक्षणं यतस्तत्र साध्यपदेन कदाख्यातप्रकृत्यर्थो विवक्षितः । इह त्वन्यथा ।

मुख्यो लाक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्वोक्तास्ते पुनरपि लक्षयिष्य-
माणावृत्तित्रयाद्वेतोरिह प्रस्तूयन्ते—

वृत्तित्रयात् पुनस्त्रेधा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तित्रयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य सास्त्रादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ,
अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् ।
जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र
लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र
शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परि-
वृत्तिर्वर्तते कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनु-
भव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्ररथशब्द एव पक्षिवाची, न तु दलरथो, नापि पत्र-
स्यन्दनः पक्षिवाची । गरुडशब्द एव गरुडवाची, न तु पक्षवान्, नाप्यस्यर्थकलकारादि-
प्रत्ययान्तो गरुड्वादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाचो न तु धेनुसंख्यः, नापि
गोसङ्ख्यानः ।

यद्वस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ
चेदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्ट-
तत्तगोव्यक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरवोति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीत्यतस्तद-

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्वर्तते । आक्षेपोऽनुमानं
व्याप्तिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गोत्वादित्यनु-
मानान्न लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, न तु शक्यार्थवाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधस्थले ।
अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यपादेः (३।१२) —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

प्रदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्याप्तोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपक्षार्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिविम्बमभिधत्ते । उभयोरेव लाक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रुढिलक्षणा, अपि तु प्रयोजन-लक्षणैव । यद्यमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्यम् । यदि गङ्गाशब्द-स्तुटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोष-शब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकव्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेना-धिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लाक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमा-

गोविषयकशब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तर्हीति । अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिधादिनां मते व्यक्तिभाणार्थं व्यक्तौ लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभाणमाक्षेपादेव । अविनाभावो व्याप्तिः । तथा च व्यक्तिभाणं विना जातिभाणमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाणं तत्र तत्र व्यक्तिभाणमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शब्दबोधे व्यक्तिभाणमिति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः । या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीजनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्यवसितार्थः । अधिकश्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणोचिता । एतन्मत-मपि दूषयति—पुनरिति । तमानयेत्युक्ते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिविम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपक्षज्ञां शक्ति-रेवातस्तदानयनं सङ्गच्छत इति निश्चिन्वन् । गङ्गापदसमभिव्याहारं विना केवलं घोषः प्रतिवसति, तमानयेत्युक्ते मुख्यार्थस्य वाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थवाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति व्युत्पद्यते । इयं लक्षणा जहत्स्वार्था, जहत् त्वजन् स्वार्थं यस्यां, (घ) तथाभूतापि गङ्गारूपस्वार्थस्य त्यागं

(घ) जहत्तज्जन् स्वार्थो यामिति वा विग्रहः ।

नयेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चिन्वन्, 'घोषः प्रतिवसति, तमानये'तुक्ते नान्वयवाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-शब्द एवेति व्युत्पद्यते । इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-
Varttika.

'शोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'क्वचित् गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट' इति लुमेनापि मतुपा मुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छती'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनांशिनाजहत्स्वार्था । केचि-कुर्व्वत्यपीत्यर्थः । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्याविनाभावो याप्तिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्वविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्यस्थले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव । शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'शोण'-शब्दस्य शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्वत्र प्रसिद्धिः । कस्यचिन्मते लक्षणां विनैव 'गुणवचनान्मतुपो लुगि'त्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः । ननु कृत्रसहितानां कृत्ररहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले 'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्च-रहितकृत्रसहितपुरुषसमूहे लाक्षणिक इत्याह—सर्वेषामिति । कृत्ररहितानां कृत्र-सहितानाञ्च सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्थस्य वाधः, अतोऽत्र कृत्राकृत्रभयत्र 'कृत्रि'पदस्य लक्षणा । तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनानुकूलयत्नवत्वरूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन वाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः ? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्तव्या—तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न वाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-त्यनुक्ता रथस्य गमनतात्पर्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धेः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गमुधातोरेपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया । तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यत्नवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः । एवं सति लक्षणाया रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनवरूपधर्मविशेषस्य शाब्दबोधे भागे सति गमुधातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-गमनत्वजातिरूपप्रकार्यस्य तादृशशाब्दबोधेऽभागेन जहत्स्वार्था । एवं गमुधात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्वापारे लक्षणां पठन्ति ; केचि-
दाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘मञ्चाः क्रोशन्ती’त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थैव । नेयं प्रयोजनवती,
न वा रुदिलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिनो मतमाश्रित्याह—‘रथो गच्छती’ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुष-
स्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे ‘रथ’पदस्य शब्दसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्त्तृ-
कृति—रथकर्त्तृकगमनासम्भवादन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणाबीजमपि दर्शितम् । अंग्रत
इति—गम्धातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य श्राब्दबोधेऽभावेन तदंशे
जहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गम्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भावेन तदंशेऽजहत्-
स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारसहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य
यत्रे शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्नाभावाद्वापाररूपार्थे लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र
स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो
रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते ‘रथो गच्छती’त्यत्र लक्षणेव नास्ति
किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्नमात्रे
शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्रे तथा
रथपुरुषसंयोगे वर्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्त्तृ-
समभिव्याहारस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण यत्रस्य बोधो जायते, अचेतनकर्त्तृकस्थले व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषे
ऽचेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्रस्य संयोगस्य च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो
‘रथो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु ‘केचिदिति निर्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः ग्रन्थकृतो नानभि-
मत इति सुयुक्तमेव, अतः ‘अतो मतान्तरमाह’ इति टीकाकदम्बिधानं न ग्रन्थकारमत-
तात्पर्यपर्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—‘धात्वर्थेन
विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥’ इति
कारिकायाम् ।

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । 'विष्वक्सेन' इत्यादौ विषूची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्ता भगवत्पि भगवद्भक्तविशेष एव रूढिः । 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसतो'त्यादौ प्रयोजनं, तत्तु शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokavarttika.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टा तु गौणता ॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्वङ्गसहिता Kavyaprakasa II. प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका, न रूढिलक्षणा ।

—भिद्व्यतेऽथ सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मञ्चा इति—अचेतनमञ्चस्य क्रोशनासम्भवान्मञ्चप्रदेन मञ्चस्थगुरुषु लक्षणा । इयन्तु प्रयोजनवतीरूढिलक्षणयोरतिरिक्ता निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेत्याह—रूढेति । रूढिलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । 'विषु'शब्दोऽव्ययः सर्व्ववाची, तेन विषु सर्व्वतोऽश्चति गच्छतीति विषूची सर्व्वथापिका सेना यस्येति वृत्तपत्त्या 'विष्वक्सेन'शब्दोऽवयववृत्तपत्त्या महाराज-बोधकः, 'विष्वक्सेनो जनार्दन' इत्यभिधानाच्छक्त्या भगवद्वाचकः, रूढिलक्षणया भगवत्-पार्षदविशेषे लाक्षणिकः । तथाच 'रूढेर्योगापहारिते'ति नियमेन 'विष्वक्सेन'शब्देन पार्षदबोध एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिवोधो भवति । न च रूढेः प्रतिबन्धकत्वाच्छक्त्या भगवद्बोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढेर्योगापहारिते'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययघटितप्रकृतजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते । नतु 'विष्वक्सेनो जनार्दन' इत्यभिधानात् समुदायशक्त्या भगवद्बोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्यस्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्तस्य प्रतीतिर्यस्याः सा लक्षणोच्यते । उदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष' इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य सादृश्यस्य योगा-द्धेतोर्वृत्तेर्गौणतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचेतन्मते सादृश्यलक्षणास्थले गौणी वृत्तिः शक्तिर्लक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु 'गौर्वाहीक' इत्यादि । वह्निस्तिष्ठतीत्यौणादिकप्रत्ययाद् यामस्यान्ते स्थितनीचजातिर्वाहीकः (प), स तु गौर्गोसदृशः ।

व्यङ्गेनेति—रूढिलक्षणा व्यङ्गनावृत्तिरहिता, प्रयोजनवती लक्षणा व्यङ्गनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटौ, सा सारोपा । यथा 'अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्' । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो हाविव स्फुटौ । 'गौर्वाह्योक्त' इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निर्गोर्णं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषये-
ऽन्तर्निर्गोर्णे सति । यथा 'अमृतमेवेद'मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुण-
श्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्णः । 'गौरेवाय'मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे द्वमे ।

गौण्यो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौण्यो, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनादङ्गप्रसङ्गिता प्रयोजनवतो लक्षणेव प्रयोजिका सार्थिका, न तु रूढि-
लक्षणा । एतन्मते रूढिलक्षणा व्यर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं,
अन्यमते तु 'गौर्वाह्योक्त' इति ।

सूत्रस्थादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यन्तेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—
आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्णे सतीति—नेदं कृष्णकथा-
श्रवणमपि त्वन्तमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-
स्थले त्वन्तकृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्थल
इवापरस्य निषेधः । अयं वाह्योक्तो न भवत्यपि तु गौरेवेत्यादाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरण-
मन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । 'पञ्चानां सिन्धुषट्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।
वाह्योक्ता नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेतु ॥' इति महाभारतीयकर्णपर्वस्थश्लोकाद्वाह्योक्तो
नाम वर्जनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाह्योक्त इति वा व्याख्या । अत्रात्रत्त्वानाचारादि-
साधर्म्यसम्बन्धः, अत्रत्त्वानाचारादतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

सादृश्यहेतुका तूता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्यकारण-
भावसम्बन्धः । 'आयुर्वृतं', 'आयुरेवेद'मित्यन्ये । क्वचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्ण-
सेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य
सखा कृष्णः' । क्वचित्तात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्वत्र
प्रयोजनं न रूढिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्ध्यर्थं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । सादृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ
भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यव-
साना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकता-
तिशयरूपप्रयोजनवतीत्यं लक्षणेति ज्ञेयम् । अयं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यसम्बन्धे
लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुवलः कृष्ण एव, सखातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य
रूढिशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्यजातौ गोपव्यवहारस्तु
लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजयेत्यत्र 'मण्डप'शब्दो गृहे रूढिरपि मनुष्ये लाक्षणिकः ।
एतन्मतमालम्ब्याह—कृष्णो गोपालनाज्ञोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन
गोपजातेर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽप्यासक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने
आसक्त्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्वत्र सारोपासाध्यवसानोपस्थले प्रयोजनवती
लक्षणा न रूढिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—स्वस्य सिद्ध्यर्थं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र
कुन्तस्याचेतनस्य प्रवेशसिद्ध्यर्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं
'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिन्स्तौरे गङ्गागुणस्य श्रौत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षण-

(फ) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४।१।४८) इति सूत्रव्याख्यानावसरे दर्शितं भाष्यकृत-
कैयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—तात्स्थग्राह्यैव तादृश्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च ।
तत्साहचर्य्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा वधैः ॥ तात्स्थग्रात् यथा—'मन्त्राः हसन्ति' ।
तादृश्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनात् गोपः' । तत्सामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' ।
तत्साहचर्यात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादर्थ्योदाहरणस्तु मूल एव । एवमपि
रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामिअत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरैकारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वेणाः श्रुतिमनुकुर्वन्ती'ति, वेण्णादिभिः स्वसिद्धार्थं स्वस्ववादकानां परेषां श्रोत्रणललितादोनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढगोरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जाला व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्य'नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डो गृहं भक्षयेत्यादिष्वक्षेपः एव । 'पीनो लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य व्याख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरैकारोप इति—'गोर्वाङ्मौ' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवाद्देयुपदेन श्रोत्रणास्याक्षेपः कृतः । वेणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातिव्यक्त्योस्विनाभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धस्तत्र जाला व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—अन्नाप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणावीजयोः प्रयोजनरूढगोरभावात् । 'गो'पदस्य व्यक्तौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनैव सर्वत्र वृथा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्श

(व) 'गौरनुबन्ध' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मखनमिआदीनां मतं, तत्र विचारसहमित्यपरिष्ठादेव दर्शितम् । 'गौरनुबन्धोऽजोऽग्निबोमीध' इत्यादि अतिर्विवाहे गवानुबन्धनविधिवाक्यम् । अनुबन्ध आलम्ब्यो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्थलेऽभिधयेव जालाक्षिप्रयक्तिभाणमिति दर्शितमेवैतज्ज्ञौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्यवृत्तौ, वैदिकवाक्ये चात्र मूलस्थप्रतीके—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या पण्डितराजेन कृता । सैवात्र दर्शते—'गौः साक्षादिमान् धर्म्मो स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गौर्न गोव्यवहारनिर्व्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्व्वाहकः—तथा सति दूरादनभियक्तसंस्थानतया गोत्वाप्यहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहार्य' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते—रात्रौ भुङ्क्ते इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'- इत्यादौ श्रौतप्रपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणलक्षणलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा त्रिविधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिजैरिवोद्यद्वयः-

कुन्दे विभ्रमितीरिव स्मरकलाशये निशातेरिव ।

जाति सति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, नतु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तियुच्यते ॥ विशेषणे गोत्वे क्षीणा पर्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गो- व्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोव्यक्तिः स्वरूपेण साक्षादिमत्वादिना न गौत्रं गोपदार्थः, नाप्यगौत्रं गोभिन्नानामभ्यादि- पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिषम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाच्चेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशब्दबोध- विषयः । यथा गोपदस्थले आच्चेपलभ्यस्तौ प्रयोजनादभावात्तल्लक्षणा नास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताच्चेपलभ्यस्तत्रापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं कुर्वित्युक्तं कटं कर्म्मोच्चेपलभ्यम् । प्रविशेत्त्युक्ते गृहं कर्म्मोच्चेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादि- ग्रासमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाच्चेपलभ्या—इत्यादिष्वोच्चेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूप्यो- रभावादिति भावः । केवलमिति—वेणुर्गार्थति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा । शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशसङ्गात्वात् ; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदमुक्तम् । एवमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि काव्यप्रकाशे । एतन्मते रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् । विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढिलक्षणा एकैवेति सप्तविधैव लक्षण- व्युत्तम् । दर्पणकदादयस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तद्योपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्वन्ति । पञ्चात् गौणशुद्धाद्यनेकभेदेहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षण्येति निष्कृतं स्वमतमाहुः । निर्वन्तातिशयवद्भिस्ते तत्रैव द्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः ।

मम्मोन्मत्ततया लसैरिव भृशं लावण्यवापीजले

केयं केलिकलानिधिः सुवल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणाकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते । तथाहि—‘उत्कीर्णै’ति निर्माणाविशेषः, ‘चित्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरण-नयनभ्रूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, ‘नवोद्भिन्ने’त्यङ्गुरत्वरोपेण कोमलत्वं, ‘उद्वहयःकुन्दे’ति सुवलितत्वं, ‘स्मरकलाशणे’ति स्मरकतशाततया चेतो-भेदकत्वं, ‘मम्मोन्मत्ततये’ति लावण्याधिक्यम् । इदन्त्वस्पष्टमेव ।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरअकुमारिआणं ।

कण्हाणुराअगरुणा बिअड्ढभाअं पढाइदो भत्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम् ।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्गेति द्विविधैव लक्षणा (म) ।

हे सुवल ! केयं केलिकलानिधिरङ्गवैभवं चेतो हरति । कथम्भूतेः ? उत्कीर्णैरिव उत्कीर्णत्वमन्त्रेण वर्द्धकिकतकाष्ठदिपुत्तलौनां निर्माणासौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण-विशेषो ध्वनितः । उद्वहय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्तत्र भूमिं प्राप्तेः । स्मरस्य कलारूपे प्राप्ते ‘खरात्’ इति प्रसिद्धे निशतैस्तीक्ष्णीकृतेः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य चेतोभेदकत्वमानौतम् । लावण्यरूपा या वापी दौर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन मम्मोन्मत्ततया लसैः शोभमानैः । अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविलासिति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरकुमारिकाणाम् । कण्हाणुराग-गुरुणा विदग्धभावं पाठितो भट्टिति ॥ विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—तेन श्रीकृष्णप्रेयसीषु वेदग्धरादिकं सर्वं श्रीव्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति व्यक्त-व्यङ्ग्यम् ।

(म) ग्रन्थकृतकतन्निधाविभागो मम्मटमतमनुसृत्य । इत्थौ ‘गतव्यङ्गे’ह नाद्रियत’ इति ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-दर्शितभागसारवत्ताभिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(य) ‘आराद्राधां वीक्ष्य सुवलमेतदाह कृष्णः’ इति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (२।८) । ‘अङ्गकैरिति ‘क’ प्रत्ययेन वालाया वयःसन्धिमाकृपाया वा राधाया वर्णनमित्युक्तं भवति ।

अभिधालक्षणाच्चेपतात्पर्यग्राणां समाप्तिः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । अनन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणाभाश्रित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तौ व्यञ्जनाभाश्रित्य शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणेव व्यञ्जनाजननी,—

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।
Kavyaprakasa II.

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

अभिधेति—समाप्ति इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्तिनन्तरं ध्वननादिध्वन्यर्थबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । ‘तत्पदं कुत्रचिदुद्देश्य-लिङ्गं कुत्रचिच्च विधेयलिङ्गं गृह्णातीति नियमेनात्र विधेयलिङ्गग्रहणात् ‘मे’ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यधेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्याखोकारोऽन्वयाभावो लक्षणा-बीजमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थं घोषपदार्थस्यान्वयानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधया अभावे लक्षणेव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनया यादृशार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षणेव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्त्रीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहिता व्यङ्ग्यरहितेति च । तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-बोधविषयो भवेत् । अभिधया निवृत्तिनन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानादथवा लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्तिनन्तरमहो अनेन विशेषदर्शना गङ्गातीरे घोष इत्युक्ता ‘गङ्गायां घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्मात्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(र) तार्किकैः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना शाब्दी आर्थौ चेति द्विधा । सा च पुनरभिधाम्बला लक्षणाभ्युत्थेति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां शाब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधाम्बलाया व्यञ्जनायाः कचिदभिधायां कचित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणाभ्युत्थितायाः शाब्दव्यञ्जनाया लक्षणायाश्चान्तर्भावः स्मर्यते । तन्मतखण्डन-पद्धतिस्तु मूलमन्य एव सुस्पष्टा । अधिकस्तु लक्षणाभ्युत्थितशाब्दव्यञ्जनास्थले एष युक्तिवन्धो

(15) ‘लक्षणीयं न युज्यते’ इति सर्व्वेष्वेव सुप्रतिवाक्यप्रकाशप्रसक्तैषु पाठः । श्रुतिपथमुपनीतमेतत् पथं ग्रन्थकृतोदाहृतं, अतो न किल तत्त्वतो वैलक्षण्यम् ।

इत्युक्तेः, 'शब्दबुद्धिकर्माणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेऽभिधालक्षणयो-
रुपचीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमतपदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे
वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांशस्यापि व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतत्वात्-
पर्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्यैव ।

परामर्शादङ्गनावृत्त्या शैत्यपावनत्वादिवोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षणे लक्षण्या
शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतोरवोधः सर्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः । अत्रार्थे प्राचीनानां
सम्प्रतिमाह—ज्ञानस्येति । अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यो यङ्गार्था-
ङ्गिन्नः, फलं यङ्गार्थशैत्यपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणयोरविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति
शेषः । ननु 'गङ्गायां घोष' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरवोधानन्तरं 'गङ्गा'पदात् (16)
पुनर्लक्षणेयैव शैत्यपावनत्वादिवोधो भवतु, किं यङ्गनास्वोकारेणेत्यतः प्राचीनानां वचनान्तर-
माह—शब्दबुद्धीति । वाचनिकलाक्षणिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षण्या वा
सक्तच्छाब्दबोधमुत्पाद्येत्यर्थः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षण्या वा अर्थान्तरवोधे
सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रयङ्गनावृत्त्या अर्थान्तरवोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः । तथा
च यादृशवृत्त्या सकृच्छाब्दबोधो जातस्तादृशवृत्त्या पुनस्तुतपदजन्यशाब्दबोधो नोत्पद्यत
इति सिद्धान्तः । उपचोणत्वात्—शैत्यपावनत्वादिवोधेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणा-
तिरिक्ता या तात्पर्यवृत्तिस्तथैव शैत्यपावनत्वादिवोधो भवतु, कथं यङ्गनायाः स्वतन्त्रवृत्तिर्त्वं
स्वीकर्तव्यम् ? तत्राह—आकाङ्क्षादीति । आकाङ्क्षाद्योग्यतासत्तियुक्तपदसमूहात्मकत्वं वाक्यत्वं,
तादृशवाक्यार्थत्वमेव तात्पर्यत्वं, अतस्तादृशवाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे सिद्धे यत्रैकपदस्य
पदांशस्य वा ध्वन्यर्थबोधकत्वं, तत्रैकपदस्य तात्पर्यवृत्तेरसम्भवादङ्गनायाः स्वतन्त्रवृत्तिर्त्वं
स्वीकरणीयमिति । तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्यातिरिक्ता चतुर्थी वृत्तिर्यङ्गना
स्वीकार्यैवेत्यर्थः ।

यदेकत्र शब्दे एकस्या लक्षणायाः स्वीकारात् परं तस्मादेव शब्दात् लक्षणान्तरस्य कल्पने
हेत्वभावः, प्रयोजनपरम्परावत्त्वेऽनवस्थापातश्च । यदाहर्मममटभट्टाः स्वग्रन्थे—

नाभिधया समयाभावात् हेत्वभावान्न लक्षणा ।

तथा च—लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र बाधो, योगः, फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्वतन्त्रवृत्तिः ।

अपरचेतत्—

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलवृत्तिकारिणी ।

वैयाकरणैः स्वीकृता 'च' 'वा' प्रवृत्तिनिपातानां दोषकतापि आलङ्कारिकैरुपस्थापिताया
वाङ्मकतायाः समकक्षेयत्वमतिविस्तरेण । प्रतीत्यैरपि काव्यतत्त्वविद्भिः यङ्गनात्मकव्यापारस्य

तथाहि —

भणितो वल्लभवद्विणा अज्ज सुओ महुपुरीं गंदा ।

इअ भणित्तां अज्जाए पिअइ वड्ढ सवणपुडण ॥ ३

इत्यत्र 'पिवती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृहशून्यत्वमस्या अभिलषित-
मित्यस्यार्थस्य पुनर्व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्केपदस्यैव अग्निना अग्निकायमिदमिति व्यवहारस्तत्केपदस्य तात्पर्यासम्बा-
दाज्जनावृत्तिः स्वीकार्येति पूर्वमुक्तं, ततोदाहरणमाह—तथाह्वीति । भणितो वल्लभवपतिना
अद्य सुतो मधुपुरीं गन्ता । इति भणितमार्थेया पिवति वधूः अवणपुटकेन ॥ वल्लभवपतिना
व्रजराजेन, आर्येया जटिलया । पिवतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिवती'ति पदं सादर-
अवगणे लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृहशून्यत्वं गृहपतिराहित्यमभि-
लषितमिति निश्चितम् । एतादृशगृहशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्यञ्जनावृत्तिमाश्रित्य व्यञ्जकं
'पिवती'ति लाक्षणिकम् पदमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्वथा भागं नास्ति, तन्मते
विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सखन्वभाणार्थं विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा
स्वीकरणीया—विशेषणादिपदं केवलं तात्पर्यमात्रग्राहकम् । एवं सति विशेषणान्विते-
ऽभिधेव लक्ष्यवद्गोचरान्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाव्यञ्जनारूप-

(Suggestiveness) कचिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थद्वारेण सहृदयहृदयानुभूति-
पदबोमधिरोहणतः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते । एवमपि व्यञ्जनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्या
अग्निकाराः 'कायस्यात्मा स एवार्थः' (१।५) इत्यभिदधति । [Suggestiveness is the
very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तैरपि 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' 'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति
च मन्यमानैर्ज्ञोकोत्तरचमत्कारप्राणो रस एव व्यञ्जनायाः सारतया स्वीकृतः सवहुमानं
निर्दिष्टम् । अत्रार्थे द्विरास्तेषामुक्तयोऽत्रापेक्षिकमतसमालोचनासाहाय्यकार्यमुदाह्रियन्ते ;
विस्तरस्तु तदाकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that *there is nothing so eloquent as real passion*, standing, where it ought, in enthusiastic *afflatus* of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—
Longinus—'On the Sublime Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici*.

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings...*
It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Words-
worth in his Preface to *Lyrical Ballads*.

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदोषोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्चेत्तदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थवाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदौर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्चेत्तदा 'पिबती वह् सवणपुडण्ण' इत्यत्र वचनस्य पयस्वरूपमुख्यार्थवाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिबती'ति शब्द उपक्षीणः । गृह्यशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याख्यताम् ? उपक्षीणत्वे तु शब्दबुद्धि-कर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण । एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति । इषोर्वाणस्य वेगाख्य-संस्कारवशाद्दीर्घदौर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽर्थं लक्षणा-व्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः । आद्य-श्चेदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभाणार्थं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्बन्धमुख्यार्थवाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्मार्गार्थ-मभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्बन्धलाक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, व्यङ्ग्यार्थेऽनुपपत्ताभावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्थार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति । ननु 'पिबती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणाया गृह्यशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपक्षीणत्वे त्विति, पुनर्लक्षणायाऽन्तरबोधस्यासामर्थ्यं त्वित्यर्थः ।

(2) 'A poem is the very magic of life expressed in its eternal truth.—Shelley in his *Defence of Poetry*.

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामार्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं व्यपदेशः । लक्षणाभूतशाब्दव्यञ्जनायास्तु न सम्बन्धपरिवृत्तासहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'भागीरथ्यां घोष' इति प्रयोगेऽपि लक्षणाभूतव्यञ्जना सिद्धा । अत्र परिवृत्तासहत्वयुक्तिपक्ष इत्थं विपरिणमनोयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिकगङ्गादिशब्दानां परिवृत्तासहत्वमेवेति बालबोधिन्यां काव्यप्रकाशटौकाकृतो भट्ट-नागेशस्याश्रयमनुसृत्य भट्टवामनाचार्यचरणाः ।

(ल) एतद्धि भट्टमतोपजीविनां लोकेटप्रभृतीनां मतम् । तेषामयमाश्रयः—'यथा वलवता प्रेरित इधुरेकेनेव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदसुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोर्बिधत्ते, तथैक एव शब्द एकैनेवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिश्च विधत्ते ।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इअ भणितं अज्जाए पिअइ वड्ढ सवणपुडण्ण' इत्यत्रेयं गोपवधूः पतुर्गृहान्तरितत्वाभिकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरादप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरास्तत्प्राप्ती प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनुमानान्तरं कार्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पतुर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाषत्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति । 'इति भणितमर्थ्यया पिवति वधूः श्रवणपुटकेन' इत्यत्रेयं गोपवधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पत्युर्गृहव्यागपूर्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचरज्ञानजन्यान्ययापिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकयापिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षिणी न भवति, सा श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकयापिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णानुरागिणी या वधूः कृष्णा प्रतिविषयकापुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकयापिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः ।

अत्रानुमाने हेतुसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धिरिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो यज्जपत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवे'ति । अक्षिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्मणा'मिवादिन्यायमनुसृत्य उपरिष्ठात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चञ्चितचर्चणेन । वस्तुतस्तु यज्जनाया अभिधादितो नेयत्तया, अपि तु ईदृक्तयैव भेदो भवति, अतो यज्जनावृत्तिः सिद्धैव । 'यस्योच्चारणमात्रेणे'त्यादीह दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्याप्तयस्यसहिष्णाभिमिधालक्षणात् नेतदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थोदतिरिक्तं (यज्जनागम्यं यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व-
वद्दोषापत्तिः ।

हिअत्रं ज्जेव्व अणच्छं माणंसिणि ण उण दे अंगं ।

आलिङ्गन्ति पद्मानं णहरा पङ्क्तिर्विविअं कण्हं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादनखरा इति मानेनाहतसर्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च,
अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः । पश्चात्
सखीवचसा ससम्भ्रमं पदसम्बरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कृष्णस्य च
प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्स्यर्शाच्चमत्वं, सख्याश्च
कृष्णपक्षपातित्वं, स्वसखोमानक्षये साग्रहत्वञ्चेत्यादीनि वस्तूनि एकयैव
व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरत्र कथ्यनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः ? तेन
लाघवाद्वाञ्छनैव श्रेयसीति स्थितम् । (व)

ग्रामं राजा घव्यती'ति वचनस्य ग्रामदाहेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्तृकसादरश्रवण-
मनुभवसिद्धं, तद्वत्त्वापि पद्यः प्रवासेऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात् । ननु
अभिचाराभावसम्पादकनानाविशेषणविशिष्टहेतुन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्यं, तदा
तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं
प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाध्य
तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः । तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्याव्यभिचारि-
हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

वाञ्छनावृत्तिरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति ।
इयं वधूरिति पद्यः । खगृहाधिकरणकक्षणाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम् । श्वश्रूक्तपति-
प्रवाससादरश्रवणसमानकालोनपतिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिति हेतुः । अत्रानुमाने
हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति । पद्यः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालोनगृहश्रृण्वत्-

(व) व्यक्तिवादिस्थापितव्यञ्जनाख्यवृत्तिरनुमितावेवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां
राहान्तः । तैस्तु कारयेऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्य' दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचम् ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श)—३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यास्तय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमे-
णोदाहरणानि—

अज्जे घरकरणिज्जं सव्वं णिव्वाहिदं ज्जेव्व ।

एणिहं समसमणत्थं जउणाइं सिणाणमादिससु (ष) ॥ ५

विषयकामिलावचत्वरूपहेतुस्तादृशसाध्यं प्रति नैकान्तिको नाव्यभिचारी । व्यभिचारमेव
स्पष्टयति—तदिति । कस्याच्चित् औक्कणाभिसारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि पतिं प्रति
दोषादेव पतिप्रवासोऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशाद्धेतौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं
देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तदभावादेव न व्यभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्ववदिति—
हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससामिलावत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण
पूर्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । वाङ्मनादृत्तेरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-
न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति औक्कणपक्षपातिनी काचित् सख्याह—
हिअयं इति । हृदयमेव अनच्छं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तेन कृतः । स च न सफलः समजनीति निपुण-
वेदिनां मतं, यदाह तद्वोकाकृतं प्रकृतग्रन्थव्याख्यानावसरे—‘यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं
परिवर्त्तते’ इति न्यायेनात्रातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुमारब्धः
इति, ‘तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोर्कर्षशालितास्थापन’मिति च
(व्यक्तिविवेके ४१ पृ०) । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म
परिच्छेदे) सर्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य वावहारश्चेत्, तदा
व्याप्तिग्रहाभावात् हेत्वाभासः । मूलचतिकास्तिष्ठानुमानपरम्परानुवन्धिनी नितरामन-
वस्थापत्तिश्च । अतो वाङ्मनास्वीकारः सुतरामपरिहृत्य इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) ‘एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते’ति न्यायार्थस्यापि शब्दस्येव त्रैविध्य-
मायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनैव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव काव्यस्य काव्यत्वं, यदवलम्ब्य
प्राञ्चः प्राहुः—‘काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति’ । ‘प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथुने तच्चेष्टयानुमितरत्नादौ
चाखादानुदयेन शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि वद्वज्जकत्वे निमित्तं, किन्तु
पर्यायान्तरेणापि तदुपस्थितौ वाङ्मनाप्रतीतिः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति
तन्मुखेन वापदेशः, ‘प्राधान्येन वापदेशा भवन्ती’ति न्यायादिति काव्यप्रकाशोद्गोते ।
तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थद्वारेवेति पृथगनयोद्गोतनसामग्री ।

(ष) ‘इ—हि—आरा विंदुजुआ ए—ओ—मुद्धा अ वस मिलिया वि लहू’ इति पिङ्गल-
नागमतेनात्र ‘जउणाइं’ इत्यत्र पञ्च मात्रा एव गृहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवाह्वयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तप्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव
विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘भणिञ्चो वल्लभवदृणा’ इत्यादौ ‘पिञ्चइ वल्ल सवणपुडण्ण’ इत्यत्र श्वश्रूक्त-
पतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्थं
इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्भे णीसंकणिसुत्तमोरमअणिअरो ।

अलिमेत्तभुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि !
तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न
त्वन्याङ्गेषु । इदन्त्वन्याङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसम्बर्जित्वमिति ।
अन्यथा नयनस्यामीलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सदाः श्रीकृष्णस्य
सम्मुखस्थितावसहिष्णुतोपपत्तेः, असहिष्णुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रीकृष्णस्य
प्रणामोदममालक्ष्यैव तत उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्येतेति भावः । कृष्णस्य चेति—
विनयवशाच्चरणनिकटं प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्पर्शाच्चमत्वं ‘प्रतिविम्बित-
मालिङ्गन्तौ’त्यनेन ध्वनितम् । मानक्षये साग्रहत्वं आग्रहेण सह वर्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य व्यञ्जनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्य-
लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत्र आह—
जात्यपेक्षयेति । वस्तुतस्तु तत्र एवार्था इति बहुवचनमेव । अच्चे इति—आर्थे ! गृह-
करणीयं सर्वं निर्वर्तितमेव । इदानीं श्रमश्रमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्यताम् ॥ वाच्यार्थ-
नेवेति—अत्र श्लोके पदस्य व्यञ्जनावृत्तेरभावाद्‘एत निश्चिन्ताह’मित्यादि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थस्यैव
भवति, न तु पदस्येत्यर्थः ।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राकृतपैङ्गलोक्तं ‘गाहू’च्छन्दश्चात्र । गोतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य ।
एवमपीतरत्र प्राकृतभाषानिवद्धजातिषु मात्रागणनायां लघुगुरुभावविषये विशेषनियमादि-
रवधेयः । अनुरूपोऽर्थोऽवस्थाविन्यासश्च—‘घोरसमीरे यमुनातीरे चरति वने वनमालो’ति
‘हरिरिह सुगन्धनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे’ इति च श्रीमच्चयदेवगोस्वामि-
चरणाः । अतएव गोप्रवालाया यमुनासमाश्रये तात्पर्यम् ।

नानार्थानाञ्च भेदकाः ।

संयोगाद्याः—

३१ का

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्धारका भवन्ति । आदिशब्देन वियोगादयश्च ।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता ।

सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यामौचित्यौ ।

लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो वप्रक्तिरिमा दिशः ॥ ३१^(क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः श्रेते विधुरकौस्तुभः ;—संयोगवियोगौ ।

रामार्जुनौ तथा कर्णार्जुनौ सह नियुध्यतः (स) ;—विरोधः ।

लक्ष्यस्येति—‘भणितो वस्तुवपतिने’त्यादौ ‘पिबति बध्ः अवणपुटकेने’त्यत्र सादृश्वयं लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन यज्जनादृत्ताया ‘खगृहशून्यत्व’ इत्यादि यज्जगार्थो ज्ञेयः ।

इध इति—इह वृन्दावनमध्ये निःशङ्कनिष्ठप्रमथरन्दगनिकरः । अस्मिमात्रमुक्तकुसुमो रमणीयो यामुनः कुञ्जः ॥ तेन यज्जगार्थेन ‘समुचित’मित्यादि यज्जगार्थान्तरं बोध्यम् ।

ननु नानार्थ‘विधुः’ इतिशब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचिच्चन्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकाभावः—नापि प्रकृतिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यतो वस्तुन्तरस्य संयोगवियोगादिरेवात्र नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति । एतन्मते तात्पर्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (ह) । नानार्थस्थले यज्जकपदसमभिव्याहारेण यज्जनादृत्तौव निर्व्याह इति ज्ञेयम् । नियमं प्रतीति—‘सकौस्तुभो भाति विधुः’रित्यत्र ‘विधुः’शब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्यैव बोधो, ननु चन्द्रस्यैतादृशनियमं प्रतीत्यर्थः । दिशो दिग्दर्शन-मात्रम् । ‘श्रेते’ इति कौस्तुभविद्युक्तो विधुः श्रेत इत्यत्रापि कृष्णस्यैव बोधो, ननु चन्द्रस्य ; चन्द्रे

(स) ‘नियुध्यत’ इत्यतङ्प्रयोगः, ‘युध्यती’ति प्रयोगवदन्यथा समाधेयः । तथाचाहुः सिद्धान्तकौमुदीकाराः—‘कथं युध्यतीति ? युधमिच्छतीति क्वच्’ । अथवा चान्द्रादिमतेनान्न परस्मैपदोपपत्तिः—‘चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्’ इति न्यायसुधाकृतदुक्तेः ।

(ह) ‘तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः’ पदार्थान्वयबोधने’ इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्थले तस्या अवकाशः । ‘नापदार्थो वाक्यार्थ’ इत्यभिदधतामन्विताभिधानवादिनां मते तु तात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

राधामाधवयोः क्रीडा मधुमाधवयोर्दिने;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्यस्य ; —अन्यशब्दस्य सान्निध्यम् ।

व्रजेऽसौ परमेश्वरः ;—असौ श्रीनन्दः व्रजे राजेत्यर्थः—देशः ।

मधुना कीकिलो मत्तः प्रमत्ता मधुना बधूः ;—सामर्थ्यमौचित्यौ च ।

उत्पथ हृदये तस्याः पीडको मकरध्वजः ;—लिङ्गम् ।

कामत्वे पीडकत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थाणुः कृष्णगुणामोदी ;—अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ;—अत्र प्रकरणवशाद्युपदि ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावाद्वियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः । 'रामार्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्जुनयोरेव बोधः, न तु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्बिवादाश्रयणात् । एवं कर्णार्जुनावित्यत्र न सहस्रार्जुनस्य बोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव । 'राधामाधवयो'रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र वैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चैववाची, न तु वसन्तवाची । कृष्णस्येति—'मुनिवर्य'पदसन्निध्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेद्यासवाची, न तु कृष्णवाची । मधुनेति—वसन्तस्य कीकिलवधोर्मत्ततोत्पादने सामर्थ्यमौचित्यञ्च वर्त्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः । 'मकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव बोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये पीडाजनकत्वाभावात् । 'स्थाणु'शब्देन महादेवस्यैव बोधो, न तु शाखापत्तवादि-

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतैर्दमिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः । एवमेव तेषां भट्टानां मतम्—

“शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथातुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं दयात्मिकाम् ।

अर्थोपत्त्यावबोधेत सस्त्वन्त्रिप्रमाणकम् ॥”

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोग-
योग्य'मिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति
विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, न तु पदैरभिधेया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यता-
सत्तिवशाद्भासमानो विशिष्टः सस्त्वरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्याख्यव्यतिरिक्त्या वृत्त्या
स्वीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपादो भवतीति । वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनियन्त्रणे नियाम-
कत्वमङ्गीकृत्य तत एव साक्षात् (न वृत्तान्तरकल्पनागौरवेण) पदवृत्तिवाक्यार्थबोधो जायता-
मिति पञ्चमनेकाभिद्युक्तसम्मतं मनसि निधायापाततटीकाकृता कृतस्मात्पुण्याख्यवृत्तान्तर-

चित्रभानुर्विभातीति दिनेऽकीं निशि पावकः ;—कालः ।

शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यक्तिः ।

एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता ।

रहितशुक्लवृक्षस्य, तस्य कृष्णगुणामोदिपदार्थत्वाभावात् । कमप्यादरणीयं पुरुषं प्रति केनाप्युक्तम्—‘देवो जानाति मे मन’ इति, अत्र प्रकरणवशाद्देवशब्दो यद्वाच्यं एव, न तु ‘राजा भट्टारको देव’ इत्यभिधानात् राजबोधकः । पावकोऽपि । अस्तिरिति—व्यक्तिशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुल्लिङ्गत्वे भागवतो वैष्णवं इत्यर्थः । एष्विति—‘विध’शब्दस्य नानार्थत्वेन कृष्णचन्द्रयोरेकभयोर्व्योधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपयज्ञकपदसन्निध्याद्वाङ्गनाट्यौव श्रीकृष्णमात्रबोधकत्वमिति ज्ञेयम् । एवमन्यत्र ।

युदासप्रयासः । तत एवेयं ‘एतन्मते’ इत्यादौ दर्शिता वेदग्वी । न चान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिज्ञानां मान्यानां व्याख्यानोक्तौ कटाक्ष-निक्षेपेण । ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थ’ इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दस्यैव यज्ञनाट्युत्तिसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम् । नन्वत्र तात्पर्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रस्तुते न कापि वाधा—इति तु न साधीयान् कल्प्यः ; तथात्वे दर्पणकटुत्तेरुत्तरणं कृत्वा ब्रूमः—‘किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आदौ न विवादः, यज्ञशब्देऽपि तदर्थतानपाया’ इत्यादि (५म परिच्छेदे) ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादिते ।

अनुविह्वलमिव ज्ञानं सर्व्वं शब्देन भासते ॥’

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यथा कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्थवसेयः । ‘इमा दिश’ इति दिग्दर्शनमेतत् । तेन ‘एतावन्मात्रस्तनी’ इत्यादौ हस्तादिचेष्टातः स्तनादीनां कमलकोरकादाकारत्वं, ‘इतः स दैत्यः प्राप्तश्री’ इत्यादौ ‘इत’ इत्यनेन ‘मत्त’ इत्यपदेशादिष्वलभ्यते । एतच्च सर्व्वमभियुक्तनिर्द्देशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थबोध-प्रणालीभेदः, यदाहुः—

‘यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमाहभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यत्रैवोपपद्यते ॥’ इति

‘संयोगो विप्रयोग’ इत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां खराणामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं स्वीकृतम् । अत्र तु ‘काव्यमार्गं खरो न गच्छते’ इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिग्रहीतान्नाश्वान् तेषां परिग्रहणं कृतम् ।

तथा—

अद्यालौकि घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे

लोलतृकेशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने ।

यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरक्षोदे नखभ्रंशिभि-

मुक्तौघैधवलौकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च) ॥ ७

अत्रानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काव्य उदाहरणमाह—अदोति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-परिपात्र्यां कश्चिद्वरिः सिंहो मयालौकि । कौडशः ? घना निविडा प्रभा यस्य तथाभूतः । पुनः कौडशः ? लोलन्ती चाचल्ययुक्ता या केशराणां स्कन्धस्थितरोमविशेषाणां मालिका श्रेणी, तथा विलुलिता मर्दिता अर्थात् तथा विशिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां सद्यस्तने तत्तत्त्वणोत्पन्ने क्षोदे नखकरणकविहारे सति क्षोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशिभिरधःप्रतितैर्मुक्तासम्बद्धैर्निकुञ्जस्थलीधवलौकरोति । पक्षे कानने दृष्ट्वावने विहारक्रमे प्रेयसीभिः सह विहारपरिपात्र्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो मयालौकि । कौडशः ? घनस्य मेघस्येव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशराणां नागकेशराणां माला तथा विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकृष्णः सद्यस्तत्त्वणे स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां नखाघातेन क्षोदे सति तत्समये हारलोटनामनखभ्रंशिभिर्मुक्तासम्बद्धैर्यमुनाकुञ्जस्थलीधवलौकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'पदादीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादिबोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'द्वयैः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदनुसृत्य स्थले नर्मेनिपुणप्रगल्भनारीवचनरचनेऽस्मिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरसिद्धिः । वन-विहारिणोहि श्रीकृष्णस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यत्रापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८६) 'भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यद्यपि "नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्व"मिति टीकाकृता मूलतात्पर्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकदाश्रयोऽभिव्यक्त इति मन्यामहे । वस्तुतस्तु 'दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे २५-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवदत्राप्यभिधामूला व्यञ्जना वरीवर्त्तात्येदर्थमेवेहोपन्यासः । प्रकरणेनाभिधया 'हरि'पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते । अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च दोष्यते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यञ्जं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

आसां रासविलासलासलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-

ताधिक् ताधिगिति प्रभाष्य सुरजः स्वर्नर्त्तकीर्निन्दति ।

ते-नाना-गरिमाधमा इति सुहुः पाठस्वरौचाराणा-

तासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-
पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा
इत्यर्थो व्यज्यते । (६)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाचादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव
उच्यन्ते ।

अथ यत्र ऋदङ्गादौनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा-
कथञ्चिद्वर्णात्मकशब्दस्य सट्पञ्चमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य
कार्यं कुर्वन्तोऽप्येवमिति । ऋदङ्गस्था येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सट्पत्वेन
प्रतीयमाना यत्तद्ध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वर्नर्त्त-
कीर्धिगि'ति यो वाक्यार्थः, स तु ब्रजसुन्दरीणां सर्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः ।
सुरजो रासस्यऋदङ्गः । तासां ब्रजसुन्दरीणां रासज्ञापक 'तेनाना' इति कण्ठस्थः पाठः ।
एवं 'गरिमाधमा' इत्यक्षराः स्वरा गान्धारादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच ब्रजसुन्दर्यो
यथा रासबोधकां 'स्तेनाना' इत्यक्षरान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणानन्तरं गान्धारादि-
स्वरबोधकान् 'गरिमाधमा' इत्यक्षरान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाक्षरैरकारं प्रस्थित्य
गन्धर्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्रष्टतयाह—अत्रेति । तानविशेष-
स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीकृतमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या-
मित्यर्थः । ते गन्धर्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्भिन्नं नीचत्वं, तथाच ब्रजसुन्दर्यपेक्षया
गानशास्त्रे नीचत्वेन गन्धर्वा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुत्कृष्टसमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

(६) 'नाना अगरिमे'ति वाणीध्वनौ सभङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि-
शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरत्र व्यङ्ग्यमयकाव्यरचनम् ।
एवं षट्कल्पतरु-प्रभृति-वैष्णवाचार्यसङ्कलितेषु वङ्गीयसाहित्यपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीना-
मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादनाद्वरणमनेकश आलोख्यते ।

बोद्धव्यवक्तृप्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह ।

देशकालादयश्चार्थं वैशिष्ट्याद्व्यवोधकाः ॥ ३३का

तत्र 'यातासि स्वयमेव'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति बोद्धव्यवैशिष्ट्यम् । यां प्रतीयसुक्तिः, सा बोद्धव्या योग्या । अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्थो न सङ्गच्छते । वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव । वक्त्री श्रीराधा—सा सर्वश्रेष्ठत्वरूपवैशिष्ट्यवती । प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम् । तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपल्लवः ।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अइ जासि जाहि विविणं रिक्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुसुहि (ढ) ।

पञ्चाशमिसुसि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण ॥ ८

माह—अथेति । अर्थानां वाच्यलक्ष्ययङ्गार्थानां अङ्गकत्वे विशेषा बोद्धव्यादयो हेतव उच्यन्ते । यमुद्दिश्य वदति स बोद्धव्यस्तस्य वैशिष्ट्ये उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

अत्र 'यातासौ'ति पदं पूर्वमेवोत्तमोत्तममध्वनिकाव्योदाहरणे उपन्यस्तम् । तदानयनार्थं पदकानयनार्थम् । वैशिष्ट्यस्य फलतोऽर्थमाह—बोद्धव्येति । तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थ इति भावः । वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्याच्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम् । यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् स्नेवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतेर्वैशिष्ट्यादहवो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति । एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम् । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्रीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः ।

अइ जासौति—अयि यासि याहि विपिनं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुसुखि ।

(५) अत्र द्वितीये पादे आर्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिष्ठणां कलानां विन्यासात् जेमण सहइ कणअतुला तिलतुलिकं अह अहेण ।

तेमण सहइ सवणुत्तला अवच्छंइं कंदमंगेण ॥

(प्राक्तपेङ्गले १।१०) इति विधानेन कन्दोभङ्गाशङ्का न कार्या, 'वस्यो वि तुरिअ पट्ठिओ दो तिसि वि एकक जाण्हेहु' इति पिङ्गलनागेण स्वयमेवावुमोदितत्वात् ।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनो-
रथेनापीति नञ्काकुद्योत्यम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जलधारासीअरसिसिरा कमलवणीपअणधूअकिसलअगा । (अ)

जह वल्लीधरपल्ली धन्या पेक्खंति तं देशं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यश्लाघया कण्ठेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित्
स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।

णिबडन्तवारिधारा गहीरतरमुहरगम्भकुहराओ ॥ ११

अत्र क कण्ठमानेथामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं
कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोष्णीलनातिकुतुकिन्या ।

दक्षिणमच्चि मुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥ १२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्यमपि तु
पूर्णे'ति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

जलधारेति । यमुनाशीकरशिशिरा कमलवनीपवनधृतकिशलयया । यत्र वल्लीयहपल्ली
धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसम्बद्धो यत्र
वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवलम्बः । निपतवारिधारागभीरतर-
मुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र वलभीशब्दः 'वालाधर' (चिलेर क्वाद्) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थ-
गृहविशेषवाचकः । निपतवारिधारया गभीरतरमुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगङ्गर-
च्छिद्राः । एतेन कुञ्जस्थारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकान्न कृन्दोभङ्गः, 'जइ दीहो
विअ वसो लहुजीहा पढ़इ होइ सो वि लहू' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र ब्रह्मेकार-
पठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'कदिकारादत्तिन' इति गण्यसूत्रेण ब्रह्मत्वमपि सम्भवति ।

(आ) लक्ष्मीसख्यो मिथो वदन्त्येतदिति साहित्यकौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिनाम्

अत्र मुरारेर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थवृत्तित्रयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपल्लवस्थलीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने सुद्रये विकसने च कुतुकिन्या सिन्धुजया लङ्गा भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचित्मुच्यते च । तथा च सूर्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति । यदा तु मुच्यते तदा सूर्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः । भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं सर्वग्रास्त्रे प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव नेत्रस्य सूर्यत्वं अनितमिति ॥ * * *

(३।२) स्थितम् ।

“विपरीअरए लच्छी वन्हं दट्ठण णाहिकमलहं ।

हरिणो दाह्णिणअयं रसाउला भत्ति ढक्केइ ।”

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्याया मूलं, परमत्र न मनागपि स्त्रीलताभङ्ग इति वैयाकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत् । परमत्रैतन्मन्तव्यं यत् ‘जलकेलितरलकरतलमुक्त’ (सा. दर्पणे ५म परिच्छेदे) इत्यादौ तदलुरुपज्ञोकान्तर इवात्रापि नानुमानतोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु व्यञ्जनावशादेवेति । युक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकिरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-
करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति
कर्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्तुलङ्कार एव च ।

भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः श्वलता तथा ।

सर्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यञ्च ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्था वाच्यत्वव्यङ्ग्याश्च, आदिशब्देन श्लेषस्थले
पदार्थान्तरसम्बन्धश्च, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते यज्जनादुत्तगा वोध्यतेऽसौ श्रौत्यपावनत्वादि-
रूपोऽर्थो 'ध्वनिः' कर्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-
विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि' व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति
ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि' व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थे 'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्घोते—'यत् काव्यतत्त्वविषयं
स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासी' इत्यादौ । व्यापारार्थककरणसाधन 'ध्वनि'पद-
पराम्पटस्य वस्तुनो निर्दृष्टश्चन्द्रालोके (७२)—'साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे
गिरः । कटाचा इव लीलाच्या व्यापारो यज्जनात्मकः ॥' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्यो-
ल्लेख 'इदमुत्तममतिशयिनि यज्जे वाचाद्वनिर्बुधैः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् ।
वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादियु वस्तुलङ्कारादिषु च
यज्जेऽर्थव्येव ध्वनि'पदव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा
चादिकवेः पुरा । क्राञ्चदन्तुविद्योगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये
'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सम्यक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दार्थो काव्यमिति व्यपदेश्यो यज्जकत्वसाम्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रत्ययैरनुपा-
ख्यैर्यैश्चानुगृह्येस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' तेन यज्जकौ शब्दार्था-
वपोह 'ध्वनि'शब्देनोक्तावित्यभिनवगुप्तपादाः ।

रसाख्यध्वनेरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पञ्चादृश्यन्ते । सम्प्रत्यसुभूतानां ध्वनीनां भेदा दृश्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणां मूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ ३६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणांमूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षित-
वाच्ये ध्वनौ वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तु द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । ३७ का

एकं वाच्यमजहत्स्वार्थतयाऽपरार्थेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यजहत्स्वार्थतया
स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'यवहारापत्तेः । तस्मात् कर्मसाधनेन
श्रैष्ठ्यपावनत्वादर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूपिरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्मध्वनिपदबोध्यं किमिदमेवायामाह—रस इति । तदाभासौ
रसाभासौ भावाभासश्च, वस्तु श्रैष्ठ्यपावनत्वादि, उपमादलङ्कारश्च । यमिचार्यादिभावाना-
मुदय उत्पत्तिश्च शान्तिश्च सन्निधौ प्रवर्तता च । सर्व्वमिति—एते सर्व्वेऽर्था 'ध्वनि'पद-
वाच्या इत्यर्थः । काये 'ध्वनि'यवहारस्तु न मुख्यः, किन्तु लाक्षणिकत्वाज्ञौघ एवेत्याह—
तज्जनोति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात्तथाभूतत्व इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनक-
त्वेनैव काये 'ध्वनि'यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु कायपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचिदात्मेत्युच्यते, तत्र को निह्वार
इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनि-
स्वात्मैवेति व्यवस्थायान् दोषः । असुभूतानां वस्त्वलङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणात्मरूपयोर्ध्वन्योर्द्वयोरुभयोरैवाभिधामूललक्षणांमूलयोर्मध्येऽन्यो लक्षणांमूलो
ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'कायस्यात्मा ध्वनिरिति' 'अर्थः सङ्ख्येयश्चाध्यः कायात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिषु
ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ वपुरस्य विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि'रित्यादौ चार्त्वाचीनानां
कारिकावन्धे ध्वनेरेव कायात्मत्वेन व्यपदेशः । 'वाच्यं रसात्मकं काव्य'मिति दर्पणकृतः
काव्यलक्षणे, काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदण्डवियोगोत्थः
श्लोकः श्लोकत्वमागतः । 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्यादाहृताः ।' 'रसादिमय एकस्मिन्
कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता

अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।

सह तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यते

सुवल ! यदयं सारङ्गाद्या भवत्यधरोऽधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावर्णं पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपौनःपुन्येनैव निर्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पीयते । द्राक्षा पूर्ववदेव । मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वार्थेयान्यधरयतीत्यधरः । 'सह

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—फलमपीति । अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामाम्नायां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः । पञ्चाङ्गाङ्गनाट्टाया फले निन्द्यत्वबोधो (1) लक्षणाभूतः । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् ; अथच प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (2) अङ्गाभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव सर्वत्र 'सिता'दिपदेऽपि बोध्यम् । सिता मिष्ट' इति प्रसिद्धा । हे सुवल ! तेन राधिकाया अधरेण सह तुलयितुं तेषामाम्नादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्निर्गुणैरपि पीयत इति हेतोरन्तस्तस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

२५ मरीचौ) इत्याद्यालोचनवचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं (रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् काव्यमिति ; यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्'... (ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्घोषोत्थाख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रवृत्तानां जीवितभूतो रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्द्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति । इत्यालङ्कारिकमतानेक्ये (वस्तुतस्तु न मतानेक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान-विजृम्भितमेवेति दिक्) श्रोमत्कर्णपूरगोखामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । स्वनामध्वन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकदादोनां काव्यात्मत्वतल्लक्षण-भेदादिनिर्द्देशप्रसङ्गेषु स्वस्वमतासङ्गतिर्द्दिशितेति कैश्चिदनवद्यमभिहितम् । परमतदूषयिता दर्पणकदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तन 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणं कृतं, पञ्चात् काव्यस्य ध्वनिगुणोभूतयङ्गरूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तत् काव्यसुप्तम्'-मित्यभिधानेन वल्लङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोक्तमता आयाति, तेन काव्यस्य नियतरूपेण रसात्मता व्याहृतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वैमत्यमालोक्य ग्रन्थकृता

(1) 'निन्द्यत्वबोधे' इति निन्दनीयः पाठः (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु ।

(2) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

तुल्यितं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे
स्तुत्यर्थेव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवहेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्ना विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं

सर्वास्त्रेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।

यत् कृष्णस्य विनोदभूरहरहस्तदुयौवनं यौवन-

न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरघोच्छिद्ये लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका' । अधरस्वधरयति स्वापेक्षया
सर्वास्त्रेव खादुवस्तूनि निरुद्धयतीत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति
वाक्यस्य द्वितीये'धर'पदे तुल्यार्थो यङ्गः, न तूपमानोभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्याणां
द्वितीय'फल'पदस्येव हेयांशतारूपार्थो यङ्गः । अत्र सर्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव
यङ्गो बोध्यः ।

माथरविरहेण याकुला श्रीराधा ललितां प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्ना विद्रुतं
सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (३)
मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेऽविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन
लाक्षणीकपदेन मनसः श्लाघनीयत्वरूपोऽर्थो यङ्गः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-
वाच्यः यङ्गीभूतश्लाघनीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितस्वेति भावः । श्रीकृष्णविच्छेदे सति यस्य
जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम् ।

'ध्वनिरसव आत्मा किल रस' इति निष्पन्नमभिधानं कृतम् । न चेत् तस्य कुत्राप्यसङ्गति-
रित्यनिन्दितमेवेतन्न्यामहे ।

(ग) भक्तिप्रहमनसस्तत्रभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवदः सरस्वतीनिखन्दः, भगव-
द्विच्छेदचिन्ताज्वरोच्छासत एवास्थोद्भवः 'त्रिभुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात् ।
एवमप्यन्यत्र (४४ किरण्ये १ म श्लोके) "दृष्टा भागवता ..." इत्यादौ 'वत िधे ! वामाय तुभ्यं
नमः' इत्यन्ते प्रवन्दे श्रीकृष्णचेतन्यचरणसङ्गभङ्गविधरता वर्णिता । श्रीमचेतन्यप्रभुपादाना-
मपि शिष्याष्टके 'युगायितं निमेवेण चक्षुषा प्रादृषायितम् । प्रन्यायितं जगत् सर्वं
गोविन्दविरहेण मे ।' इतीयमेवावस्था प्रकटिता । वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां मिथ्यलीला-
सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः—
यदुक्तं ब्रजनारीनित्यासक्तिवर्णनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'वृन्दारण्ये विहरता सदा रासादि-
विभ्रमेः । हरिणा ब्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' श्रीकृष्णचरणे सर्वस्वसमर्पणं

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।

दृष्टश्चिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ ३

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः, 'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तत्र वाचं विवक्षितम् ।

तथापि व्यङ्ग्यनिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति ।

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाचं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,
काचित् खण्डिता श्रीकृष्णं प्रति खोलुखवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य
मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः । त्वदिच्छेदे मम प्राणैः कर्तृभिः सुखमतनि विस्तृचक्रे ।
एवं मदिष्यकेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि । चिरादहुकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि,
तेन मयि कृपाऽपि (४) लयातनि । मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया
स्मर्यत इति न, अपि तु स्मर्यत एव । अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य
दुःखे लक्षणा । एतादृशलोपेऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखायका
इति भावः । मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम् । सर्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मिदिये त्वं
प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यच्यते । तथा च स्वस्मिन्नायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्षणाभूतः,
तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः ।

तत्सेवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षार्थैव च । विव्रतिः खलु माधुर्यात्मा, सौन्दर्यस्य
नवनवत्वं नित्यमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः । लक्षणाभूलोऽयं ध्वनिर्यथा
तथोपरिष्ठाद्दर्शितमिति ।

(घ) इदमेवान्यैरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते । उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध
इवाद्ग्रांश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्नं रामायणपठं, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च । लक्षणाभूलध्वनिपरिग्रहेन लक्षणावयव्यन्तरेकालु
विधायित्वमेवास्य ध्वनेर्निदानमिति पक्षः स्वीकृतः । निरूपलक्षणावत्पदघटितकाव्यीय-
ध्वनिरेवान्नाङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्मृत-सन्दिग्धप्राधान्य-तुल्या-
प्राधान्यादिसंज्ञकं व्याहृतं सादित्यनुपदमेव भूलतः स्फटीभविष्यति ।

अलङ्को व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्याज्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रशतौयुगपद्बेधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३६ का

रसादिस्वक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावीदयभावशावल्याभावसन्धयः । अयमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्शयते—

यवानुध्वनिना व्यङ्ग्यं लक्ष्यते क्रमपूर्वकम् ।

स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४० का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यप्रत्येवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लक्ष्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्धानरूपक्रमः सर्वेषां लक्ष्य इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्धानरूपक्रमो न लक्ष्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्त्यादिना ध्वनेरप्युत्पत्त्यादिव्यवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादिति—शतपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां सूच्या वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्त्यादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठश्रेष्ठान्न लक्ष्यः । अतएव मया युगपदेकक्षण एव सर्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथात्रापि रसादिव्यङ्ग्यानामुत्पत्त्यादिक्रमोऽपि न लक्ष्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मनसि निधाय भगवता मुनिनोक्तं ‘विभावानुभाव-
व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिश्चयति’ इति । सर्वं तच्च ‘रस’ किरण एव नियतं विशदीभवति ।
‘विभावादिभि’रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—‘एवञ्च विभावादौनां
दृष्टचक्रादिन्यायेन सम्भूयेव कारणत्वं, न तु दृष्टारणिमणिन्यायेनैकैकस्येति मन्तव्यम् ।
विभावादाः कारणान्येव, ‘रसोदोघे विभावादाः कारणान्येव ते मताः’ (सा. दर्पणे
इय परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । ‘अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादि-
प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।’ कथं
तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्निरतिशयानन्दतया बहुविषयतया च सहृदयहृदयं सततमेवाधि-
कुर्वत एकत्वेन गमना कृतेति न दुर्लभः प्रश्नः । ‘एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात्
सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तमिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदौर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा । स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभूः शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा ।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोद्योतनाद्भवेत् । ४१ का

आद्यः शब्दशक्तिभूर्द्विधैव भवेत् । 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्ति-
भवोऽपि द्वादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च) ; अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव,
नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थः ।

तत्रालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसदुदयः पद्मिनीचक्रवन्धुः

सिद्धाभोगः सततमनिशामोदमैत्रीकषायः ।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा
ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

अथवेति—'आद्यो द्विधेवे'त्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरिखनन्तरमेव योजनीयम् (च) ।
तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य ; एवं वस्तुन एव द्योतनात्,
न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः । एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो
द्योतनादाद्यो द्विधा भवतीत्यर्थः ।

आशामात्र इति—अयं कृष्णरूपस्रन्ध्रो रोचिःपूरैः कान्तिप्रवाहेः शीततां जायते
हरतु । प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति । तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नदयो
यस्य सः । अत्र शब्दमात्रस्त्रेवेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु
पूर्वाशायामेवोदयः । अयं पद्मिनीसमूहानां वन्धुः, स तु देवो । अयं सततं सिद्ध
आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कदाचित् पूर्णिमायामेव सिद्धाभोगः । अनिशं
निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूतः । 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरेऽपि
कषायः स्यादित्यनुशासनात् । अत्रापि शब्दमात्रस्त्रेवेण निशाभिन्नेऽपि काल आमोदाद्यो
उत्पलपतपत्रयतिभेदे क्रमोऽतिश्रीघ्नजन्यत्वादलक्ष्यः, अत्रापि कार्यकारणपरम्परा तदभि-
व्यक्तितो रसभोगप्रणालौ च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः ।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धैरालङ्कारिकैरास्या स्थाप्यते, नास्य मतस्योक्तेख-
लेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धग्रन्थेषु लभ्यते । मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यतः 'अर्थस्य
यज्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्वत्रैव शब्दस्य सचिद्यम्,
अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकायमस्तीत्यनुमानम्,
तेन द्वादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनीय इति मतम् । टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीय-
पक्षथाख्यावलम्बनेन मतस्यास्योक्तेखयोग्यत्वमपि आहतमिति दर्शितमिति मन्यामहे ।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो

रोचिःपूरैर्हरतु भजतां शीततां कृष्णचन्द्रः (ङ) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतशब्द इति प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेनालङ्कार एव (ज) । एवमन्येऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशयामेव । राधाया आलिङ्गनादिकर्मेसु निरवधिव्यापार-
युक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु
श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाचो । अत्राशादिशब्दानां परिवृत्तप्रसङ्गादेव
शब्दशक्त्यद्भवो ध्वनिरिति श्रेयम् ।

अलङ्कार्योऽलङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात् ; शरीर-
न्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः ।
श्रमणोऽवधृतः—यद्यप्यवधृतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्वदृष्टस्य
ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधृते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते,
तथालङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(ङ) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मैत्रो' 'मोद' 'कषाय'शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः
पारिभाषिककल्या वा । पद्मिनो खलूत्तमा स्त्रीजातिः । 'अनिशामोदे'त्यत्र सभङ्गाभङ्गश्लेषः,
मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मैत्रो' 'कषाय'पदैस्त्रिष्टुप् चित्तवृत्तीनां मैत्रोकरणासुदितास्थानां
परिग्रहः, न तु पापिष्वेप्तालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्मः वैष्णवमतानु-
मोदितः । 'कषाय'पदेन माघर्थं, ततः गौण्या वृत्त्या करुणाया बोधः । भजतां
नित्यभक्तानामिति यावत् । अत्र 'मात्रे' 'वन्सुः' 'सततम्' 'अनिशं' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां
पदानां पदांशानां वेष्टार्यबोधे साचिद्यं स्फुटमेव । 'आशामात्रे विलसदुदयः' इत्यस्य
सन्दर्भांशस्य व्याख्याऽन्यथापि विधेया । यदेव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्तुं प्रवततरात्तिरा-
काङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्वपक्षावलम्बनेऽवताररूपेण
वा । सर्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्वमिदं विभातौ'ति श्रुतिः । अनन्ता
तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तवीर्यामितविक्रमस्व' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इति
श्रीश्रीगीतास्मृतिः । अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षिणा तदुदयस्तत्रैवाभिहितः—'धर्म-
संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति ।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थव्याख्यावसरे 'नन्दाह्वतेष्वपमादीनां प्राधान्यं न वा ?
आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वं, अन्यानलङ्कारणात्, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं
यद्गुणस्याप्राधान्यादिति चेत्, न ; पूर्व (वाच्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (५) ललिते ! मम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्वनमालाललितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वां प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवौ ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवौ, कविप्रौढोक्ति-निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढिनिष्पन्नशरीरश्च (भू) । तत्र स्वतःसम्भवौ

हे ललिते ! भूषितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापक्षे तवाधरमधुपानकर्तुर्मेमापुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुणः स्वं वैदग्ध्यादिश्च । प्रेय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्तसहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निवद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते द्वितीयाधिका-प्रभृतयो वद्भवो भवन्ति । तेषां प्रौढोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—सूत्रे 'अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः' इत्यत्र व्यञ्जकपददृष्ट्याऽपि व्याख्यायां व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति आख्येयम् । एवं सति यत्र काये ध्वनेर्द्वयन्तरोद्गारो

लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्ववैदग्ध्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश-समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतेन) तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-व्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यञ्जकस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् ; तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं, वाच्यापेक्षया प्राधान्येति न दोषलेशावकाशः इति ।

(भू) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन तत्पूर्वतरेण केचित् कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नादाङ्गात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदसत्—यदाहुर्दोषणकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्यैव रागादाविहता । अतः कविनिवद्ध-

(५) 'गुणगुम्फिता' इति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । तथात्वे तु आर्यायाः स्मृतौ वे पादे वयोदश मात्राः, मात्राधिक्यञ्च प्राग्वदस्मृतदिशा कथमपि समर्थनीयम् ।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सम्भाव्यमानः ।
अन्यौ कविना तन्निवद्धवक्त्रा च प्रतिभाणमात्रेण व्यवहारासिद्धावपि निर्मितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्तुलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्यते अप्यलङ्कारवस्तुनो^(६) द्वादशापि तत् ॥ ४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारेणालङ्कारो
वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेषोदाहरणानि—

वर्तते तादृशोत्तमोत्तमकाव्यस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्षणम् । अस्यैव द्वादश भेदा वक्तव्याः ।
यत्र ध्वनेर्द्वयन्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्षणान्तरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—
स्वतःसम्भवविधनिभिन्नौ कविवाङ्निष्पन्नकविनिवद्धवक्त्रवाङ्निष्पन्नध्वनौ इत्यर्थः । तौ तु
कविना कविनिवद्धवक्त्रा च प्रतिभाणमात्रेण स्वचनेनैव निर्मितौ । तत्र तत्र लोक-
व्यवहारासम्भवेऽपि चतुर्मुखत्रयोव कविरेव स्वतन्त्रवृत्तिकर्त्तेति भावः । अतएवोक्तं
काव्यप्रकाशे—‘नियतित्ततनियमरहितमिति ।

षट्प्रकाराः स्वरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाण-
द्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया स्वतन्त्राः, अतएव षड्भेदानां स्वतन्त्रोदाहरणं न

वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिण्येति पृथक् प्रतिपादितेति ।
अपि च न खलु कविः सर्वदेव स्वकाव्यनिवद्धपात्रमुखेण स्वकीयमेवाभिप्रायप्रणाली-
माविष्करोति । प्रौढोक्तिरध्वसायन्मलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्वत्र
‘प्रौढोक्ति’पदेन सर्वविकृतिजोवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह
इत्यस्मिन्नेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्यदण्डी खनिवन्ते—‘अलङ्कारान्तराणा-
मप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाक्याम् ॥’ (२२२०) ।
यद्वात्र ‘प्रौढोक्ति’पदेन ‘वक्रोक्तिजीवित’कता कुन्तकेण सञ्चान्तरकल्पनयेतरथावर्त्तकत्वेन
परिचित्राया वक्रोक्तेरेव निर्देशः—तथा च तत्पदो ‘प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र
वैचित्र्यासिद्धये । अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥’ ‘सैवा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो
विभाव्यते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥’ इति च । ‘प्रौढोक्ति’ पदस्य
तात्पर्यग्रहे पण्डितराजजगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारीत्यतो-
दाह्रियते—‘यदेवोच्यते तदेव यङ्गं, यथा तु यङ्गं न तथोच्यते’ इति ।

गोडलमहिंदणं दण सुखचरे एत्थ मा पविस ।

अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गओ गोटं ॥ ६ (ज)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः । गोमी वह्नीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं नायास्यति । दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भावि । तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु ।

अभूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः ।

चन्दनादिरस एव हि पङ्क्तौ नीवीकेशरसनादिषु वन्धः ॥ ७ (ट)

अत्र कवेरप्रयासरचनावलात् (७) ब्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति द्वेधा ।

गञ्जनान्न हि विभेषि गुरुणां खञ्जनान्नि ! यमुनामधुनागाः ।

अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी ॥ ८

दत्तम् । क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भविनो ध्वनेर्व्यन्तरयञ्जकं वस्तुरूपं प्रथमभेदमाह—गोडलेति । गोडलमहेन्द्रनन्दन ! अन्यगृहेऽत्र मा प्रविश । अद्य खत्याः स्वामी गोमान् दूरं गतो गोष्ठम् ॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन वस्तुध्वनिनात्र निःशङ्कमित्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः ।

अलङ्कारयञ्जकं वस्तुरूपं द्वितीयभेदमाह—अथत इति । ब्रजे मलाद्यभाव एव वस्तुभूतो यङ्गः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो यङ्ग इत्यर्थः ।

अञ्जनेति—अञ्जनस्येवाभा कान्तिर्यस्यैवभूत एकः कुञ्जरः । कमलनालस्य दलभञ्जनक, लक्ष्मपक्षेऽतिशयोक्त्या सुन्दरीणामधररूपदलस्य भञ्जनकारी ।

(ज) प्राकृतस्य कथायां 'गोमी'त्यस्य 'गोमानि'ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता । सूत्रकृतप्रयुक्तपदेन चूर्णके दर्शितेन 'गोमी'त्यनेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते । यद्यपि 'चन्द्रगोमी'त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनैर्'गोमि'पदस्य सिद्धत्वं स्मर्यते, तथापि कदाचित्कप्रयोगवलादस्मर्यविवक्षायांमपि पदस्यास्य समर्थनं परवर्त्तिवैयाकरणमतानुमोदितमेव । 'स्वामी सुगन्धरो वनं धनमिदमित्यादाविवानापि 'स्वामि'पदस्य चरितार्थता बोध्या ।

(ट) अत्र श्लोकस्य पूर्वार्द्धेऽनुप्रासवदचनरचनातो न ध्वनेः शब्दशक्त्यङ्गत्वमेव वाच्यम्—'परिमले'पदं मलान्तं, 'मेखला'पदञ्च खलान्तं, न च तस्मादेव भावादत्र यञ्जोद्भूता । उत्तरार्द्धत एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोक्तासः । अत्र 'मलशब्दः' 'खलाद्यभियोग' इति पदद्वयेनान्यदपि यञ्जनावोध्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत् केवलं

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—‘खञ्जनाक्षी’ति सम्बोधनमर्थ्यादया सखीरूपो वक्ता । ‘अधुने’त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं ‘गुरुणां गञ्जनान्न विभेषी’ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरह इति वस्तु ध्वन्यते । एवं ‘कुञ्जर’ इति कृष्णनामापङ्गवेनापङ्गुलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्विध्यम् (४) ।

कविप्रौढोक्तेषातुर्विध्यं यथा—

स्यन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमास्तधारा ।

सङ्गतः पवनजाड्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढोक्तिरेव, न पूर्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः । यासां पदादि-स्यन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः । स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्यन्दत इति—आसां व्रजसुन्दरीणां पदादङ्गं यदि स्यन्दते चलति, तदा माधुर्यान्दतं स्यन्दते सवति । न पूर्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्यस्यामूर्त्तत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावात् स्वतःसम्भवीत्यर्थः ।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेदम् । अत्र यद्यपि ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगीयते’ इति मीमांसकपरिग्रहीतपरिसंख्यावतुपदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-लङ्कारवति प्रवन्देऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य व्रजलोके मलादभावरूपस्थार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकृतो विवेचा न यादृच्छिकी । अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूप्यस्वभावोक्त्यालङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्थालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यस्योक्तिर्विच्छित्तिसुखेनाभिधाननिर्वाह इति निर्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थ्यत इति मन्यामहे । एवमपि काव्यप्रकाशे ‘गाढकान्तदृशनक्षते’त्यादि माघकविपदे तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्वचनमूलार्थसहितान् त्वालङ्कारिकलक्षितात् ‘समुच्चया’लङ्कारस्य व्यञ्जनीकता—तत्र तट्टीकाक्षिप्तिः कैश्चिदस्यायमेवाश्रयः सूचित इति तत एव द्रष्टव्यम् ।

(४) अत्र स्वतःसम्भविलाङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेणापरत्रापङ्गव्या) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं ध्वन्यते । एवमादिषूदाहरणेष्वलङ्कारा इतरतः स्वविच्छित्तिमाददाना अपि विच्छित्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चित्रम् । यदाहूरसगङ्गाधरकृतः—
‘अलङ्कारा हि वाच्यसौन्दर्यसारा प्रायशः खान्तर्गतं प्रतीयमानं दृष्टतः कुर्वन्तौ’ति ।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्धुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति हेधा । (ङ)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।

नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वस्तु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दार्ढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयचोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

सुमः किन्त्वामभोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः

पदाम्भोजस्याम्भो यदकृत पदम्भोस्तव ततः ।

उमायै दत्त्वाहं वपुरपरमईश्व भवते

गुणैभ्यो निर्भुक्तः स परमभवद्ब्रह्म परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादाम्भः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्वोपरि वर्त्तमानः स्तवविषयो नेत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोक्तं वभूव, लज्जया ताभिर्न व्यक्तचक्र इत्यर्थः । कविप्रौढोक्तिरिति—सौहृदस्याभ्युत्थने घूर्णनक्रियाया असम्भवादितिभावः । तेन तेनेति—वस्तुवद्भ्रम इत्ये-
नेत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

सुम इति—भो अम्भोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यद्यस्मात्तव पदाम्भोज-
स्याम्भः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्यदमकृत, तत एव हेतोस्त्वां सर्वोत्कृष्टं किं सुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणैभ्यो भुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! ननु देहसत्त्वे कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (८)—
उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य नित्यत्वान्न नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसहकारी, 'अदालोकि धनप्रभः सखि ! मये'त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समयोपयोगि सरसतावहश्चेति विदग्धजनसंवेदम् । नायिका चान्न अभिसारिका मथ्या प्रगल्भा वा, 'नद्यादीनां तटी तथा' (सा. द. ३५ परिच्छेदे) इति निर्देशानुसारेण यमुनातटमत्राभिसारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ङ) 'ब्रजभामिनीध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्वर्णयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३१७) । अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूपलक्षणाघटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्य-

तेन 'उमायै दत्वाहं वपुःपरमर्द्धं भवत' इत्यादिना स वपुर्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

कविनिवद्धवस्तुप्रौढोक्तिर्यथा—

परिपुष्टे परिपुष्टं भीषे भीषं समन्धि समं ।

माधव ! तीए अंगं तुज्भ सिणेहेण घडिअं व ॥ १२

अत्र साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्भ सिणेहेण घडिअं वे'ति तस्या अङ्गत्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तराद्व्यतिरिक्तान्तदङ्गमिति व्यतिरेकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते श्रीलव्ण्डावनेऽसी-

त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुष्टे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तराद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः—इति वस्तुना व्यङ्ग्योऽलङ्कारः । अत्र कविनिवद्धवस्तो दूती । यद्यपि लोकव्यवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढोक्तिस्तथापि ऋदिनीशक्तिरूपाणामासां देहस्य प्रेमारब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नासम्भ्रममिति बोध्यम् ।

माधवरविरहेणात्यन्ताकुला काचिद्भ्रजसुन्दरी श्रीकृष्णमुद्दिश्याह—श्रुतियुगमिति । हे महात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णद्वय ! भवङ्गां श्रीकृष्णो दृष्ट' इति मया पृष्टं श्रुतियुगं 'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशा 'निरन्तरं कृष्णो वृन्दावने वर्त्तते' इति कर्णेन श्रुणोतीति भावः । पुनर्मया पृष्टं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्वांसु दिक्षु वर्त्तसे' इति वदति । तथा च साऽनुरागाधिक्यात् सर्वत्रैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पञ्चान्वया पृष्ट आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्द्धारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छासे, निश्चयं कृत्वा वद, त्वं कुत्र भवसि ? कष्टा एतावत्प्रोडायाभ्यर्चिः स्तुतत्वाद्, स्वरूपा मम

परमालङ्कारेण तासां तत्त्वङ्गत्वस्रोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूतातिशयोक्त्यालङ्कारमुख्येत्थलङ्कारस्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिधानं, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभिप्रेक्ष्य निर्द्देशात् । मधुररससर्वस्वस्य भगवत्स्तादृशानां तदङ्गत्वानाञ्च वर्णनं वैष्णवकविसम्प्रदायस्य स्वभावसिद्धम् । 'एन एन कौण अश्वत्र नावणी अवनी वशिशा रात्र' इत्यादि वङ्गभाषा-निबद्धपदजातमत्र निर्द्दर्शनम् ।

क नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी

त्वदनुसरणपात्न्याः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १३ (ठ)

अत्र कविनिबद्धानुरागिवाला वक्त्री । अस्याः प्रौढोक्ती शब्दप्रत्यक्षानुभव-
रूपं प्रमाणत्वं परस्परव्याहतमपि सर्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-
प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्वानुगत-
त्वाद्विरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहा-
लङ्कारः, तेन 'महात्मनि'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति
हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपात्न्याः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति,
प्राणास्त्वदनुसरणे तव पञ्चादृगमने पात्न्याः पथिकाः सन्तस्त्वदात्तामप्राप्य स्वस्थानन्त्यक्ता
कण्ठ एव भ्रमन्ति । अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्ट्यैकवक्त्रेकस्मिन् क्षणे स्थलत्रय-
वर्त्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढोक्तिस्तथाप्यचिन्तैर्गन्धर्व्य श्रीकृष्ण एकक्षणे
स्थलत्रयवर्त्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढोक्ताविति । प्रमाणत्वं परस्परव्याहतं,
एकक्षणे स्थलत्रयवर्त्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्वमेव प्रमाणत्वं प्रमा-
करणम् । कृष्णे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु यङ्गं
वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्वानुगतत्वविरोधेन
विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः (९) इत्युच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु
भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-
द्विलक्षणोऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुयङ्गोऽलङ्कार इति द्वितीयो
भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न
महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारयङ्गोऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः ।
तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णय कथ्यतामिति वस्तु यङ्गम् ।

(८) पदमेतत् कविकर्णपूरगोखामिनो गुरोः सुगृहीतनाम्नः श्रीमदाचार्यश्रीनाथस्य ।
अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते । श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-
चैतन्यचरणानां नीलाचलवर्त्तिनामिथमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता । एवमपि लोके
नायकनायिकादयः स्वरूपाः सुदन्तादिप्रह्वयायापरनिर्दिष्टदेशादिमार्गं तथा तदात्मीयतो
संवादसङ्गावादाकाङ्क्षन्ते, पश्चात् विरहव्याकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः
सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि चा से'त्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु,
अन्विष्यन्तोऽपि नाप्नुवन्तः स्वभवने स्वस्मिन्नेव वा प्रतिनिवर्त्तन्ते ।

(९) 'यदि परमेश्वरत्वे नायं विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन चायं विरोधः' इति
(ङ) पुस्तके पाठः ।

मदसवः स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णीय कथ्यतामिति वस्तु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः— इति कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

शब्दार्थभूरेक एव—

४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्युक्तो ध्वनिरिक एव । केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-
सङ्गावादनेकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । किन्तु तन्मतम् न
सङ्गच्छत इति न तेन लिखित्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरद्यतिः ।

त्विषाच्चयैर्माधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसङ्गावः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारव्यङ्ग्यं वस्त्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्धा भेदो
द्रष्टव्यः । अतएवैतत्पद्यं कवेरतिशयशक्तिद्योतकमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखित्यमाण-
भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति । है माधव ! भवांस्त्विषाच्चयेः कान्ति-
सम्बद्हेर्भुवं श्यामयते श्यामं करोति, मेघस्तु त्विषाच्चयैराकाशं श्यामयते । एवमवलानां
कामदश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वकपङ्क्त्या शोभा-
जन्यमदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति । मेघपक्षे जीवनं जलम् । अत्र मेघ-
कृष्णयोरुपमालङ्कार एव व्यङ्ग्यः, न तु व्यङ्ग्यान्तरम् । स चोपमालङ्कारो 'वलाका'-
'जीवना'दिरूपपरिवृत्तासहपदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर
इति परिवृत्तिसहविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कथेन
वस्त्वादध्वनिसङ्गावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्युद्भवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(ण) अतोभयशक्त्युद्भवध्वनेरनेकविधत्वं पूर्वतरप्रसिद्धानलङ्कारिकचक्रमतानुसारिणा
कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकातः, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्देशात्, 'कि'न्त्विति
तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते । तथाप्यसर्वत्रिकं गन्धकारानभोजमपि मतं प्रमाणोक्त्यङ्गिः
टीकास्तद्भिन्नभयपक्षविवक्षितत्वात्तेन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रष्टव्यम् । सर्वत्रैव
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनावभयशक्त्युद्भवमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चार । यदाहुर्द्वयोतकाराः
काव्यप्रकाशटीकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात्
सर्वत्रैवोभयशक्तिमत्त्वमित्यपास्तं, योऽर्थो व्यञ्जकस्तदोपधकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्त-
दोद्धार्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाश्रया'दिति ।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्युद्भवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकत् सुमनसामामोदैर्घ्राणतर्पणः ।

राधाद्यपरपर्यायो माधवः कस्य न प्रियः ॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे । ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः । अष्टादशधास्य तु—अविवक्षितस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतश्चेति । विवक्षितवाच्यस्य षोडश—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च पञ्चदश । तत्र शब्दशक्त्यङ्गवो द्वौ, अर्थशक्त्यङ्गवो द्वादश, उभयशक्त्यङ्गव एकः ।

वाक्य एव द्विशक्त्युत्पत्तिः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्यङ्गवो ध्वनिर्वाक्य एव । 'इध बुंदाअणमज्जे' (२य किरणे ६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम् ।

काचिद्भजसुन्दरी गुरुजनशृङ्गा श्लेषेण खसखीमाह—हे सखि ! माधवो वेशाखः कस्य न प्रियः, पक्षे ओक्तव्यः । मधोश्चैतस्यान्तकत्, वेशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव चैतस्यान्तर्हानादिति ; कथमपक्षे मधुनाम्नो दैत्यस्यान्तकत् । सुमनसां स्त्रीङ्गवपुष्याणामामोदैर्घ्रानां त्राणं तर्पयतीति, पक्षे श्रीभक्तं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदैः स्त्रीयाङ्गगन्धैर्त्राणं तर्पयतीति । 'राधादि'शब्द एवापरपर्यायो यस्य सः, 'वेशाखे माधवो राध' इत्यभिधानात् ; पक्षे राधाया एवाद्वयः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्यायः परिसरणमनुमतिर्यस्य सः । अत्रापि वेशाखकथयोरुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः—स च परिवृत्तसह- 'मध' 'सुमनः' 'राध'पदव्यङ्ग्यत्वाच्च्छब्दशक्त्यङ्गवः, तथा परिवृत्तिसहान्तकदामोदत्राणतर्पणादिविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्यङ्गवश्च ।

वाक्य इति—परस्परसंक्रान्तमपदनिचयवटितत्वं वाक्यत्वम् । तथाच पूर्वोक्तानि सर्वाण्येवोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः । अष्टादशप्रकाराणां गणनामाह—अष्टेति । षोडशप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति । पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्यङ्गव इति । तेषां ध्वनीनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्यङ्गवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे ।

इत्सुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकथा दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति । तन्मते 'अशेषसन्तापहर' इत्यादौ श्लेषालङ्कारवत्तेनोपमा व्यङ्ग्या, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि प्रारण'मिति श्रीकृष्णस्य मेघस्येव सर्वाभीष्टपूरकत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । तत्तु गौरुरूपेण भवतीति 'कष्टे'नेत्युक्तं टीकाकृता । एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रव्यङ्ग्यमात्रव्यङ्ग्यमिति टीकाकृद्भावनम् । वस्तुतस्तुदाहरणद्वयमेवैकैकचामधिरोहति, अतोऽत्र टीकायां 'स्त्रीक्रियते' इति पदात् पञ्चात् 'इति'पदस्य निरर्थकमुद्देश इति प्रतिभाति ।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्त्युत्थं विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— ‘पदद्योत्वेन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती ।

under III. 2. एकैनेव प्रसूनेन नवेवोद्यानकेतकी ॥’ इति (थ)

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्श्वदाः पार्श्वदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अवतारोऽवतारश्च स देवः कैर्न सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय‘पार्श्वदा’दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरपायत्वनिरुपाधित्व-
जन्यमरणभावरहितत्वेऽर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिति—तेषामष्टादशप्रकाराणामुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्त्युद्भवं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदा-
हरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10)
कथमुत्तमत्वव्यवहारस्तत्राह—पदेति । पदद्योत्वेन ध्वनिना सुकवैर्भारती काव्यरूपा वाणी
भाति यथोद्यानस्या नवीना केतकेकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशाधामेव
शोभातिप्रथ इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्वोक्तलक्षणांशुल्लयङ्गमेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाक्यस्य केवलपद उदा-
हरणमाह—पार्श्वदा इति । अत्र द्वितीय‘पार्श्वद’पदस्य सदा पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा
चान्येषां पार्श्वदापेक्षया भगवत्पार्श्वदस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणांशुलो व्यङ्ग्य

(थ) यत्केस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता; यत्र तु
विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्याता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव
पदस्य परिवृत्तिसहत्वात्सहयोगरुभयोर्योगपदसम्भवात्तौभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्यव्यतिरेकि-
स्थत्वे सम्भवः, अतः पदपदांशद्योतितध्वनयः सप्तदशैव । एषां पूर्वतो व्यतिरिक्ततया
विच्छिन्नैर्विशिष्टव्यवशादेव पृथक्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ध्वन्यालोकेऽधोर्दिशतपरिकर-
श्लोकोदाहरणेन (३।२) :—‘पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु
सर्वेष्वेवास्ति रम्यता ।’ मूलोद्धृतं पदं ध्वन्यालोकस्थितपदस्य रूपान्तरमितौव प्रति-
भाति । सुद्रितध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्वित्थम् दृश्यते—“विच्छिन्तिशोभिनेकेन भूषणेनेव
कामिनी । पदद्योत्वेन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती ।” दर्पणोद्धृतपाठस्तु ‘एकावयवसंस्थेन
भूषणेनेव कामिनी’त्यादि ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दीर्जन्यमहो ! ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं ब्रुवे ॥ १७

अत्रानुकम्पा अननुकम्पा, दीर्जन्यमदीर्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्तरिस्कृतम्—इत्युभयं पदगमनम् । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्वाक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः । (६)

एकस्मिन्नेव 'पार्श्वे' पद उत्कर्षादर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितञ्च ज्ञेयः । एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सन्निधिरवानपायिनी, अतः सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपायित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपैव सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणभावराहित्ये लक्षणा—तथा च भगवदवतार एव सर्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः ।

अत्यन्तरिस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं प्रति सोल्लग्नवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रानुकम्पा'पदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः । वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्याद एव । 'दीर्जन्य' पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः । मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणा दीर्घत्वर्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणाऽदीर्घ-मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपालम्भो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्वोक्तो-दाहृण्यस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्द्यत्वध्वनौ 'सह तुल्यितुं तेनैतेषां न किञ्चन

(६) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-समाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदस्य इष्टार्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरस्त्वं, भक्ते त्वदेकशरणे च मधि न ते कृपाप्रेष इत्यहो इहानिष्ठमनाचरतो मम पूर्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च । एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुधाराविलमखलः । निःश्वासान्त्र इवादर्शसंज्ञमा न प्रकाशते ॥' इति रामायणपद्ये, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्ये च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तच्छ्रुत्य एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वयणं' इत्याद्यनन्तरोदाहृते पद्ये तादृग-नुभवेकगोचरताद्यौतकानां 'तदा'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदमूल एव व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । 'तन्मञ्जुमन्दहृषितं श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपङ्क्तिराजकृतश्लोक इवेहापि सर्वनामपदानां यज्ञकता बोध्या ।

तं वञ्चणं सो पर्फंसो तं रुद्धं तं सरीरसोरब्धं ।

ते अहरमहुरिमाणो दाणिं हालाहलं जात्रं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्वममृतवदासीत् सर्व्व-
मिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशतुद्भवो यथा—

सुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्रा'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिवशादनेकार्थतां गतः
सन् 'सुग्धे' इत्यादि सम्बोधनत्रयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थादिकम्—
यथा त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी,
अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति
च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं
पिवतीति मत्तश्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदो
दानं गर्व्वश्च, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्दो भविष्यतीति
वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्दयिष्यतीति
युज्यते इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्त्तते ; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति
वाक्यस्यापेक्षा वर्त्तते अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति
पूर्वोक्तोदाहरणस्य 'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणाया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थबोधे 'न स्मर्यते
न भवतात्मगृह्यस्य मार्ग' इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्त्तते इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधामूलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशतुद्भवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणद्वयमाह—तं
वञ्चणमिति । तद्वचनं स स्यादस्त्वच्छरीरसौरभ्यम् । तेऽधरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं
जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवल'तत्'पदेनैव वचनादौनाममृतत्वं ध्वनितम् ।
'आश्रमात्रे विलसदुदय' इति (इय किरण्ये ४ श्लोके) पूर्वोक्तपदो प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरेका-
लङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा स्पष्टेवेति ।

सुग्ध इति—हे सुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो धृष्ट इत्यर्थः ।
एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । न'न्वनेकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्त्तरि स्फुटिरेव,
तत् कथमवयवयुतपत्ता तस्य हस्तिबोधकत्वमित्यत आह—अत्रेति । असम्भवोऽप्यर्थः
कविनिबद्धवक्तृप्रौढिवशात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतोऽनेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भव-
मिति बोध्यम् । सुग्धे इत्यादीति—हे सुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनानां

वस्त्वन्तरञ्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः, अनेकस्य भर्त्सेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः पदगतः ।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकधाहिं धणा णिअपरिवारं सुहावति ।

अप्पाणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमतिमुखिन्यः ; त्वदानन्दावेशादेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तास्तु तत्कथयैवेति 'धन्या'पद-
गतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, ग्रन्थगौरवभयान्नोदाक्रियन्ते । वाक्यगताः पूर्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

सुग्धत्वपद्मिनीत्व (II) कुलजाल्पकार्यत्रयेण साधनेन साधनज्ञानेन श्रीकृष्णगतमनवस्थिता-
त्वाद्वयत्रयं साधनं यथासंख्येन बोधयति । तथाहि तव मौग्धं विनोक्तैव तस्य धार्ष्ट्यं प्रादुर्भवति, न तु सर्वदा हृष्टः । एवं तव कुलजाल्पमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा मत्तः । एवमन्यत्रापि त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितो हृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य व्युत्पत्त्या नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति । अनेकवधूजनं पाति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्ष-
तीति व्युत्पत्त्या 'अनेकप'शब्दो'नेकवधूपति'शब्दोस्तुल्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः श्रीकृष्णो बोध्यः । एवमनेकमधरं पितीति व्युत्पत्त्यापि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः । तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिबतीति व्युत्पत्त्या हस्ती बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवायं यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिबति, तान् प्राययति च । यद्वाऽनेकाभ्यां शुखसुखाभ्यां पिबतीति । हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदो गर्वः । तेन चेति—तेन वस्तुरूपव्यङ्गेनेत्यर्थः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रीकृष्णत्वां न त्यज्यति, किन्त्ववश्यं मर्दयिष्यत्येवेति वस्त्वन्तरं यङ्गम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्दन-
स्यानुमानाद्विलङ्कारश्च यङ्गः । वस्तुतस्तु श्रीकृष्णोऽनेकस्य जगतो भर्त्तृत्वेनैकपशब्देन स्वभावोक्त्यलङ्कारश्च बोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनैव केवल 'पद्मिनी'पदेन केवला'निकप'पदेन च तत्तद्व्यर्थबोधो जायत इति भावः ।

णिहुअणेति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि न हि तदा स्मरति इदानीं भणतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नाधिकानाधिकयोः सम्भोगवाची ।

(II) 'सुग्धत्वपद्मिनीत्वे'त्यादि (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः । सुग्धवचनलविचारायां पुंवङ्गावः, अतएव 'सुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीभावबोधकत्वे न तथेति विशेषः ; तदा 'सुग्धाले'त्यादिरिव पाठः ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः —

४६ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्त्युद्भवो द्वादशविधो ध्वनिः प्रबन्धेऽपि ।

सप्तचत्वारिंशदतः—

५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवति । प्रबन्धे दिङ्मात्रमुदाक्रियते—

सहन्ति गंधं वि ण वै जणाणं णवप्पसूत्रा सअला हि गाओ ।

ए तेष दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे बह्ओ तुह विस्सवेत्ति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्र्या नम्री तासां श्वश्रू प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा
सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विस्सवेहि ।

तुहाण सब्बं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न ता धन्या इति—तासां प्रेम्नोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानन्दस्याप्यल्पप्रमाणत्वम् ।
तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितवृत्तान्तकथनं
सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्द्देनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कुतः सखीनामग्रे विशेष-
वार्त्ताकथनसम्भावनापि, अतस्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिमुखिन्यः । अत्र वाक्यं
विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतःसम्भवी ध्वनिर्विध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिबद्धवक्तृ-
प्रौढोक्त्यादयो ध्वनयः परनिष्ठाः स्वयमेवोच्चाः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव
दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः 'क'प्रत्ययः । शुभाकमित्यर्थे 'तुहाण', 'तुहाणं'
'तुहाण' 'तुहाणं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम् ।
एवमपि 'कुमरेण उक्तं' इति चतुर्थपदस्य तृतीयचरणे सन्ध्यभावो न दोषाय 'बहुल'मिति
तत्रैव संहिताविभागे निर्द्देशात् । प्रबन्धेऽत्र श्रीकृष्णानन्दनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन
वक्तृवाङ्मनानां मनोरथसम्पूत्तैस्तत्पदार्थं ध्वनितम् । स च भगवान्दोहकुशलस्तथा नवनीत-
भिन्नुरिति च वक्ष्यते । तथा च 'नवनीतमेघरुचिरः परः पुमानवनीमवाप्य धृतगोपविग्रहः ।
नवनीयकौर्तिरमरैरपि खयं नवनीतभिन्नुरधुना स चिन्त्यते' इति श्रीविल्वमङ्गलपद्यो
ततुस्वरूपोक्तिः । अत्रापि वृत्तौ यदप्रकृतिस्वभावोक्त्युत्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्द्देशः,
स च प्राकप्रतिपादितया दिशःसमीपां निरुक्तार्थमभिलक्ष्योक्तव्य—वस्तुतस्तु नामीषां सर्वेषां
स्त्रीकारोऽत्र सर्वज्ञलङ्कारिकसम्मत इति ज्ञेयम् ।

सुदुष्पञ्चोहा मह सञ्जगाओ पुस्ता बिदूरे किमहं करेमि ।

बिलोअणादो तुह णंदणस्स सुदुष्पञ्चोहा वि सञ्चंपञ्चोहा ॥ २३

इति जरत्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तथा यदुक्तं तत् कथयति—

एवं क्खु ताए भाणिदा गदाहं वएस्सरीं उत्तवदी समत्थं ।

उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंपञ्चोहो मम ण क्खु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रवन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायमनवेक्ष्य प्राकरणिक-
दुःप्रदोहगोदोहाभावप्रसङ्गः स्वस्य प्रति विज्ञापितः । अत्रापङ्कतिनामा-
लङ्कारः, (12) तथा च दोहोपायञ्चिन्तयित्वा हे धात्रिकानमि ! गोष्ठेश्वरीं गत्वा
विज्ञापयेत्युत्तरं कृतमित्युत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सर्वगाव'
इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तथा च

तत इति—तथा च पूर्वोक्तवाक्यगताष्टादशभिस्तथोभयशक्त्यङ्गवध्वनेस्तु केवलपदगतत्वा-
सम्भवादतः पदगतवपदशभिश्च मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः
पञ्चभिर्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रवन्धः (न) । तत्रार्थशक्त्यङ्गवे द्वादशविधो
ध्वनिः सम्भवति ।

सहंतीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसूता सकला हि गावः । न तेन दोहो
न पयःप्रसङ्ग आर्थः ! वध्वस्त्वां विज्ञापयन्ति ॥

करेमि—करोमि किं नमि ! धात्र्या ब्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । शुभाकं सर्वं
मम गोधनादिधनं जना अपि सुखश्च दुःखम् ॥ सुदुष्पञ्चोहा मम सर्वगावः पुत्रा विदूरे
किमहं करोमि । विलोकनाच्च नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ॥

जरत्या उक्त्यनन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्वं कथितं, पञ्चात्तया गोष्ठेश्वर्या
यद्यदुक्तं तत् सर्वं पुनर्वधूनिकटे आगत्य धात्र्या नम्री कथयति—एवमिति । एवं खलु
तथा भणिता गताऽहं ब्रजेश्वरीमुक्तवती समस्तम् । उत्तेन तथा कुमारेणोक्तं गो-
संप्रदोहो मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाची ।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्व्युत्पलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुकूलमिति नानर्थक्यापातः ।
एवमपि प्रकाशकदुदाहृते महाभारतीयकर्णपूर्वखण्डधृगोमायुसंवादे चतुःश्लोकां 'प्रवन्ध'-
पदस्य सिद्धता । वस्तुतस्त्वर्थपरम्पराघटितवाक्योच्यमात्र एव 'प्रवन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थे
च सन्दर्भं सर्वत्रार्थशक्त्यङ्गवो ध्वनिरेवेति महाकविसन्दर्भसञ्चयोऽत्र प्रतिपाद्यते । अत्र
विवधे ध्वनिक्रान्तमेव प्रमाणम् ।

मुखदोहे परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वस्तु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्तव्य इति वधूना-
माशयं ज्ञात्वा क्लृप्तेन सङ्केतः कृत इति वस्तु—इति चतुःश्लोक्या समुदितः
प्रवन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोह्यत्वं वस्तु, तत्र 'नव-
प्रसूत' इति हीतोर्हत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति श्वश्र्वा कृष्ण
आनायितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावाद्यमक्रियाः
स्मः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुहाण सञ्ज'मित्यादिना
विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं ब्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वस्तु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः ।
एवं प्रवन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसाञ्जकाः । ५२का

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्वा-
संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादेति—वधूभिः सह धात्रीनम्राः संवादः प्रथमः, पश्चाद्धात्रीनम्रा सह
जरत्याः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं ब्रजेश्वर्या सह धात्रीनम्राः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं
ब्रजेश्वर्या सह श्लोक्यास्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति-
रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता घोच्यतीति
कार्यकारणविपर्ययात्माऽतिशयोक्तिरियच्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्वोक्ता व्यङ्ग्या न
प्रधानीभूताः, अतएव प्रवन्धोऽमुख्यव्यङ्ग्यपरोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्यव्यङ्ग्यानेवाह—तथाह्येति । तत्रेति—व्यङ्ग्ये वस्तुन्यदोह्यत्वं इत्यर्थः । आनन्त्येति—
अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—तै रसस्य तयोर्भेदाः—एवं प्रवन्धस्थल एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो
भेदाः सिद्धाः । ननु वस्त्वलङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां ध्वनयः सम्भवन्ति, तत् कथं
पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वमुक्त्वा चतुर्धा भेदः कृत इत्यत्र आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो-
ऽत्वासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवस्त्वलङ्कारादयोऽप्य-
संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध-
सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः ; वस्त्वलङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचानजन्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः,
न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः ;—अतएव रसेन सह वस्त्वलङ्कारादीना-

तेन तस्य तयो भेदाः, प्रवन्धेऽपि स कथ्यते । पू३का
सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्—

५४का

तेन पूर्वलिखितसप्तचत्वारिंशता चतुर्भिरेतैश्चैकपञ्चाशद्भवति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।

सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥

तद्धितञ्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।

कर्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।

तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४^(क) का

रचना च त्रिधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४^(ख) का

दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पञ्चात् प्रतिपादिताः । ५४^(ग) का

आद्यशब्दान्धुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मात्रमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'माकुरु मानिनि ! मान'मिति पदौ 'कृञ्'धात्वर्थस्य कृतेरैच्छिकत्वेन मानस्य न साहजिकत्वं, अतोऽपराधाभावाद्भिभावनाऽलङ्कारः । क्रमेण प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिगाढत्वेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्ये पदजन्ये च बोधे वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिसूक्ष्मत्वेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुपपन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वलङ्कारादीनामसंलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनी श्रीराधां ललितादाः प्रबोधयन्तोत्यमिति साहित्यकौमुदी-टीकायाम् (४।१६) । तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यङ्ग्यकृताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणादखिलमेव सविस्तरं

अतः 'कृष्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं स्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः ; तस्मान्मा कुरु त्यजेत्यर्थः । सुहृद्वचनन्तव अवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मानसः अवणेन सहासंयोगात् । तत्प्रवेशाय मनो दीयताम् । सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य अवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः ।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिञ भञ्जणद्वयं धरणीं पादग्राणि कुसुमाङ् ।

पिञ्जसहि ! किं ति विसीदसि पुणो वि चल तस्य कुसुमस्य ॥ २६

एवं सति रसस्योद्गहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यानामुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनोत्यादि । तत्र प्रसादं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवत्वित्यन्वयः । अर्थात् 'कृष्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, न तु फले । तत्रायं क्रमः—आदौ तृप्तिरूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरं ताडशक्त्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः । भोजने जाते तृप्तिरूपं फलं स्वत एव भवति, न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र तृप्तिं करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात् । एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वौकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति । कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मा कुर्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थं स्वच्छया मानस्य कृतिमत्वमेव बुध्यत इत्याह । अतः 'कृष्'ति—'कृष्'प्रकृत्या मानविषयककृतेरैच्छिकत्वं श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थमेव कृत्रिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम् । तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति द्वितीयं व्यङ्ग्यं वस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावेनैति तत्तत्तद्व्यङ्ग्यम् । एतादृशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्यक्रमत्वमेधां वस्त्वादीनामुचितमेव । एवमुत्तरोत्तरपदं शानामुदाहरणे सर्वत्रासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः ।

अनिप्रस्थानव्याख्याननिरतिशयकुशलादालोक'ग्रन्थादालोकनोद्यम् (३।१६) । 'आह्वारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परे'त्यादिश्लोके तत्रोदाहृत इव कुत्र कुत्राप्येकस्मिन्नेवैषां बहूनां कारणानां सन्निवेशो दृश्यते । स च कदाचित्तु ध्वनिसाङ्ग्येण कदाऽपि ध्वनि-संख्यया वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्देशो भावो । एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम् । तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थस्तत्त्वचित्तसुत्तमोत्तमं काव्यम् ।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य
कुसुमान्यादायैव गृहमागतां पुनः सङ्केतसुरलीखनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-
कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—
प्रियसखि ! किमिति विषीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति,
पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ । मया ते गुरुजनो वीधनीयः, न किञ्चिदपि
ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते
सततसुरलीध्वानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः ।
वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्ठकलाञ्छनं
कथमिव कृतः स्वामिन् ! स्वात्माऽपराधविसंशुलः (फ) ॥ २७

आणिञ्प्रत्ययस्येति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि !
किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानी'त्यत्र
'णिच्'प्रत्ययस्येति ।

भोः प्राणप्रिये ! ममापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्,
भवतु त्वदचनेनैवाधना ममापराधकल्पने, तथापि त्वत्कृपेव मम निस्तारकारणमिति
श्रीकृष्णे वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु मन्त्रिकटागमनात् पूर्वमेवेति
स्यैकैकं काऽपि मानिनी सोऽङ्गुष्ठवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं,
न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गात्रं कण्ठकचिह्नेन सह वर्त्तमानम् ।
हे स्वामिन् ! स्वात्मा खदेहः कथमपराधेन विसंशुलोऽसमीचीनः, कृत इति सम्भोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य साहजिकेनारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरत-
त्वात् गात्रस्य कण्ठकितत्वेन चापाततः नायकस्यानपराधतापच्चः स्फुटोक्तुं सम्भाव्यते,
तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यवलात्तरेव कारणैर्नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स
कथमपि निश्चितुं शक्य इति च व्यज्यते । तथाहि मन्दितरनाधिकामदरागरञ्जितादधरतो-
ऽरुणिमा तव नयनयोः हि चुम्बनदाने संक्रान्तः, तत्तृष्टिनिधुवनादिकृत्ये प्रयस्तो सुरलीध्वनिः,
मत्तो भीतिस्तत्सङ्गमं प्रति परमेकान्तचित्तस्य तवावसरप्रसरत्वेन रात्रेः, स्थानान्वेषण-
निपुणेन त्वया तदर्थमरण्यस्याश्रयः इति सर्व्वं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाह्वत
आश्रयः—अतो धूर्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो
मे दुर्भाग्यं तव च दीर्घत्वम् ।

अत्र 'कृत' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्बुखागमनात् पूर्वमेवा-
त्मनस्तवापराधविहङ्गुलता जाता । ततः परमेव मत्सम्बुखमागतोऽसीत्यति-
शयोक्त्यालङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति बलु ।

सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस्स अहरपल्लअं सुरलि ! ।

णिअपरविअकुसला अम्हो णो हीति सच्छिद्वाः ॥ २८

अत्र 'गोपिकानां'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं
युज्जते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः । अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती,
वयमच्छिद्रा इति व्यतिरेकः ।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि ! केशिनाशिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः ।

कृमन्ति मर्माणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्गुणो यथा ॥२९ (ब)
सष्टदर्शनेऽपि यत्त्वं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भयमेव कारणमित्याह—मां
प्रसीति ।

अइ पिअसौति—अयि पिअसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपल्लवं सुरलि ! । निजपर-
विवेककुशला अहो नो भवन्ति सच्छिद्राः ॥

हृद्गुणो यथा हृदि नानाविधप्रौढामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य
प्रेमा मम हृदि विकारी भवति । मय्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो
मद्दर्शने नानाविधविकारसुतुपादयतीत्यर्थः । अनेति—पूर्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र
बहुवचनसक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गदोषः, सोऽत्र नास्ति,
प्रत्युत ध्वन्यर्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः ।

काचित् पुण्याह्वरगमिवेण वृन्दावनस्थं श्रीकृष्णं द्रष्टुं खसखीस्वरयति—गत इति ।
सर्वोऽस्तङ्गतः, अत्र एव घर्म्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुण्याग्यानीय शशिखण्डच्छेदे

(ब) 'अपत्ये यत्तादक् दुरितमभवत्तेन मङ्गते'त्यादि भवभूतिपदो, 'तथैव तौत्रो हृदि
श्लोकशङ्कर्ममणि कृन्तनपि किं न सोढु' इति तस्यैव श्लोकाङ्ग इतरत्र च श्लोकादित एव
ब्रणितद्वयताऽऽस्तुदत्वं वा वर्ण्यते । अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां
घुणत्वेन, प्रेम्नो ब्रणरूपेणापाततो विसङ्ग्राहार्थनादकथाः नवीनप्रेमिकत्वं दुःसहवेदनत्वञ्च
वस्तु व्यन्यते । 'विषमप्यन्तं कचिद्भवेदभ्यतं वा विष'मिति न्यायेन कोमलादपि कठोरता-
ऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्वं यत् किमपि सम्भाव्यते ।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मध्येव प्रेमा, अतएव विकारी । अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमर्को विरतश्च चर्मा वनं न दूरे⁽¹²⁾ सुलभञ्च पुष्पम् ।

चलन्तु पुष्पाहरणाय सर्वाः पूजाऽस्तु देवे शशिखण्डचूडे ॥ ३०

अत्र चलाम् इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु । 'देवे शशिखण्डचूडे' इति पृथग्-ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति ।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि ! भस्मैव भावि वपुरेतत् ।

तदनेन विरचनीयं तत्करमुक्कुरस्य मार्जनं त्वयका ॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्धिच्छेदे त्वमपि शोच्या भविष्यसि—मत्प्रणयेन त्वमेतावन्तं कालान्तदङ्गमार्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क ? तेन यदि मुक्कुरादिमार्जनयोग्यता भवति तदैवं कार्यमिति शोच्यता व्यज्यते ।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्त्रे सास्त्रा भवति पुलके जातपुलकाः

स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिनाः ।

महादेवे पूजाऽस्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः । श्लेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति, तस्मिन् श्रीकृष्णे । पृथग् ध्वनिरिति—स्मिथार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः ।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—निन्दार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः । मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वैव श्रीकृष्णेन खत्याङ्गमार्जनसौभाग्यन्तुभ्यं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनेव नास्ति । यदि कदाचिन्मुक्कुरमार्जनकर्मणि योग्यतायाः प्राप्तिः स्यात्तदा मद्देहभस्मैव कार्यमित्यर्थः ।

कदाचिद्बोलिकोत्सवे मिलितानां यथेश्वरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्गा सखीनां प्रेमोत्कर्षं स्थापयितुं हिमपि प्रस्तौति—पततीति । हे मृगदृशः ! यदा खालः सम्मुखवर्त्तिन्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिबिम्बं खखसुखन्दृष्ट्वा सुखेऽभिच्यक्तं

अनासाद्य खालीर्भङ्गुरमभिवीच्य खवदनं

सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ ३२ (भ)

अत्र 'सू'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यज्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।

निपातस्य यथा—

दटूण तस्म वक्षणं क्खणमेत्तेण क्खु हारिअं हिअअं ।

एवं विअ अच्चरिअं तुरिअं लडं अ तडिअअं ॥ ३३

अत्र 'च' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकाल-
मेव तद्दृश्यं लब्धं, अतोऽहं हृदयशून्या नाभवमिति तस्य हृदयं महदयमिति
वस्तुना द्वयोरेवौतस्यैव वस्तु प्रतीयते ।

सुखं वा दुःखं वा युष्माभिरस्माकमग्रे कथनीयं, आत्यश्चेदगवर्त्तिन्यस्तदा दर्पणेन किं
प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । तासां दर्पणसाधर्म्यमाह—प्रतीति । युष्माकमश्रुजले
प्रतीति सति ता अपि साश्वाः । एवं खालीरनासादाप्राप्य ।

दटूणेति—दट्टा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । एवमिवाश्चर्य-
न्तरितं लब्धञ्च तद्दृश्यम् ॥ अत्र 'लब्धञ्चे'त्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगिता-
रूपोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'च' शब्दगम्यतुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अयथसामान्य-
स्यैव निपातसंज्ञा, ततः 'च' शब्दस्यापि निपातत्वं ज्ञेयम् । तद्दृश्यं महदयमिवति
वस्त्वलङ्कारेण द्वयोरौतस्यैव ध्वनितम् ।

(भ) अत्र वृन्दाया अभिधानेनपुण्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्तूयते । गोपीवृन्दमध्य-
मणिर्योषिद्वन्द्वारिका वृन्दैव दूतौ परं सर्वत्र प्रेमपरवशानां नाधिकानासृज्जलनोत्सर्ग-
न्यायिकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमततद्गतभावप्रकाशिकेति वेणुवकाचरसरसिकैः स्वीकार्यम् ।
भावातिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाश्रयं वाचा प्रकाशयितुं समर्थो भवति किं पुनर्भावं
सागरज्वमानाः परमानन्दसन्दोहरोहदा गोपिकाः । स खलु चिद्विकारः 'परिच्छेदातीतः
सकलवचनानामधिव्य' । अत्र तु 'सू' पदस्योपसर्गत्वख्यापनं वैयाकरणमतानवधान-
विजृम्भितं, 'उपसर्गाः क्रियायोग' इत्यनुशासनात् । 'मल्लिना' इति धातुजत्वेनाच्चिप्रमिति
चेन्न, अमनोज्ञत्वात्, कष्टकल्पनाश्रयत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामधिव्य' इत्यादि
भवभूतिपद्य, 'आहारे विरति'रित्यादि पद्येऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणकता 'उप-
सर्गाणां प्रादेनां यज्जकत्वं दर्शितमिति दिक् ।

(म) परमते नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धत्वरूपस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि
तु सहोक्तोभासः, तुल्यकालं योग 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव
यौगिकार्थे तु तुल्ययोगस्य सम्भवः । मतं तद्विचारितं विध्वस्तञ्च प्रकाशटीकाकङ्गा-

सर्व्वनान्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिषदो धृत्वा सखीभूमिका-
मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती ।

अन्ने ! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुञ्च वाञ्छाय मे
नेत्यन्तःकुपिता यदीदृशितवती तत् केन विस्मर्यते ॥ ३४

अत्र यत्तद्ग्रां वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम् ।

कर्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि ! राधे ! स चापि तव हृदयम् ।

हावेव पूर्णहृदयौ प्रविशामी वां कथं हृदये ॥ ३५

अत्राधारस्य कर्मभूतत्वे सर्व्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—‘ग्रामे वसती’ति ग्रामैक-
देशो गम्यते, ‘ग्राममधिवसती’ति ग्रामं व्याप्येवेति चमत्कारः । (य)

कदाचिद्वाधाया मानभङ्ग उपायान्तरमप्रेक्ष्य । स्वयमेव स्त्रीवेषं धृत्वा तस्या निकटङ्गत-
वतः श्रीकृष्णस्य तदानीञ्जातो य आनन्दातिशयस्तमौतुसुक्येन श्रीकृष्णः सखलं प्रत्याह—
मध्य इति । सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमर्दन-
कारिणी या सखी तस्या भूमिकां वेषं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं
येन तत्राभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाऽह—
हे अन्ने ! त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि । स्वकौशल-
मभिव्यक्तौकर्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति,
इत्यन्तःकुपिता सा स्नानसमये यच्चेष्टितवती तच्चेष्टितं केन विस्मर्यते ।

अधीति—परस्परवासिनोभयोर्हृदये पूर्य्ये भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां
प्रवेशः सम्भवतीति ।

सुद्गोतप्रभाकाराभ्यां ‘गाढकान्तदर्शनक्षतयथे’त्यादिमूलधृतपदालोचनप्रसङ्गे, विचार-
प्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । पद्येऽत्र वक्त्राः प्रौढोक्तिरेव सर्व्वालङ्कारजीवातुभूता तदाशयं
पिहितपिहितमुचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदवैमत्यं न दुर्व्वोधत्वाय कल्पत इत्यपूहनीयम् ।

(य) ‘महिलासङ्गसमरिण’ इत्यादि पद्य इवात्रापि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चमत्कृति-
मावहति । ‘क्रियायाप्यं कर्म’त्यनुशासनादाधारस्य सूत्रवलयः कर्मत्वे भूतेऽर्थचमत्कारोऽ-
वश्यम्भावीति भावः । एवमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमनुक्तङ्ग्य कारकान्तर-
प्रयोगे तथोपपदविभक्तीनां प्रयोगेनायाताया व्यङ्ग्यतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोककाव्य-
प्रकाशादिग्रन्थेष्ववलोकनीयानि । वस्तुतस्तत्र ‘ग्रामं व्यापे’ति कर्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित्
यादृच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्व्वत्र कर्मतो क्रियायाः सामग्रेण व्याप्तिर्व्यथ्यते ।

अव्ययीभावस्य यथा—

कत्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव
प्रौढानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।
स्त्रीरत्नैरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीडित-
स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीडितम् ॥ ३६

पूर्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्वस्तानुपूर्वीक्रमा-
च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कौतुहलं स्मारिता ।
श्रीराधाहरिकेलिकौतुककथा प्रातः सखीमण्डले
प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्विधत्ते च तौ ॥ ३७

अत्रात्यस्वरत्नेन चार्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः,
तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यातिशयद्योतकः ।

—इति पदांशः । रचनाया वर्णानाञ्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः ओक्त्वो मधमङ्गलमाह—हे सखे ! यद्यस्माद्वज्रस्यादानन्दादितरे मम
मूर्त्ता इव प्रौढानन्दमहोत्सवा द्वारकासुवि कति वाऽयान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा
तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीडितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्पन-
रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—स्त्रीरत्नैः सहातुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकर
आक्रीडितः । अत्र वीक्षायामथय भावसमाखः, तेन चाटोत्तरशतशोडशसहस्रसौध-
व्यापकत्वं क्रीडाया व्यज्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पक्षसपक्षायां समाजे जाते, भो ललिताऽद्याः
सख्यः ! अदरातिसखत्विनीं निकुञ्जराजयोर्विलासवार्त्ताङ्गयतेति सुहृत्पक्षस्यामलया
पृष्ठा ललिताऽद्याः कथयितुम्वृत्ता अपि तदानीमानन्दावेशेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित्
भागस्य विस्मरणादानुपूर्वीक्रमेण यदा वक्तुं न शक्नुस्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ
कुञ्जमध्ये दृष्टचरीं समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्तेष्वह—
आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तथा यस्ती
य आनुपूर्वीक्रमस्तस्मात्तादृशयतिक्रममसहमानाभिश्चेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—छेका विदग्धा
याश्चेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कौतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता
श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्तौ गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि
साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दप्रेक्षया 'हरि'शब्दस्यात्यस्वरत्वात् एवं सर्वेषां व्रज-
वासिनां रचकत्वेनार्चितत्वाच्च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।

गुणनीयाः—

५५ का

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकन्तावद्भिरैकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं वर्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्नेदं मिश्रत्वयोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५६

सङ्करेण विरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुम्भः (१०४०४) स्मृताः ॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७

इति पूर्व्वेर्ब्बिलिखितं न सर्व्वेषामुदाहृतिः ।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (२) ॥

अथात्रैकपञ्चाशद्भेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्भनिभिः स्यात्तदैकैक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रायं क्रमः—एकपञ्चाशद्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदेः सह कथ्यमानसंश्रयास्यदत्तारूपसाङ्ख्यैविशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्कैः पूरणीयाः ; तथा सति मिलित्वा चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्भनिभिः सहानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसाङ्ख्यैविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्व्वरीत्या पुनश्चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । यदा त्वेकव्यङ्गकसंज्ञेयरूपसाङ्ख्यैविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यकाः स्युः । एवमेकैकभेदो यदि पञ्चाशद्भनीनां संसृष्टा विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यकाः ध्वनयः स्युः । एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्व्वारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेददिक-

(२) एकस्मिन्नपि प्रवन्ध एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवतीति कृत्वा प्रकाशकदादिमतमनुसृत्यैयं गणना । दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुसृत्य 'वेद-खान्मिशराः शुद्धैरिषुवाणामिषायका' इति संख्यां दर्शयन्ति । तत्रैयं युक्तिरधीदृष्टिता च गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग... ङ ढ व्य आ...) 'क' भेदस्य येन केनाप्येकपञ्चाशतामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख' भेदादारभ्य येन केनाप्यवराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, न तु प्राक्प्रदर्शितेन 'क' भेदेन ग्रहणे नूतनस्य संसृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव गृहीतात् 'क ख' भेदादयतिरेकात् (प्रकाशकदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनावेलायां 'क' 'ख'—समवायिभेदात् ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विश्वनाथमते न तथैवेव गृहीतसंख्याभेदस्य मूलम्) ।

तत्र त्रिरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदानुग्राह्यानुग्राहकतापि च ।

एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्याका ध्वनयः स्वरित्वर्थमेव द्वाभ्यां सूत्राभ्यामाह । शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाये किं वोत्तमोत्तमकाये ज्ञेयम् । तत्र तत्र शुद्धकेवलैकध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्णां सप्ताष्टानां वा ध्वनीनां साङ्कर्यमवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः । यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाश-
द्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रत्वस्य साङ्कर्यस्य योग्यत्वादवश्यस्वीकर्तव्य-
त्वादित्यर्थः । अत्र चन्द्रयोमर्तुपञ्चसंख्या आपातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणतत्त्वचित्तगणनायां $(५१ + १० + \dots + ३ + २ + १) \times ४$ वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धैः
सह गणनायां ५३५५ भेदाः । एषां काव्यभेदानां सर्वेषां सत्ता सम्भवत्येव, परं लक्ष्याणामुदा-
हरणानां प्रदर्शनं निम्नयोजनविस्तरभिया न कैरपि चेष्टितम् । वस्तुतस्तु तेषां बहुत्वकथन
एव तात्पर्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैर्विभावनीयम्—यदाहुः
ध्वनिकाराः ध्वनिगुणीभूतादिसर्वविधकाव्यसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—‘स गुणीभूतवज्रः
सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्त्रैः । सङ्करसंहृष्टिभ्यां पुनरप्युद्गोतते बहुधा ।’ एतदेव लक्ष्यं
मनसि कृत्वाभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—‘योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते ।’
नेह तेनातिरिक्तसंख्याजनयनवेदधो जिज्ञासूनामुल्लङ्घितौतुहलनिवृत्तये लक्षिता यथा
तत्प्राचीनैस्तद्व्याचीनैश्च कश्चिन्नित्यन्वक्तव्यः । तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्द्दिङ्मात्रं लक्ष्यते,
तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदोक्षिताः ४, ५१, ६२० शुद्धसङ्कीर्णविशेषसमेताः
ध्वनिभेदाः, ८, १४५ गुणीभूतवज्रभेदाः—साकल्येन ३४,०६, २३,६०० काव्यभेदा इति
कथयन्ति । तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधासागराख्ये तत्कृतटीकाग्रन्थे
ब्रूयः) सम्यक्, न चापीर्य गणनाऽनुरक्तिगुणपण्यां कामपि सूचयति । एतस्मादपि
भेदाद्यवान्तरविषये निरतिशयनिर्व्वत्तत एवाधुनिकैः प्राञ्चात्यपण्डितैरव्याचीनालङ्कारिक-
नित्यत्वविषय एव यदनास्था स्थाप्यते, अतिमात्रासतिवद्दपि न तच्चिन्तम् । स च निर्व्वन्धो
रसभावादिविश्लेषकल्ये नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपकस्याङ्गाद्यालोचनप्रसङ्गे
स्फुटमेव विभाष्यते, इत्यलं बहुना ।

(ल) सर्वत्रैव तिलतण्डूलन्यायेन संयोगयोगतः संहृष्टिः, क्षीरनीरन्यायेन समवाय-
सङ्गतः सङ्कर इति संहृष्टिसङ्करयोर्व्वैलक्ष्यम् । अलङ्कारादिलक्षणस्य लक्ष्येतदेव तत्त्वम् ।
तत्र सङ्करस्य सर्वत्रैव त्रयः संस्थाः—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाग्रयस्थितत्वे
तृतीया—सर्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्ष्योदाहरणाय चेष्टितमस्माकं
सप्रयोजनन्तथा सावसरम् ।

उदाहरणम्—

पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं

सत्यं भवाञ्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पद्मिन्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्त्युद्भवानुध्वनेः सङ्करतयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्यसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, सा कुमुदिनी—पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकटैव । किं वाऽहं नान्नैव पद्मिनी, न तु वस्तुतः ध्वनीनां भेदचतुष्टयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विवक्षायां 'चतुर्गुणे कृते' इत्यादि ग्रन्थोक्तसंख्याया असङ्गत्वापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया आधिक्यापत्तिः स्यात् । ननु यत्रावरकाद्ये शुद्ध एक एव ध्वनिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्काव्यस्य मध्यमत्वसुक्तं, एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपक्षाशुद्धयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्ताडप्रशुद्धैकपक्षाशुद्धेरा अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदैरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि ताः सर्वा एवोदाहृताः । न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वग्रन्थे कथितानि, अतएव बाहुल्यभयान्नया नोक्तानौत्तर्यः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्ख्याणा-मवान्तरभेदं प्रकल्पेतातोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्यश्चेत्तदैतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिका-धिकसंख्यका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति ।

एकव्यञ्जकेति—एकव्यङ्ग्यमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैवैव व्यञ्जना स एकव्यञ्जकसंज्ञेयः । यत्र तु शब्दश्लेषस्येकव्यञ्जनानन्तरं स्वातन्त्र्येणापरव्यञ्जनाप्रवेशस्तत्र संवृष्टिरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्वादिकङ्कल्वन्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह—पद्मिनीति । श्लोकव्याख्यां स्वयमेव करिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशक्त्युद्भवार्थ-शक्त्युद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयास्पत्तारूपसङ्करमाह—तथाहीति । अत्र 'दक्षिण'शब्दोऽस्य-तु-हृष्टार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निहृष्टार्थकत्वम् । एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति श्लिष्टार्थमभिव्याह—मां प्रतीति । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनायं वा ध्वनिरयं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयास्पदता ज्ञेया । पुनरनेनैव श्लोकेनानुग्राह्यानुग्राह्यकतारूप-

इति—अन्यथा मध्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः । सा नान्नैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संशयः । अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकालङ्कारेण तद्देतूपन्यासद्वारा प्रातर्भां प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हेल्लङ्कारो व्यङ्ग्यः । भवान् ‘मधुसूदन’ एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरिव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति ‘मधुसूदन’शब्दोत्प्रेरण वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्यनयोर्मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकतया सङ्करः (व) । एवं मधुसूदन एव भवान्मत्तः स्वतस्तुमः, मदृ तत्तियोगि धातुः । तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्तप्रलङ्कारेण तव दक्षिणञ्चक्षुः सूर्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके ‘मधुसूदन’-पदसंश्लेष एकव्यञ्जनानुप्रवेशः ।

सङ्करमाह—अथेति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति । एवं ‘मधुसूदन’पदस्य भ्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयतः सान्धेन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—अतएव ध्वनिद्वयस्यानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो ‘मधुसूदन’ शब्दद्वयोत्प्रे-
नेत्यादि । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनेव श्लोकेनैकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदा-
हरणमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं, वामनेत्रस्य चन्द्रत्वं, नान्येषामिति ‘मधुसूदन’शब्दश्लेषस्यैकैव व्यञ्जनेति भावः । इत्येक-
स्मिन्निति—नेत्रयोः सूर्यचन्द्रत्वमालैकव्यङ्ग्यप्रबोधके ‘मधुसूदन’शब्दश्लेष एक एव व्यञ्जनानु-
प्रवेश इत्यर्थः ।

(व) एकत्र पद्मिन्युत्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नो-
ऽसुरस्य भेत्ता, स एव मधुसूदयतीति व्युत्पत्तया भ्रमरः—तथा च माघपद्ये ‘दण्डदलित-
सरघः प्रथसे मधुसूदनस्तमिति सूदयन् मधु ।’ अतएवावार्थप्रज्ञातृङ्गवो रूपकालङ्कारो
यङ्गाः । इदोत्तरत्र व्यञ्जनागम्यात् ‘भ्रमर’रूपादस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लम्बस्य रूपकालङ्कार-
स्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्बोधः, परं स्फुट एवावभासते—अतोऽत्रानुग्राह्यानुग्राहकतासङ्करः ।
पूर्वत्रापि ‘पद्मिन्यहं’मित्याद्यंशे ‘पद्मिनी’ पदद्वयोत्प्रेण वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण
‘प्रातः प्रबोधयती’त्याद्यंशसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपपादयितुं शक्यः । अन्यकम्बते
तु तत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः, स चोपरिप्रदर्शितरीत्या ।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन मां प्रबोधयसि, तेन ते मयि रागो नास्ति
—वामेन कुटिलेन तामसुख्यः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो
भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तापि मत्त इति स्वभावोक्तिः । तथाविधस्य तव कुतो
विवेकः, तेन त्वमाविदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाच्चेपयोः (13) संसृष्टिः ।
एवं पदवाक्ययोर्लैर्गर्वधैर्यैर्दैन्यग्लानिनिर्वेदावहित्यादिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः
(ग्र)—उक्तस्तिरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च ।

यथा वा—

उच्छूनस्तनितस्य सर्वसुखदः कृष्णाग्वदस्योदयो
वाताः शौकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकाशं गता ।
स्निग्धा भूर्गत एव सञ्चरभरः श्यामायमाना दिशः
स्फीतं गोकुलमुन्मदाश्च सरितः शीता गिरिद्रोणयः ॥ ३८

पुनरप्यनेनैव श्लोकेण संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति । अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः
सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः । सरलनेत्रेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-
व्यञ्जकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनन्तु प्रेमव्यञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः । तत्र 'मधुसूदन'शब्द-
श्लेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये व्यञ्जनावृत्तिः । पुनर्व्याङ्गस्याविवेकाविदग्धप्रादिरूपाच्चेपार्थे
व्यञ्जना । अतएवैकव्यञ्जकसंश्लेषाद्भेदो ज्ञेयः । तत्र 'मधुसूदन'पदश्लेषस्य केवलचन्द्रसूर्यमात्र
एकैव व्यञ्जनेति । उक्त इति—एकस्मिन्मैव श्लोके तिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्लोकोत्पत्त्यर्थः ।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्तिनि
नगरे स्थितां स्वयंश्वरौ गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्केतस्थं श्रीकृष्णान्तां
ज्ञापयितुं आलेन देवाङ्गोवर्द्धनोपार्थदितं मेघं लक्ष्मीकृत्य वदति—उच्छूनैति । हे सखि !

(ग्र) 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः । तत्र संलक्ष्यक्रमव्याङ्गस्यालङ्कारयुगलस्य
स्वभावोक्ताच्चेपभिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमव्याङ्गस्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि
संसृष्टिः । 'पद्मिन्यह'मिति सखीयोतुकर्षव्यापनेन गर्वः, तस्यामेव तव राग इत्यवगच्छन्त्यपि
नायिकाऽहं त्वां प्रति सानुरागेति धैर्यं, ज्ञानशून्यस्त्वं, तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः,
धिङ् मां यैवंविधासङ्गशकारिणि विश्वसिति, यदा धिङ् मां त्वत्प्रीतिमलभमानां वराकौमिति
निर्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेणेषलक्ष्येण भावगुप्तप्रपरपर्यावावहित्यादयो वद्भवो
भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः । एषां भावध्वनीनां श्रान्तुप्रत्ययसन्धिप्रवृत्तादि-
विविधभेदेन विवेचनसुत्तरत्र 'रस' किरणे, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः ।

अत्र शब्दशक्त्यङ्गवार्थशक्त्यङ्गवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तुनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-
सङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्मीकृत्य काचित्
सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अत्रोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्य-
योगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णश्च सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति योगपद्य-
प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्मधारयोपलक्षणतृतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः ।
कृष्णाम्बुदयोः साधर्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्छूनस्तनितस्ये'ति उच्छून-
गर्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षुकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे
'उच्छूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संवोध्यमानजनस्य प्रौढत्वं, तेन स्तन-
भाराक्रान्ततया गमनमात्यर्थं, तेन न च नातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनि-
प्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनाम्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तथा
च बहुवक्त्रभत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (घ), तस्मान्नातः
परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावाख्यानं,
सर्व्वेषां व्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपर्य्युदयो जातः । कथम्भूतस्य ?—
उच्छूनं घोरं स्तनितं गर्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकणान्
वोढुं शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति शेषः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथीं विकाशं
वर्षासमयं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा व्रजवासिनां निदाघजन्यसञ्जरभयोऽपि गतः ।
मेघैरेव दिशः श्यामायमाना बभूवुः—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फोटमानन्देन प्रफुल्लम् ।
एवं सरितो नदोऽपि वर्षाकालीनजलानां सर्म्महेनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनद्रोणयो-
ऽपि श्रौतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणास्माकं व्रजवासिनां सुखसमयो जातः ।
वाच्यार्थः स्पष्टः, स्मिष्टार्थस्तु—हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः ।
मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावज्ञापनद्वाराऽभिसार उत्कण्ठां वर्द्धयति । स्मिधेति—
मानाद्यभावेन त्वमपि स्मिधाऽभूरित्यर्थः । अत्रोद्दीपनेति—'कृष्णाम्बुद'पदस्य कर्मधारय-
समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं व्यङ्ग्यीभवत् श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीया-
तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह— कृष्णश्चेति । कर्मधारयेति

(घ) 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहे'त्यपरैर्विधनायादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो
नायं, परं निव्यादकहेतुगर्भकायलिङ्गाख्यप्रसिद्धानलङ्कारस्यैवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्चमजलकणाहारिणश्चैते भविष्यन्तीति वस्तु । सुमनसां मालती-
नामिति पूर्ववत् स्वभावाख्याने, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-
नाञ्च वीथी कृष्णोऽभिसर्गव्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च
यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्वमभिसरेति वस्तु । 'स्निग्धा भू'रिति चरण-
सञ्चरणसुखदत्वं, परञ्च स्निग्धाऽभूस्त्वव मनसि वास्यञ्च नास्ति, तत् कथमपरं
विलम्बस इति वस्तु । स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्चरभर' इति हेत्वलङ्कारः,
तेन च त्वदाकारेणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्यप्रकटनम् ।
'श्यामायमाना दिश' इत्यलङ्कारा भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु ।
व्यङ्ग्यपक्षे—गोकुलं व्रजस्थलौ स्फोटं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतं न शक्नोमि ।
सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि
पारिशेष्यात् 'श्रीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्गा तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-
वागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव ।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणबीजम् । ध्वनेर्व्यापारयुगलं
ध्वननमनुध्वननञ्च । यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्णस्यासावस्वदश्चेति कर्मधारयपदं, एवं कृष्णेन सहस्रदोदय इत्युपलक्षणतृतीयातत्-
पुरुषपदञ्च, माता कारणं ययोः, एवम्भूतयोर्द्वीपनविभावत्वतुल्ययोगित्वरूपध्वन्योः
संसृष्टिः । कर्मधारयपक्षे 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य विलक्षणं बोधयति ।
स्तनस्योच्छ्वनताकथनेन संबोध्यमानस्य स्वयंश्वरीजनस्य प्रौढयौवनत्वमानीतम् । यमुनाद्या
इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः । तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ
पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेच्छेत्यर्थः । 'त्वामस्मि वच्मी'त्यादौ वर्त्तमानो-
ऽहन्त्वां वच्मीत्यर्थः । अत्रा'स्मि'पदेनाहसुतृकृष्टवक्तव्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । एवं
'स्निग्धश्यामले'ति पदे 'लिप्त'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यार्थध्वनिः,
तेन चास्मिन् घनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः । रामोऽहमिति—रमते रमयतीति
वा व्युत्पत्तिस्मरारामो न भवामि, किन्तु नामैव रामः अतोऽत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थो

प्रतिभाति । उद्गतादयः प्राचस्तमेव 'हेतु'पदेनोक्तिरिति । एवमपि प्रागुरत्र चाल-
ङ्कारोद्देशे 'हेतुपिदप्रयोगोऽत्र ग्रन्थ एतत्प्रसङ्गे समर्थनीयः ।

Quoted in
Kavyaprakasa
under Ullasa
IV.

तदुत्तमोत्तमम् । प्राचीनेषु सर्वेषामुत्तमयत्वं लिख्यते,
तत्तु नास्माकमभीष्टम् (स) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दौ
वचैरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्चामलकान्तिलिप्त-

वियत' इत्यादेशानुध्वननरूपार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंस्पृष्टया च महा
ध्वनेरेक एवास्वादश्चेत्तभ्यते, तैर्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ *

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा बहवो ध्वन्यनुध्वनयो वर्तन्ते । अतः 'स्वाभस्मी'ति
काव्यापेक्षयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पद्यद्वयं 'काव्यप्रकाश'कृता स्वग्रन्थे
धृतम् ॥ इति—

(स) 'ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वेल्लक्षणवीजं
ग्रन्थकृता । ध्वनिकारमम्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भानान्तर्द्वयति-
रिक्तानाञ्च सर्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं स्वीकृतम् । न तद्रुचिरमिति कर्णपूर-
गोस्वामिनामापत्तिः । यद्भक्तताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भाग-
कल्पना । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतभेदस्य काव्यस्योत्तमाख्यादपरादन्ति-
रिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—तन्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम् । 'तैर्लभ्यतां नाम, न
त्वस्माभि'रिति सोत्प्रासनिर्देशोऽवैयर्थ्यवोचितः—स तु मान्यानामपि प्राचां मतमत
मनांगनादरणीयमिति स्वमताविष्कारायैवेहित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—
यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरणे ६ कारिकायाम्) पूर्वोक्तस्य
मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेतुन्तरो-
पाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च'र्थ एव हेविध्यं बोधयति (क) ।

ननु काव्यप्रकाशकतौत्तमयङ्गेभ्यः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्युक्तानि, स्वमते
तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये
सत्तुत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यदपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति
वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादुत्तमध्वने-
रपि (१) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थानां वेदित्वा सत्तुत्तमत्वं,
तस्यैवोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकतादिगुणसचकपदान्तररसमभिव्याहारे सति गुणी-
भूतत्वं; अतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'चि' प्रत्ययेन बोधयति—
'च'र्थ एवेति । न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्वमगुणत्वं (२), पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद
एव गृह्यते—पदञ्च तदतो योगरूढमित्यालङ्कारिकाणां स्वरसः । तत्रभवता कर्णपूरगोखामिना
पदस्य यौगिकार्थमपह्नव्य—अगुणः सुखः गुणोऽसुखो भवतीत्यत्रेति व्युत्पत्त्या—सुखस्य
व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयस्योपाधिभूतयोर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदसरणिमङ्गोक्त्य हेविध्य-
मस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यपक्षे तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये हे यातः पूर्वपूर्वताम्'
(१ म किरणे ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—न तत्र
भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्ययोरेकतरस्य द्वयोर्वा वर्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्वाचान्तरतया
साध्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽऽद्या भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च
इत्याशयेन मूलस्यप्रीतकावतारणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श
आपातविसदृशोऽपि नानुचितो यथा 'काटिन्यं' गुण एवेत्यादौ (४र्थ किरणे ६ष्ठ श्लोके)
लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभलक्षित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । वस्तुतस्तु
'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः
—यत्रोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीहलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं उत्तमत्वं, यत्र

(१) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादिति (क) पुस्तके,
'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्वे'त्यादि मुद्रितपुस्तकेऽनवधान-
विलुम्बितः पाठः ।

(२) 'अगुणत्वरूपोत्तमत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

तत्रावैशिष्ट्ये भेदो नास्तीत्येकत्वरूपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽप्येति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च ।

अमनोज्ञञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितस्तैः समं,

ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्णापि तत्रासितम् ।

जीवद्भिन्नं मृतं, मृतैर्यदि पुनश्चैतद्व्यमस्मादृशे-

कृत्पद्यैव न किं मृतं, वत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः । तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे सत्यगुणदशायामपि निरुद्धत्वेन गुणदशायान्तु सुतरामतिशयनिरुद्धत्वात्, अतस्तत्त्वेकरूपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः ।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः । तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः ।

अत्र ग्रन्थकार एव महाप्रभोः पार्श्वदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहव्याकुलः सन्नात्मनं निन्दन्नाह—दृष्टा इति । तेषां कृपाऽप्यस्मादृशेः प्राप्ता । तैः सर्व्वसारत्वेन निश्चितं यद्वस्तु तदपि ज्ञातम् । तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः ।

स्वत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणाद्गुणतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्मध्यमत्वं तत्रेतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः । शेषोक्तस्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिसंख्या' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाश्च साधारण्येन सर्व्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिककार्य-कल्पनापक्षः स्वयं ध्वनिकृतैवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते तस्मादितात्पर्य्यपर्यालोचनया पुनः'—इत्यादि । तद्व्याचीना आलङ्कारिका प्रकाश-कदादा बहव एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे रूढिप्रयोगमुपपादयन्तोऽपि सर्व्व-मानं ध्वनिकृतास्तुप्रतिदिशितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-साधुत्वचिन्ता ।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिवन्धेनैतदेव 'अगूढ'मिति भग्यति । एवं यदत्र 'कष्ट-गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा । स्फुटं सर्व्वजनसंवेदयतितरां प्रकाशम् । 'तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनोक्नुचकलसवदगूढम्'—तदुक्तम्

रहसि सवहुमानञ्चुम्बमानानि दृग्भ्यां

स्वजत इव भृगाक्षी स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्चमानानि' 'पक्ष्मलानि' 'चुम्बमानानि' 'स्वजते' इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं

राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी
वभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो ब्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चित्रितत्वं यङ्गं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्दातिशयोक्त्यनुग्वानिर्व्वस्तु यङ्गम् । 'खड्गभ्यां
चुम्बमानानौ'तिव्यासक्तिपूर्व्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थास्मोति स्वसाफल्यं वस्तु यङ्गम् ।
'स्वजते' इति पदेन पुनः पुनः स्पृशतीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्व्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा
विवर्त्तितेति—अस्य पदस्य (४) गुणीभूतत्वसूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्विति
चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृत अस्यैव काव्यस्योत्तमता
भवेदित्यर्थः । न च पूर्व्वोक्तपदद्वयस्य गुणीभूतत्वसूचकवाक्यस्थल उत्तमताबोधकवाक्य-
प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पदयोर्गुणीभूतत्वऽपि वाच्यार्थस्यातिशयमनुकारित्वेन
प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

(ग) अपराङ्गमिति—वाङ्गमिति शेषः—यत्र यङ्गं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-
मलङ्कारस्य वस्तुनश्चेत्युल्लिखितानामेकतमस्य यङ्गभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते
श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्यानि काव्यप्रकाशादितो
लक्ष्यानि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभविष्यन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके
कथाचित् गोप्याऽपरां प्रति कथ्यकृतस्य राधामानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो
स्वशब्दप्रत्यायितरसत्ववशादितरथाऽप्यवद्य इति विदग्धैर्निर्व्वेदम् । अतएवात्र परिवर्त्ति-
प्रदर्शने ग्रन्थकृतां तात्पर्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसङ्घचरीणा'मित्यादि पदद्वये
वाच्यार्थस्य निरतिशयचमत्कारः, तेन तत्र परिवर्त्तिर्न साधिता ।

यथा वा—

मुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिवृन्दस्य ।

यौवनमिदमम्भोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम् । 'अर्चय यौवनकुसुमै-
र्देवं कुञ्जेचरं कमपी'त्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यपोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, स्मरायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क्व वां

साहं तेन रतिर्मावदिति भ्रान्तैः परं भण्यते ।

इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्मितं

वाणीमन्यथयाच्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ) ॥ ५

अत्रान्यथयाच्चकारेत्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम् ।

'इतेष्वं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने

रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्थलीमावृणोत् ॥'

इत्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशग्रहं

स्नेहो दूषणमेव येन लभते दैपी दशा दग्धताम् ।

मुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्यजलविन्दुवन्नखरं विद्धीत्यनेन शान्तरसो मुख्यवङ्गः,
तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनायं ध्वनिर्गुणीभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि स्मरायुतजयी कोटिकन्दर्पताऽपि सुन्दरः
स श्रीकृष्णो वा क्व । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निकृष्टो गोपस्तस्य वधूः तत्रापि तस्याग्रे
कुण्टपाऽहं वा क्व इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाज्जातो यो गण्डदेशे पुलकः
स एव सख्या समं निर्मितं वाणीमन्यथयाच्चकार मिथ्याभूताच्चकार । गण्डस्थलीं
कथन्मूतां—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चव्याप्तमिति यावत् ।

(घ) स्मरायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमद्भागवतादौ 'कोटिकन्दर्पदर्पहेत्वा'दिना, रासा-
ध्यायां वर्णितः । तत्र टीकाकृतां वेष्णवगोखामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां
वाख्येव 'साहं' तेन रतिर्मावदिति भ्रान्तैरित्याद्यंशस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र
वाच्यस्य सिद्धिरेव यङ्गाधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतयेति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके ! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-

ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्णेन सा सखजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसङ्गनेन प्रागल्भ्यातिशय-
प्रकटनेन वाऽस्या । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-
प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारोपेण समासोक्तिः । 'तुभ्यं
नमोऽस्तिस्त्रिधां धिगि'ति हासनिर्वेदयोः शावत्यं—इति एवं भूयसाऽपि
लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'तिप्रकस्यैव पदस्य वाच्यस्य
पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु
'धिगतिस्नेहामितीषत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-
ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ) ।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भक्ता पश्चात् स्वाधीनभर्तृका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य
केशप्रसाधनङ्गत्वेन कङ्कतिकां लक्ष्यकृत्वा व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके !
तव काठिन्यं गुण एव । येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशग्रहं लभते । स्नेहस्य
दूषणमेव येन तैलरूपेण दैपी दीपसम्बन्धिनी दशा वर्त्तिका दग्धतां लभते । इति
व्याजेन कङ्कतिकामिवेण विपक्षरमण्या दोषयुक्तस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा ।
वाग्विन्यासं श्रुत्वा प्रसङ्गेन श्रीकृष्णेन सखजे तथा सहालिङ्गनञ्चक्रे इत्यर्थः । प्रागल्भ्याति-
केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र गुण-
शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य निन्द्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण')-
शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनिः । ध्वनेस्त्वत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं
ज्ञेयम् । नायिकात्वारोप एव समासोक्त्यलङ्कारः ।

गुरुकर्णगोचरत्वमेव नायिकाया अभिमतं, तथा स्वदोषचालनार्थं प्रयासः कृतः, अपराध-
लवोऽपि तस्या कथङ्कारं भवतीति कैमुतिकन्यायेनाभिधानम् ।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्येति—'स्याङ्गुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भग'मिति
रौत्या ध्वनिकाव्यसाधनान्तरायो घटितः । एवं 'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्ट्यान्वित-
धिवे'त्यादि भङ्गवाचस्यतिमिश्रकृतपदो 'मयाप्तं रामत्वं'मित्येकस्मादेव वाक्यप्रयोगाद्विनित्यं
वाह्यतम्—तत्र तावदपराङ्गतया वाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वमुख्येण । मूलोद्धते पदे
उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं
जातमिति ।

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः । यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्प्रभूद्वितीयैव ।

अनुमतिरप्यनुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाप्यनिशा ॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति ।
'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथि-
रनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्यर्थः । निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वतर-
प्रभातेवासीदित्यर्थः । पर्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽनुमतिः
कृता अनाद्वेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् । 'प्रतिपदमह-
मप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेङ्गुनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रति-
पदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्द्रो !

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकन्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च) ॥ ८

त्वदभिरमिति—अत्र द्वितीयाऽ'द्वितीया' । 'अनुमति'रनुमतिरिति सर्व्वत्र गृह्य-
विरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः ।
वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्न्याद्वितीयाऽभूत्, त्वद्वत्सौभाग्यादिति भावः । 'कलाह्वीने
साऽनुमति'रित्यभिधाना'दनुमति'पदं कलाह्वीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमावोधकम् । तथा चागामिन्यां
पुर्णिमायां मया सह तव सङ्गोऽवश्यम्भावीति त्वयैव पूर्व्वं सम्मतिर्देता, अधुना सा
मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्यतिथिस्तादृशतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः । 'अनिशा'—

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावदाद्यं प्रधानमुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र
नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्याद्युदाहृते पश्ये । भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि
लौकिकपरिभाषया गीयतेऽसद्वेशीयैः—तद्दर्शनाप्रवादनिराकरणार्थं कृष्णचरितसंघटितं
स्वमन्तकहरणाख्यानं पुराणवर्णितं श्रूयते ; असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'सिंहः
प्रसेनमधीदित्यादि पठ्यते, जलगावृद्धं च दृष्टनष्टचन्द्रेण जनेन गृह्यते इति च रीतिः ।
अत्र मूलतः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति । गोप्याः विदितकृष्णानुरागायाः
समाजतद्विषयवाचकप्रत्यक्षमपङ्गवानाया नष्टचन्द्रमुदिश्य स्वातोक्तिः । मम दुरदृष्टविलसित-
मेतत् पिशुनैर्जनहर्त्विनयनिदर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठरो ज्ञातिवर्गः ।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनैकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्ट-
द्धारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्त्वैवेयं किंवदन्ती, यतो भवद्दर्शन-
मन्तरिणापि जनैश्चेदुद्बुध्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
व्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य
परिवृत्तिः (क) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरसमरसमाप्तौ वक्रतां भ्रूरहार्षी-

दजनिषत मृगाख्या वीतलक्ष्याः कटाक्षाः ।

पदेन लक्ष्यया ग्राह्यतीत्यर्थः । पद्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतिव्यवसाय-
मिति—व्यवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः
कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिसुपागतेत्यर्थः ।

ऐकान्तिकं याप्तिस्तदभावोऽनैकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
नियमः, यतो मथैव तस्य व्यभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
किं वा त्वद्दर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थं एव, तथापि त्वद्दर्शनं विना जनैश्चेदुद्बुध्यते तदा
नायं प्रवादः किन्त्वियं किंवदन्तो । सत्त्वैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वद्दर्शनं विना न भवतीति
नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाङ्गुणीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्तते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—
स्मरसमरेति । अहार्षीतु तत्त्वाज । मानसमये ये कटाक्षाः कान्तं लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्ता
आसन् तु एवाद्य सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यप्रगमाद्बीतलक्ष्या अजनिषत—तथाच कान्तं
लक्ष्यीकृत्य कटाक्षशरान्न क्षिपतीत्यर्थः । भ्रूवोर्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—झुसुमेधोः

(क) आखादस्येति—‘प्रमाणचञ्चल्यैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मत’मिति लक्षित्वाद्या रसोप-
लक्ष्तेस्तात्पर्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसादाखादस्येव
काव्योत्कर्षकरत्वात् । यदाहुर्द्विर्पङ्क्तकाराः—‘यत्र वस्त्रलङ्काररसरूपयङ्गानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार’ इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतानां
चख्खीदासपदानां प्रमाणपुरःसरं बलवदभिधानम्—‘काव्यार्थस्याखण्डवृद्धिवेद्यस्य तन्मयी-
भावेनाखाददृशायां गुणप्रधानभावभावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्या-
लोचनया भवन्नप्यसौ न काव्ययप्रदेशं याहन्तुमीशस्तस्याखादमात्रायतत्वादिति’ । एवं
सति बहूनामप्यत्रोदाहृतानां ग्रन्थकृतकृतानां पदानां सरसकाव्यमध्यगतत्वाल्लोचनप्रसङ्गे
काविकेदरे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कवेस्तेतन्यचन्दोदयादिकाव्येऽन्तर्भक्ताः)
न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः ।

धनुरिव कुसुमेषोज्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशेषाः पृष्ठतृकाः ॥ ८

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारोपमालङ्कारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काकाक्षितम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतीरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णो दत्तः, कृता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामे ! वामं, लभस्व कृतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि ! माधवः ॥ १०

‘न पतित’मपि तु पतितमेवेति नञ्काकुस्तयाऽक्षितम् । नेदमचमत्कारि, तथापि

‘कति निपतितं पादोपान्ते, कृतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णः शपथं, कति सुतिरौहिता ।’

इति पठनीयम् ।

अमनोज्ञमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुञ्जं वि णिआमं हरिणो मुरलीरञ्चं सुणंतीए ।

जपंतीए गुरुहिं वाचात्थंभो बहूए संबुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्युद्धसमाप्त्यनन्तरं व्यासुक्तं सत् यथा वक्रतान्यजति । कटाक्षाणां लक्ष्यत्वात् उत्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य मुक्तावशिष्टा वाणा युद्धसमाप्त्यनन्तरं निषङ्गे तूष्णे विविशुरिव ।

नजिति—नञ्रूपा या काकुस्तयाऽक्षितं ‘न पतितमपि तु पतितमे’वेति वस्तु । नेदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसङ्गावात् परिहृत्तापेक्षा नास्ति तथापि परिहृत्तावाग्रह-क्षेत्तामपि शृणु—कति निपतितमिति ।

सुदपुञ्जमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्म्मुरलीरवं शृण्वन्त्याः । जल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो ध्वजाः संवृत्तः ॥ ‘श्रुतपूर्वमपी’ति प्रदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतजनक-त्वरूपं व्यङ्ग्यं बोध्यते । गुरुमध्येन सङ्केतस्थले गन्तुमशक्यत्वान्मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) ‘वाणौरकुंजोड्डीणसडणिकोलाहलं सुणंतीए । घरकम्मबावडाए बहूए सीअंति अंगाई ॥’ इति जातिच्छायासुपजीव्य रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञत्वनिर्दानं वर्तत इति निपुणलक्षणे प्रतिभाति । तत्र मुरलीरवस्य साहजिकमाकर्षणमेव शरीरान् हेतुः—वैष्णव-

अत्र 'निकामं श्रुतपूर्वमपी'ति तत् कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तु-
मशक्यत्वान्मोहो जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवृत्तः' इति वाच्यार्थ एव
चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थसु सन्नपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् ।
एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।

खयुगर्तुवल्लिवसवो ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्हर्द्धा ॥ ६० का

मुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपयङ्ग्यार्थः सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो
गुणीभूतयङ्ग्यत्वम् (५) ।

'प्रागुक्तध्वनि'संख्ये'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्हर्द्धे'ति सूत्रद्वयम् (भ) । तयोर्व्याख्या-
माह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्वोक्तैः शरेषुगुणखेन्दुभेदैर्ध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां

साहित्यनिबन्धमात्रे मुरलीरवस्य सङ्केतकारिरूपेणोद्घोषनविभावतयाऽख्यानम्—अत्र तु
गोपवध्दृश्यद्वरणकारणान्तरं महति सत्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जपपंतीर गुरुहिं'—इति
हेतुगैभविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्साहेन
श्रीकृष्णं प्रत्यनुरागातिशयप्रकटनमेव यङ्ग्यं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा
साधु भूतं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारात्तुलनया यङ्ग्यार्थस्यामनोज्ञत्वम् ।
एवमन्यत्रापि चमत्कारद्वास एव गुणीभूतयङ्ग्यस्य लिङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् ।
प्रमाणञ्च तत्राधोलिखितः श्लोकसंग्रहः—

“रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्ध्यं विभूषणम् ।

मृताया नृगशावाच्या किं फलं हारसम्पदा ॥”

“रसभावादितानुपपत्त्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतानां सर्व्वासामलङ्कारत्वसाधकम् ॥”

“ध्वन्यात्मभूते षडङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥”

(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्घोषे)

(भ) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्मुक्तमिति शेषः । मन्यन्तुत्ततदुत्तितः गुणी-
भूतयङ्ग्यानां संख्यानयनमार्गस्तच्च तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

(५) एवं (ग) पुस्तके । अन्येषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु 'सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नास्तीति'
निन्दनीयः पाठः उपलभ्यते ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतव्यङ्गध्वनयः श्रेष्ठयुगखेन्दु- (१०४५५) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते । तेन खयुगर्तुवन्निवसवो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्ख्येण द्वेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपक्षार्कहयर्तुरजनौकराः ।

गुणीभूतव्यङ्गभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः (ज) ॥ ६१ का

॥ इतः सङ्कारकौ सुभे गुणीभूतव्यङ्गनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥ *

मिलने कृते तथा च पूर्वोक्तश्रेष्ठयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कृते खयुगर्तुवन्निवसु-संख्याका ध्वनयः सुप्रतिवर्त्यः । अथान्तर पूर्वोक्तध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संख्यैक एव भेद उक्तः, त्रिरूपसङ्कराणाम् सामान्याकारेणैक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदत्रयमित्यभिप्रायेणाह—एत इति । श्रेष्ठयुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्ख्येयं सति पुनरपि खयुगर्तुवन्निवसुसंख्याका ध्वनयः सुप्रतिवर्त्यः । दिङ्नागा दिग्घस्तिनोऽष्टौ, अकस्य सूर्यस्य हयाः सप्त, ऋतवः षट्, रजनौकरश्चन्द्र एक इति ॥ * * *

टोकाकारेण दर्शिता, मूले तु 'ध्वनिसाङ्ख्ये'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सञ्ज्ञैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्ख्यातिभ्यसौ'ति 'पुनर-प्युद्गोतते बहुधे'ति प्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्मः ।

(ज) सुखासागरकाराणां भीमसेनदीक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्गप्रानामेव तावच्चित्रास्थ-व्यङ्गारहितसङ्घितानां परस्परसंस्मिथानां पञ्चचत्वारिंशद्वेदाः $(६ + ८ + ७ + \dots + २ + १)$ । सजातीयविजातीयादिभेदैः परस्परसंस्मिथैस्तैः २०२५ (६५×४५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संख्यया चैकरूपया' ते ८१०० (४×२०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४१ शुद्धाः—साकल्येन गुणीभूतव्यङ्गप्रानास्तवत् ८१४५ भेदाः । व्यङ्गप्रास्तु श्रेष्ठयुगखेन्दु— (१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गप्रानासुभयेषां परस्परसंयोगात् संख्येयसङ्कर-मेलनेन $(१०४५५ \times ४ \times ८१४५)$ $३४,०६,२३,६००$ सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः । वस्तुतस्त्यं गणनाप्रकारस्तत्कृतामङ्कसंयोजनवैदग्ध्यमात्रस्य यथा प्रकाशकस्तथा न काव्यरसास्वादनिपुणताया इति पूर्वमेवाभिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन । अत्रैषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतव्यङ्गभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः'रिति मूलस्यावान्तरकारिकायां गुणीभूतव्यङ्गकाव्यरूपेण निर्दिष्टो 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभिप्रेत्यनैतिसरणि-मनुवृत्त्य । तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः खनिव—'यदपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गयोः स्वभेदादिभिः सह सङ्करः संख्येयः नास्ति, तथापि

प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति क्वचित् केनचिद्व्यवहार इति । ननु रसध्वनौ भावध्वनि-
 रवश्यं वाच्यः । दोषस्तुल्ययोगितादलङ्कारध्वनिरूपमादलङ्कारान्तर्भवति इति, तथा च कश्चन
 प्रधानव्यङ्ग्यभेदमादाय ध्वनित्वं कश्चनङ्गिभूतमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति निमित्तद्वय-
 सम्भावेशाद्विनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावद्व्यक्तिरिति न वाच्यं, यतः
 प्राधान्यव्यापनमतिशयितचमत्कृतिमत्तयैव भवति । तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या-
 ऽतिशये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां व्याहारः । अतः तु ग्रन्थे
 ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यगोस्तिरेतरसंयोगे व्यङ्ग्यार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो
 यथा तस्याविमिश्रत्वेन व्यङ्ग्यत्वे, स च युक्तिप्रकारः नासम्बद्ध, अतोऽत्र प्रागेव दर्शितात्
 योगरूपप्रयोगलक्ष्याद् 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेषामायातीति सुप्रतीतं वचः ।
 गुणीभूतव्यङ्ग्यमर्थं काव्यमखिलमलङ्कारशोभामादायैव प्रवर्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कार'
 वाच्यमाचक्षते परे" इति भाष्योक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां वाच्यतया स्थितिर्न
 त्वन्तरङ्गतयोक्तमत्वसाधककल्पेन । इति —

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथा'त्मा किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-
लक्षणं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयन्नाह—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’रिति का (क)

Bharata—Natyasastra. Chap. VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभि-
व्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो हि तत्र भवन्त आलङ्कारिका
आदावेव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सैव पठ्यतिः । मूलोक्तमतिप्रसिद्ध-
मेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीव्य बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकता-
मुपपत्तिं भोगादिकच्च प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपण उत्पत्तिवादिनां
भट्टमल्लादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, मुक्तिवादिनां भट्टनायकपुर-
सराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचङ्गामयीनां सुगृहीतनात्मानमिनवगुणप्रपादानां
राहान्ताः प्रकाशकदादीनां प्राचां गन्धत एवालोकनीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः ।
कौस्तुभकृतस्तु आत्मवादिनां दर्पणकदादीनां मतमेवानुसरन्ति, यत्तच्चैतदिति पूर्वमेवा-
वोचाम । तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारदिनां दर्शितो मूले—
तदानीन्तनगौडीयवैष्णवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कुत्वाणा वच्चवः श्रीरूपसनातनादि-
गोस्वामिपादाः पृथगेव तन्मूलान्निवन्वान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचीनां लिङ्गासूनां स्वत-
एवादरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-
स्वरूपत्माद्याविष्कारकल्पने न तावन्मुख्यतस्तत्पार्थ्यं किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-
ध्वन्यालोक-दृश्यरूपक-रसार्णवसुधाकर-रसमञ्जर्यादिषु बहुषु निबन्धेष्वत एव न दार्शनिक-
तत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यते—सा च प्रथिता प्रथाऽत्रापि वरीवर्तीति । तानेवोपजीव्य विश्लेषण-
संख्येनात्र रसकिरणे आलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणा-
लक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (षष्ठाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः । “यथा नाना-
व्यञ्जनोषधिद्रव्यदसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः....., तथा नावाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयतुत्पादयतीति विभावः कारणं, अनु पश्चाद्भावो भवनं यस्य सोऽनुभावः कार्यं, विशेषेणाभिमुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सहकारी ;—एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । कारण-

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः । या रसनिष्पत्तिसामग्री कारणकार्यसहकारित्वेन लोके कथिता सैव काव्ये नाट्ये चेत्यादि ।

आलम्बनमिति—यदलम्बनस्य स्थायिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्थायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा हासस्यायिन उदहरणे वसन्तोत्सवमालम्ब्य मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्वेषां प्रवृत्तौ यो हासस्याश्रयो तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽर्जुनस्य भयस्यायिस्थिते विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम् । यद्यपि भक्तिरसान्धतस्मिन् विभावस्याविभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ।... 'दृश्यते हि भाविभ्यो रसानामभिनिर्दृष्टिर्न रसेभ्यो भावानाम् ।'... 'न भावो नोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । प्रस्मरकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ।'... 'यथा वोजाङ्गवेदद्वयो वृत्तात् पुष्पं फलं यथा । तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा अवस्थिताः ।'... 'वागङ्गसुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन (?) च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥' 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः । विभावान्तेनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्येते विभावाः ।'... 'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यद्यमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ।' 'लोकस्वभावसंसिद्धलोकयात्रानुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनयैर्बध्नाः ॥'... 'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककालमिवाग्निना ।'... 'कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते—यथाहि समानलक्षणास्तुल्यापाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गाः कुलविद्याकर्मभिस्तुल्यविचक्षणत्वाद्राजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति ।... यथा नरेन्द्रो बहुजनपरिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारि-पुरस्कृतः स्थायिभावो रसतां लभते ।' 'व्यभिचारिण इति कस्मात् ? उच्यते,—वि अभि इत्येतादुपसर्गौ चरतिर्धातुः विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य इदं न चतमसुं वासरं नयति—न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् ।' इति नाट्यशास्त्रीया निर्देशा उपमानमुखेन अभिनयप्रकाशरूपकमिषेयैतान्येव पदानि सुगमयन्ति । 'सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्थायी प्रेमाः सच्चारिणो मताः ॥' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णीतम्—'आनन्दात्मा यतो रस' इति मन्दारमरन्दे (४३५) । 'रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्रैवानुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गतो रसः ।' इति

कार्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्री सैव काव्ये नाट्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख) ।—कारणमत्र निमित्तम् । रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र ग्रन्थे प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु-रोधेनोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचारः स्यादपि, तथाऽप्यप्राक्त-

धर्मदत्तोक्तनुसरणं दर्शये, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) वाच्यते च कदाचन । अस्ति सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाङ्गया ॥—आदस्तस्य विकारो यः सोऽहङ्कार इतीरितः । ततोऽभिमानस्तदेवं समामं सुवनतयम् । अभिमानाद्भक्तिः सा च परिपोषमुपेयुषी । अभिचार्यादिसामान्याच्छृङ्गार इति गीयते ॥' इत्याद्यान्ते (३२६ अध्याये) रसपर्यालोचन-प्रसङ्गे । इत्थं दर्शितस्य रसस्यास्वादसुलभ आनन्द इति तत्पश्चादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूले ग्रन्थकृता निहितः ।

(ख) परमार्थतत्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्रीसम्भारस्य स्फुरणोऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये अथे च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलक्ष्य विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति ह्यलङ्कारशास्त्रविदां प्रेक्षी । इयच्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानामन्तर्दितराणाञ्च रसादीनां भावानां साक्षाद्भूतप्रादुर्भावयोर्व्याप्तितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽप्यवलम्ब्यते । रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न संपादा, अतो नात्र काचिद्विडम्बना । एवमेव वाक्यपदीय-कारः खनिवन्धे 'शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।' रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवासादाङ्गरकन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्दृष्टेयकाराः—'यद्यपि रसाभिन्नतया रसः स्यापि न काव्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतयोपचरितेन कार्यत्वेन काव्यत्वमुपचर्यते' इति । काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिसंज्ञाकलाप्रकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौडीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिशमनुसरतः (Vide the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः संज्ञासंहितादिः । तथाच भक्तिरसान्तस्मिन्मौ भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुवृत्त्य प्रकाशः श्रीमद्रूपगोस्वामिपादेर्दर्शितः—तद्यथा 'विभावेरनुभावैश्च सात्त्विकैर्यभिचारिभिः । स्वादतां हृदि भक्तानामानीता अवणादिभिः । एषा कृष्णरतिः स्थायिभावो भक्तिरसो भवेत् ।' कारणकार्येति—एतच्च लौकिकबोध-प्रवृत्तिमनुवृत्तम्—यदुक्तं दर्पणे 'कारणं कार्यसंचारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे विभावादाः कारणान्येव ते मताः ।' तत्त्वसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधिरोहणवर्णनं नास्वा-भाविकम् । (In man as he now exists, intuition is the fringe or penumbra

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्घोषनाख्यया ।

आलम्बनन्तदेव स्यात् स्थायिनामाश्रयो हि यत् ॥

यत्तानेवोद्घोषयति तदुद्घोषनमिष्यते ।

एभिरेव व्यञ्जनैस्तु विभिरुद्रेकमागतैः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायी रसायते ॥ ६२ का

मुख्यरसवर्णनप्रसङ्ग एकैव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग) । यदिति—
यदस्तु तान् स्थायिभावानुद्घोषयति प्रकाशयति तदुद्घोषनं—यथा हासस्थले विदूषकस्य
मधमङ्गलस्य वैयाचम् । अत्रैवानुभावो नयनस्फारताऽदिः । एतन्मते सात्त्विका अप्यनु-
भावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम् । उद्रेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तेरभिरेव
व्यञ्जनैरसौ स्थायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति । स्थायी कथम्भूतः ?
आस्वादाङ्कुरस्य रसास्वादरूपकार्यस्य कन्दो बीजरूपः । अथ स्थायिभावस्य नित्यत्वेन

of intellect') कारणकार्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यदुक्तं काव्य-
'प्रकाशटोकाकर्झः' 'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयेव कारणत्वं, न तु
लक्षणरणिमणिन्यायेनेकेकस्ये'ति ।

(ग) नात्यन्तविचारसहाऽपि—एतच्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतापक्षं
भक्तिरसस्याप्राधान्यमिच्छादखिलं भक्तिरसान्तर्सिन्धादिवैग्यवप्रामाणिकनिवन्धेभ्यो वेमलं
पश्यद्भिषज्जलनीलमणिटोकाकर्झिर्गोखामिचक्रधुरीणैस्त्रिभुजायचक्रवर्त्तिभिरनुपादेयत्वमिषेण
सकटाक्षपातं सूच्यते । कविकर्णपूरगोखामिपादाः खल्वपरगोखामिन इवाप्राकृताश्रयस्य
रसस्य मुख्यत्वमङ्गीकुर्वन्त्या अप्यालङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तत्रतपहृतिचानुसरन्ति ।
नतदसुष्ठु—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्वैर्भक्तिस्तु-
सायुष्यं वा काव्यस्य सारोच्चोद्यतया स्वीकर्तुं शक्यः । आलङ्कारिकाणां काव्यतत्त्वोद्बोध
एव तात्पर्यं, काव्यस्य हि सर्वत्रैव सकलदृश्यद्वारकं चमत्कारमाश्रितौवे चरितार्थता, न
तु भावप्रवणस रसायविशेषादरऽनुपगोच्य शास्त्रस्य शास्त्रकाव्यस्येव वा काव्यस्य महनीयता ।
न च खलु सर्वैर्भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः । आलङ्कारिकाणां निखलिकाव्यपहृति-
प्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired
and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽग्रिष्ठानां काव्ये विसुखीभावो भविता,
अतो ग्रन्थकृद्दर्शितप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक् ।

एतेन रसस्य कारणकार्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्यस्य कारणं विभावः—व्यभिचारी यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी ; त्रय एव समुद्दिताः सन्तः स्थायिनं रसोभावमापादयन्ति । स्थायी समवायि कारणम्, आलस्यनोद्दीपनविभावौ निमित्तकारणं, स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायि-कारणं (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ) ।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्वादाङ्गुरकन्दोऽस्ति धर्मः कश्चन चेतसः ।

रजस्तमोभ्यां हीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः ॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि निव्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादिसम्भवति, किन्त्वनुभावादीनां प्रति कार्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादननिर्वाहस्तु तेषामेव मध्यमकं प्रत्यक्षस्य कारणत्वमादायैवेत्याह—एतेनेति । ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं निव्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य निव्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा निव्यस्य ओक्तावस्था परिणामरूपाणां वात्स्यपौगण्डकेशोराणां निव्यत्वं किन्तु भक्तानां दर्शनोत्कण्ठाजगद्वहारादिप्रयोजनं निमित्तोक्तव्यं कदाचित्तेषां प्राकट्यं, सिद्धे च प्रयोजने कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यं, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति भक्तहृदये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्धाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्थले पूर्वदर्शां परित्यज्यैव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्थले त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्वदर्शापरित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्निव्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः । असमवायिकारणमिति—स्थायिनो हेतुभूतचित्तस्य त्रयोभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव समवायिकारणमित्यर्थः । न तु रसस्येति—स्थायिनो निव्यत्वात्तत्परिणामरूपरसस्यापि निव्यत्वमिति भावः ।

धर्मे इति—रजस्तमोभ्यां रहितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म एव स्थायी । रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं स्वतः एवायातम्, अतस्तेषां सत्त्वमपि (३) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—‘रसो वे सः’ इति श्रुत्या रसस्य निव्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन न विकृतिमयत्वं सम्भवि । अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिपञ्चसुररी-स्तत्वेन कारणत्वकल्पनेत्यलं बहूना ।

(१) ‘विकारविशेषो समवायिकारणमिति (ख) पुस्तके अनवधानपुनरुक्तः पाठो खल्वेति ।

(२) ‘स्थायिनः परिणामित्वे’ इति सुदृढतपुस्तक एव नातिसङ्गतः पाठः ।

(३) ‘अतस्तेषां शुद्धसत्त्वमपीति (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्वन्यः पाठः ।

स स्थायी कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया ।

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादाङ्कुरकन्दो मनसः कोऽपि धर्मविशेषः स्थायी । स तु विभावस्योक्तप्रकारद्विविधस्य भेदेरेव भिद्यते (ङ) ।

अनुकार्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः । यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साही वीरे स्याच्छोकविस्मयौ ।

करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानकी ॥

लुगुप्सा वीभत्ससंज्ञे कोपो रोद्रेऽष्ट नाच्यमाः ॥ ६४ का

धर्मोऽपि ज्ञादिनौशक्तेरानन्दात्मकवृत्तिरूप एव, न तु जडात्मकः—तथात्वे स्थायिभाव-
स्वरूपस्य जडात्मकतादृशधर्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दात्मकरूपत्वानुपपत्तेः, न हि
जड़परिणामरूप आनन्दो भवतीति । एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्मस्यैकत्वे
कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं
भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहाह्लादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्मे वृत्तित्वाभावादित्यत
आह—स त्विति ।—स एकोऽपि धर्म उक्तप्रकारकद्विविधस्य विभावस्य भेदेरेव भिन्नो
भवतीत्यर्थः । यथैक एव स्फटिको जवाङ्गुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः
कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवैक एव स्थायिरूपो धर्मो
वीररसादिपौषकानां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मय-
रूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः । एतादृशैकस्थायिरूप-
धर्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्षदानां, न वा
तद्गुणतानां साधकानां, तेषाम् स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्तन्ते त एव रसास्वादका
भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ) ।

(ङ) स्थायिभावस्यालम्बनोद्दीपनविभावगतत्वेन बहुधा प्रसारो विभिन्नता च, तमाश्रित्य
रसस्य प्रवर्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्यायाति । स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत
विभावाद्याश्रयभेदे भेदस्तदाश्रितानां रसानां स्वत एव वरीवर्त्तौत्याश्रयेनात नृत्वे गन्धितः,
इयञ्च पङ्क्तिरवतारिता । इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धाचार्यहेमचन्द्रचरणानामधोलिखित-
युक्तिसूक्तितो कल्प्या—“जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्धिः परीतो भवति । तथाहि
दुःखदेवी सुखास्वादानकालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परस्वप-
हसति, उत्कर्षापायशङ्कया शोचति, अपायं प्रति क्रुध्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नात्यरसेष्विति केचित् । केचित् 'निर्जैदस्थायिभावोऽस्ति
Kavyaprakasa— शान्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाट्य रसः ।

Ullasa IV. भोजसु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये
ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव दृशेय्येऽपि च रसिक-
संसदः प्रेष्टाः (च) । (4)

अनुकाव्याख्यामिति—येषामनुकरणं नटाः कुर्वन्ति तेऽनुकाव्यां रामसीताऽदयः, तेषाम्नु
स्वतःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव गानाविधाः स्थायिनो वर्तन्ते—तदेवाह—यथेति ।

नात्यरसेष्विति—लोकं भयजनकयात्रादिदर्शनाद्भयजन्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मक-
भयानकरसः—अतो नाट्य एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति
रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्टाः ।

सहते, विनिपातादिभेति, किञ्चिदुक्ततयाऽभिमन्यमानो जगुषते, ततश्च परकतयवेचित्र-
दर्शनाद्विषयते, किञ्चिद्विद्वानुस्मृतं वैराग्यात् प्रशमं भजते । न हि कदाचिच्चित्त-
वृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवतीति । एष च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य
प्राकृतालम्बनतापक्षमुपजीव्य सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामनुक्तो नेति विदुषाम्बहूनीयम् ।
परं प्राकृतनायकगतो यो भावः स रसनिर्ध्यासखादार्थमवतारिणि श्रीकृष्णे ललितच्छेदन्यथा
विजृम्भते, एवमपि पार्श्वदसाधकादाश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रिताङ्गवाङ्मनः ।
एवं चन्द्रचन्दनमलयमारुतादिगतो भावो विषतुङ्घिनशीकरादिगताङ्गमनः । एतत् चैतत्प्रसङ्गे
सरणीयं यत् स्वच्छरतिमतामेव रसाखादनं, नान्येषाम् । एवमपि घर्म्मदत्तः—

अवासनानां सन्धानां रसस्याखादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुचप्राशवन्निभाः ॥ इति ।

(च) कतरोऽयं भोजः, शृङ्गारप्रकाशकर्त्ता तद्विरो वेति न विदितं विदुषामपि,
अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिन्यां न किमपि तात्पर्यं समाकलनीयम् ।
शृङ्गारप्रकाशमतमुद्धृत्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामेकं प्रतिपादितम्—
तद्वया—“अथ भोजनपाद्रीनां मतमत्र प्रकाशयते । रसो वै स इति श्रुत्वा रस एकः
प्रकीर्तितः । अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न ॥” यद् रसा इति रसज्ञा
भिषयस्तदनुसारिणः केचिदलङ्कारमार्गगा अपि । शान्तवज्जैमयौ रसाः दृष्टेय्ये च काशे
इति भरतनाट्यशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः । नव रसा इति भूयांसोऽभिनवगुप्तादयः ।
ते च सर्वे नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः खनिवत्सत्यान्तिमाध्याये—‘अष्टावेव रसा

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।

सा प्रीतिमैत्रीसौहार्दभावसंज्ञाञ्च गच्छति ॥ (क)

या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावस्तज्जनकधर्मविशेष एव चेतोरञ्जकता । सैव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावश्चेतुपादयति । पूर्वं सामाजिकानां स्थायिरूपो यो धर्मो जातिनोशक्तेर्वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दरागाया जातिनोशक्तेः सारवृत्तिसत्तद्रूपेयं रतिः—अस्या एव रतेः प्राकात् प्राकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्यन्तपाको भविष्यति । अतएव दशमस्कन्धे तादृशं महारागं दृष्ट्वा उद्धवः सचमत्कारमाह 'कृष्णे क चैष परमात्मनि रूढभाव' इति । रूढभावस्यापरपर्यायो महारागो महाभाव इति च । सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्यञ्जनादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथेयं रतिरपि श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलोलाश्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति । रति-सतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलोलाऽदिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रति-शून्यानामिति ज्ञेयम् । सख्यश्च यत्किञ्चिद्वैजल्यमाश्रय भेदत्रयमाह—सेति । सा रतिमित्रा चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति ।

नटोऽप्यिति केचिदचूषन् । तदचारु, यतः कश्चिन्न रसं खदते नटः ।' इत्यादिना नाटोऽपि भ्रान्तरसोऽस्तीति अवस्थापितम् । हरिहरकृते भर्तृहरिनिर्व्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोध-चन्द्रोदये च 'तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः' वालचरितशाकुन्तलोत्तरचरितादौष्वितरेष्वङ्गित्वेनिति रसिकसंसदो राह्यान्तः । दश वतुसप्तसङ्घिता इत्यन्ये । दादश दास्यसख्यवात्सल्ययुताः प्रसिद्धाः षडङ्गारादय इत्यर्वाचोना वैष्णवाङ्कारिका वद्ववः । अतस्तु सख्यस्य न विशिष्ट-रसकक्षायां गणना, रत्नावेव तस्यान्तर्भावनिर्द्देशात्—अत एकादशेति कथनम् । ते च श्रीमद्भागवते चाणूरुवधप्रसङ्गे (१. ७४३।१०) सूचिताः—यथा—

महानामशनिर्दुर्वा नरवरः स्त्रीणां सरो मूर्त्तिमान्

गोपानां खजमोऽसतां चितिसुजां शास्ता स्वपितोः प्रियुः ।

ऋतुभाजपतेभिराङ्घ्रिदुर्वा तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥”

श्रीवासस्तु दादशपि रसानिहावर्णयदिति कृष्णानन्दिनी । गोपानां खजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्न्यां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्यथा ।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्रौ निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्र्याच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यं च मैत्र्याच्यते । इयं मैत्रौ परस्परस्कन्धादिषु हस्तादि-

सख्यहासयोः, सखिप्रोः शिशुरिति वतुसलकरणयोः, वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात् । श्रेयाः नव सुलख्याः । एते दादश रसाः सर्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवतुसलसख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ वाऽन्तर्भावः सुशकः । इतरेषां परिवृत्तौ रत्नापथे कुमारखामिना दर्शिता । “चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राणिमुलभस्य कामस्य सर्वद्वन्द्वमत्वात् प्रथमं प्रद्वारः, ततस्तत्तन्व्यत्वेन हासः । ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः । ततस्तन्निमित्तभूतोऽर्थप्रधानो वीरः । ततोऽर्थकाम गेर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणभूतो वीभत्सुः । वीराच्छिन्न-भयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽङ्गतः । त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देश्यक्रमोपपत्तिः ।” वैष्णवालङ्कारिकवर्यैः श्रीरूपगोखामिचरणैरपि तत्पूर्व-कृतिभिः कल्पितानां दादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । ‘सा देधा रसज्ञैः परिकीर्तिते’ति तत्कतरसान्तरसिन्धौ । मुख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रयोगवतुसलमधुराख्ये प्रद्वारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहास-करणदीनां संप्राप्तिः । एवमप्युज्ज्वलनीलमण्युपक्रमे ‘मुख्यरसेषु यः संचपेणेदितो रद्वस्यत्वात् । पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः ॥’ इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । ‘मुख्यगौणानां, ‘दृश्यअवयवो’रेवं पृथक्करणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा काव्यप्रकाशे—‘अद्यै नाट्ये रसाः स्मृताः’ इति प्राक्, पश्चात् ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति निर्देशः, दर्शयेऽपि ‘इत्यद्यै रसाः शान्तस्तथा मत’ इति शान्तस्य पृथक्तया सूचनम् । अथे तु नवैवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित् । न तदुचिरमित्युक्तमेवेह प्राक् । नाहुकार्थगतो रसः, अपि तु रस आत्मगत इत्यतो दृश्ये अथे च कार्ये समानसंख्यका एव रसाः—अतो मूले दृश्ये अथेऽपीति प्रतीकम् ।

(छ) रतिरेव सर्वमाक्रान्त्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा सुखात्वेन कल्पनं, वीरहासादिव्यवृत्ता गौणत्वेनापि निर्देशः । रतेरित्यं भेदास्तत्प्रपञ्चसु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु सचितास्तत्वेन तत् दृश्यम् ।

मनोवृत्तिमयी प्रीतिर्मैत्री स्पर्शादिकोचिता ।

निर्व्विकारा सदैकाभा सा सौहार्दमितीयते ॥ (ज) ॥ ६० का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्मण्युचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारे दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिसौहार्दाभ्यामेतादृशविशेषो मेत्रां ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष-सखेऽखच्छन्दस्पर्शनौचित्वात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-विषया । निर्व्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्व्वव्यापकत्वादिरूपत्वेन स्ववर्त्तमानस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगाविषयत्वाभावात् रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

‘विदग्धानां मिथो लीलाविलासेन हि यत् सुखम् ।

न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रसिका विदुः ॥’

इत्यस्य प्रयोगविषयाया स्त्रीजनलम्बनायाः पुरुषालम्बनायाश्च रतेः स्तुतिः श्रीरूपगोस्वामि-चरणानां ग्रन्थे ।

(ज) आन्तरं भावमुपजोय वर्त्तमानाया अपि रतेर्व्विहरिभयक्तितो यक्तितोचिता । अस्याश्चेह लक्षितायाः प्रीतिर्मनोवृत्तिमयत्वकल्पनम् । मेत्राण्यहस्यार्शादिवाद्याभिव्यक्तिमत्त्वं, सौहार्दं त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मित्रभावश्च सख्यं द्विविधमौरितम् । अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तरस्तु भक्तिरसान्त-सिन्धादौ द्रष्टव्यः । एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तेर्विश्वाहुविस्मभूताः, केचन सम्बन्ध-रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः । भावः—एष सर्वातिशयिमाहात्म्यान्महाभावा-स्थाङ्गिन्न इत्यमन्यत्र लक्षितश्च—

‘शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसान्धभाक् ।

रुचिभिश्चित्तमाख्ययुक्तदसौ भाव उच्यते ॥’ (भावभक्तिलहरीयाम्)

मेत्रासख्योर्भेदो दर्शितः श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनव्याजेन यथा—

“भावज्ञैः प्रोच्यते मेत्रं विश्रम्भो विनयान्वितः ।”

“विश्रम्भः साध्वसान्धक्तः सख्यं स्ववशतामयः ॥”

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । कृष्णार्ज्जुनयोः सौहार्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीती रतिर्वा ।

सैव देवादिविषया रतिर्भावश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता — आदिशब्दाहुरप्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्यवस्यति ॥ (ज) ६९ का

ज्ञेयत्वाद्—खेवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्व्वव्यापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता खेव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (झ) । किन्त्वयं भावरूपस्यायौ सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतिरुत्कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदशां प्राप्य प्रथमपाकाद्भावरूपेण

(झ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतानुसारेण—अलङ्कारनिबन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्वाहो नातिदुःसाध इति पूर्व्वमेवावोचाम ।

“अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्म्मोद्यनाहतम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥”

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रवृद्धतिर्नी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्णपूरगोखामिपादास्तु क्वचिदुभयमतसामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्तुकीयमतजावे असामञ्जस्यं जटिलताच्चावयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पञ्चाङ्गिन्नत्वेन गण्यत इति नातिस्तुन्दरं समाधानम् ।

(ज) सर्व्व एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते मद्भाभावस्य विलासः ।

‘शृङ्गाररससर्व्वस्व’ शिखिपुच्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ।’

इति लीलाशुकोक्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या । रसस्याभिव्यक्तेः परां काष्ठामालम्ब्यैवोक्तं रससर्व्वस्वे श्रीमद्भागवते प्रथमे—

‘निगमकल्पतरुर्गलितं फलं शुक्लमुखादम्बतद्रवसंयुतम् ।

ऽपिबत भागवतं रसमालयं सुहृदो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

‘प्रेम’पदेन साधारण्येन परिचिताया णस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् क्वचित् संज्ञान्तरा-
ग्यपि प्रदर्शन्ते, ते चेत्वं जिह्मिडा नीलमणौ—

“इयमेव रतिः प्रौढा मद्भावादशां व्रजेत् ।

या नृन्या स्यादितुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम् ।

स्याद्द्रेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्क्तेः क्रमादयम् ।

स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाक्ते यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

“यथेक्षूणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः ।

गुडोऽपि पाकतः पाक्ते चरमे स्यात् सितोपला ॥ Anantadasa's Rasa-

तथा रतिर्भावपूर्वरागरागाख्यपाकतः । sudhakara (?)

अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते ॥”

Sahityadarpana. ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये’तुक्ते रतेः
Chap. III

प्रथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां⁽⁶⁾

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—
आमोऽपक्व इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरैः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव
पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्नपेक्षयोत्कर्षदशां प्राप्य
पूर्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाण्डोऽपन्नो महारागः आनन्दस्य परमावधिरूपः
—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नाचेषां भक्तानाम्, अतएव ‘कृष्णो क चैव परमात्मनि
रूपभाव’ इत्युक्तवता उडवेनाप्यस्यैव रूपभावत्वेनोत्कर्षः कृतः । एवम् ‘आसामहो चरण-
रेणुजधामहं स्या’मिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ दृश्यजन्माकाङ्क्षा कृता, न तु
कदापि रुक्मिणीलक्ष्मीप्रभृतीनां, कुत्रापि ग्रास्तेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेखेति—‘मिष्ट’ इति
प्रसिद्धाया मत्स्यखिकायाश्चरमपाकाज्ज्ञानः कश्चिदपूर्वपदार्थविशेषः प्रथिमदेशे प्रसिद्धः ।
निर्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽव्यासक्तिः, तद्रहिते चित्त इत्यर्थः ।

वीजमिच्छुः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः ।

स शर्करा सितो सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥

अतः प्रेमविलासाः स्यर्भावाः स्नेहादयस्तु घट ।

प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी देमशब्देन स्मरिभिः ॥”

विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । रसार्थवसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासा-
नान्तु सर्वेषां तत्र चात्रैव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसनफलभोगभोगार्थं क्रमशः ।

प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्यन्तेः ॥

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि सुखं रसः ॥ ७० का

अयन्तुत्तमप्रकृतीनामनुकार्याणां स्वतःसिद्ध एव (ट), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटो यथा—आदौ अवयवकीर्तनादिभजनानां प्रौढः पुन्यादानन्द-
रूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं
रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः ।
एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रस
साक्षात्कारः ; एतदेवाह—वहिरिति । सत्यति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं
पूर्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (७) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् कोटि-
कोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्माज्जातो यच्चमत्कारस्तदिष्टं सुखं रस
इति रसलक्षणम् । अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा वहिर्व्यस्तनामनेकेषां
मध्ये कस्यचित् सर्वोत्कृष्टाद्गतवस्तुनो दर्शनान्नेत्रस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कार-
पदार्थो नेत्रस्य स्फारतरूपः, तथैवात्राप्यन्तर्व्यस्तूनां मध्ये रसतादशायां कस्यचिद्भूतसुखस्या-
नुभवाज्जाता चित्तस्य स्फारतैव चमत्कारः । चमत्कारि सुखं कीदृशं भवेदित्यपेक्षया
विशेषणमाह—वहिरिति । रसस्योदयदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुप-
योगिपदार्थमत्रैवो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।—तथा च रस-
साक्षात्कारे कारणोभूतविभावादेरभानं, न तु तदानीमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञान-
जनने सामर्थ्यामस्त्योति भावः । तदेव पुनर्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति । स्वकारणादि
विभावादि, (८) तस्य संश्लेषि,—तथा च विभावादिसहितस्यैव रसस्य साक्षात्कारो जायत
इत्यर्थः । यथेकमेव दधि वस्तु क्षितामरिचकूर्पूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालाखं भवति,
तस्याखादनकावे चित्ररसस्य प्रत्यक्षो भवति, तथेत्यर्थः ।

अयन्ति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामनुकार्याणां भक्तानाम् । ननु

(ट) रसस्य स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृताऽस्वादस्वभावसूचनेन
विशेषणप्रपञ्चाजेन च । एवंविधेषु स्थलेषुप्रमाणद्वारा विशदीकरणं विना नान्या गतिः—
शेव टीकायां दर्शिता । 'रसे सारश्चमत्कार' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । दर्पणादिव
निवर्त्येवस्यैव 'अलौकिकचमत्कारप्राणः केष्वित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिव्यक्त्या-
यमाखादयते रसः ॥' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः । चमत्कारीति—चमत्कारस्या-
प्राकृततैव बोधयित्री ।

(७) एषोऽपि सार्वत्रिकः पाठः । स च 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायेन समाधेयः ।

(८) एवं (अ) (इ) पुंलकारोः । अन्यत्र 'स्वकारणं विभावादि' इति पाठः ।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिशाल्येक एव पूर्व्वोक्तः कश्चना-
स्वादकन्दश्चेतोर्धर्मविशेषः स्थायी । तत्र युक्तिर्दृश्यिष्यते ।

रसस्यानन्दधर्मत्वादैक्यं, भाव एव हि ।

उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (४) ७१ का

रत्यादयः स्थायिनः । यथा नानाविधशरावसलिलतारतम्येऽपि तरणि-
विम्बप्रतिबिम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (१) ।
उक्तप्रकारेषु स्थायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च । तत्र
रत्यादिरुभयनिष्ठः, जुगुप्साऽदिरैकनिष्ठः, क्रोधादिरैकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनु-
कार्य्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (५) ।

यथा रत्यादीनां भावपूर्व्वरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्यायैकस्य पाकान्नाना-
विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । आनन्दधर्मत्वाच्चरमानन्दरूपत्वादैक्यमेक-
विधत्वम् । यथा सितोपलायाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि चरमानन्दत्वेन
पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि । अतैकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव
इति—नानात्वं प्राप्नोतीति शेषः । 'यथा नानाविधशरावे' त्यादिपाठः कश्चित्तुको न
सर्व्वसम्मतः ।

(४) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथ-
गुक्तिष्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दीपनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचित्कङ्कटशरावतया
कदाचिद्दोरत्वेन कदाचित् करुणाख्यया वा व्यवहियते । एवमेव रसान्दतस्मिन्दर्शितपरि-
भाषायां रतेर्गौणीमुख्याभेदेन संगमनम् । आनन्दस्तु सर्व्वत्रैव समानलक्ष्णा समानानुभव-
प्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता ।

(५) सामाजिकानां पक्षे तत्तद्भाष्यप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो
जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः । अनुकार्य्याणां शृङ्गाररसभाजां कदाचित्
सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिद्विन्ता वैलक्ष्यं हेत्यं वा—तदुप-
भुञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वत्र । एवं वीराङ्गतादिव्यतिरेक रसेषु । न
चात्र सामाजिकबोधोपलक्ष्यमेवालङ्कारिकस्य शास्त्रमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना
विस्तरेण विचारादिष्व निन्द्यते. 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति
न्यायादत्रापि विज्ञेयसुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्य्यमृद्वनीयम् । अथमाशयो

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष त्रिधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो लौकिको मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-
राधाऽदिनिष्ठः । आभासस्वनौचित्यादिप्रवर्तितः । स चाभासस्त्रिविधः
प्रसिद्धकृतिमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमातोपहृतः, न तु सम्पत्-
स्यमानः ; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध-
प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्त्रैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति
ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव ;—यतोऽत्र कृमिविड्भस्मान्निष्ठेषु
प्राकृतनायकैर्व्यतिनम्बरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववैकल्यात्तद्विपरीतं घृणामयं
वैरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणापि प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्व्वणि प्रदान्युदाहृतानीति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति
—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणैवोपहृतः भ्रान्तानां
प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः
शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रती रसाभास एव । एवं परोद्वरमणीषु पुरुषस्य रतिरपि
रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्रसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवद्धिः प्रकाशकस्यामवलम्ब्यानुकार्याणां नायका-
दीनां बहुत्वमनुद्ध्य, न तु रसस्वरूपस्यानन्दस्येडकृतयेतया वा भेदेन । रसात्मवादिना-
मनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेदान्तरस्यशून्यत्वेनालौकिकचमत्कारवत्तया च न
भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकदादयो वाऽमेतन्मतपोषका अपि सामा-
जिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेदमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यन्न
खलु सर्व्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिस्त्वेका, बीभत्सजगुसाऽदिषु शृङ्गार-
कल्याणदित उपलब्धैः पृथक्त्वस्य निष्कोतुमशक्यत्वात् । यद्यन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न
बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु वहिरावेष्टनभेदेन आन्तरानन्दस्य
स्वरूपभेदः कल्प्यः—एवमप्याधुनिकाः प्रतीक्षाः कायतत्त्वविदः । (Cf. the views of
B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(८) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवी,
नित्यतरस्मिन् प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकाकृतेव सूचितम्—
वस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो ग्रन्थकृतः प्राकृते रसवत्त्वमपक्रातुं न शक्नुवन्तीति सर्व्वज्ञायित एव—
तथापि स्वसम्प्रदायमतरक्ष्यमिवेष चातुरोजालजम्भयम् । सान्तापनां जीवनानमनन्तता-
ज्ञानं तदैव जाग्रति यदैव ते रसाखादनमुलभमानन्दमुपसृज्यन्ते, अतः कथन्नेयामनघिकारः

प्रसिद्धौ श्रीकृष्णयोः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः । कृत्रिमस्तु नन्दनं प्रति मालती-
वेशधारिणो मकरन्दस्य वास्यप्रकटनादिः । सिद्धस्वनौचित्यप्रवर्तित एव—
अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वम् (ण) ; यदुक्तम्—

ज्ञातज्ञानवसर इति प्राकृतानामस्माकं न ज्ञानगोचरम् । यत्तु ग्रन्थकारेण प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतमिति कृत्वा तस्य प्राकृते रसावत्वकल्पपचाङ्गीकरणं न तत् सम्भव,
अपि तु वैदग्ध्यमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णलोलान्धतमेव वर्णनीयमुदाहरणञ्चलेनेति
ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राकृतचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्जनं,
न तु कारणान्तरेणेति । प्राकृताश्रयस्य रसस्य सत्तामपङ्कवतां वैष्णवालङ्कारिकाणामियं
हि श्रेणी—यत्र प्राकृतचरितमुपजीव्य ह्रीतरेशामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्तते, तत्र
वैष्णवाणां मते रसता न जातु सम्भवति । यत्र तु परोऽरमणीरतिस्थले वैष्णवानां मते
रसस्थेतरयवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्तिन इतरे रसस्याभासत्वेन स्थितिसुपपाद-
यन्ति । प्राकृते रसविक्रितिमसहमानानां रीतिर्युक्तिज्ञानन्दचन्द्रिकायामित्यं लक्षिता—
'ननु तर्ह्येतत्तत्तत्तत् प्राकृतनायिकासु दमयन्तीमालयादिष्वध्याप्तमिति चेदिष्टापत्तिरेव । 'रसो
वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दघनस्य
रसस्य विवृतिर्भवदादिभिरप्राकृतौर्भावतुप्रेयसीरालक्ष्येव कृता । तत्र सुहृद्भिः कविभिर्न हि
प्राकृतादिषु पिशितासृग्वियमूत्रजराभरणदिमतीषु स्त्रीषु स रसः पठ्यापधिष्यते, तर्हि वयं
किं कुर्मः? तथा ह्युक्तं रसपक्ष्याख्यायाम् (भागवते १।१।१२)—'तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सुहृन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिन्दं यथा विनिमय' इति । य आद्यस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-
मादिकवये भरताय तेन । यत्र रसतत्त्वे कवयः कायकृतो सुहृन्ति, भ्रमेणालक्ष्येऽपि
प्राकृतरसलक्षणस्य सङ्गमनात् ।... इत्यादि । कविकर्णपूरचरणास्तु प्राकृतेऽप्याश्रये रसस्य
सत्तामितरालङ्कारिका इव खोकुर्वन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राकृताश्रय एव सुखो रसः ।
टीकाकृतो गोखामिचक्रधुरीणा एतदपि न सङ्गन्ते, 'प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता
एवे'त्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाश्रयं मतदातामेव वाञ्छन्ति । अप्राकृताश्रयस्य
रसस्याभासतापक्षस्तु वयमितरत्रालोचयिष्यामः । 'प्राकृते रस एव नास्ती'ति तु सीत-
प्रसमास्फालनं भक्तिशास्त्राख्याने यथाकथञ्चित् औचित्यमावहतु, न तु कान्तासन्मिततया
उपदेशयजि काये तदाश्रितालङ्कारिकवचःप्रपञ्चे च तस्योपयोगः । अत्रेदमवधेयम्—अति-
गह्वरस्वरूपे रसे प्राकृताश्रयतापक्षस्तत्त्वास्वादादुच्चतरकक्षामधिरोहद्विरपाकर्तुं सुशक
एव, इति वैष्णवगोखामिमतस्याभ्रान्तताऽस्त व्यवहारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रयुक्तिर्जनान्-
प्राकृताश्रितानि कालिदासादिकृतकाव्यानि प्रत्यादरिणो विधातेष्वनं तस्य सत्यकपरिग्रहेण ।

(ण) अनौचित्यम्—औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जिवितमित्यौचित्यमेव
प्राक् सर्वत्र गग्यते । पशुगतवृक्षस्यटपुरुषगतप्रीतेषां न कदापि कान्तासन्मितयोपदेश-

‘यद्यप्ययं रसाभासः परोदरमणीरतिः । Rasasudhakara ?

तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥’ इति

तथापि ‘रसो भावस्तदाभासो भावशान्त्यादिरक्रमः’ (३५ का)

इत्याद्युक्तदिशा ‘आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्’ इति ध्वनिमर्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृते, अप्राकृते तु परोदरमणीरतिरेव सर्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्य-प्रवर्त्तित्वम्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कानोचर-त्वाच्च (त) । तथा च—

सर्वोत्तमतयेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्वोत्तमा । सा च रतिर्द्विविधा—स्वकीया रुक्मिण्यादिनिष्ठा, परकीया व्रजसुन्दरीनिष्ठा च । तयोर्मध्ये परोदरमणी ओव्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्वोत्तमेत्यर्थः । भूयसीति—सर्ववेदेतिहास-पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते आकृष्योक्तं ‘न पारयेऽहमित्यादौ ‘या मा भजन् दुर्वरगोहृष्टहृल्लाः संवृष्टा’ इत्यादि—तत्रेव ओउद्धवेणाप्युक्तं ‘या दुस्तानं स्वजन-मार्थपथश्च हित्वे’त्यादि । उज्जतगोलमणौ श्रीमद्रागोखामिभिरप्युक्तम्—‘अत्रैव परमोत्-कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित’ इत्यादौ । महानुभावानां दृश्यश्रव्यकायादौ परकीया सर्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः ।

योजित्वं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृते तु सकललौकिकसीमामतिशयाने परम-पुरुषे न काऽपि निन्द्यानिन्द्याचिन्ता । अन्यत्र त्वेष विचारो न निहितः—अत्रस्य प्रदायमता-विष्कारकल्पनामाकाङ्क्षा स विपुला समाहितः । आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य गन्धकृत आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्व्वन्तं प्रकटयतिराम् । ‘सिद्ध’ रसाभासं विनाऽप्ये भेदा एतेरप्रालङ्कारिकैस्तथा समं स्वीकृताः । ‘सिद्ध’ रसाभासस्यात्र वेद्यावमतप्रणालीमनुसृत्य चरमरसाच्चे स्थापनप्रयासः स्वस्य प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति । न चेत्तत्कथने स्वमतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारलक्षणेन काव्यस्य उत्कर्षस्थापना-दभासस्यापि मुख्यत्वेन विपरिणतिर्नात्यन्तदूषणीया । कतिमो रसाभासः निरुपेक्षितव्रतां गोपसभुवां गोकुलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्भेदे निर्द्देशः ।

(त) परोदरमणीरती रसो न, अपि तु रसाभास एवेति सप्तप्रदायविदामालङ्कारिकाणां राहान्तः—‘परोदरां वर्ज्जयित्वाऽत्र वेष्ट्याञ्जाननुरागिण्यौम् । आलम्बनं नायिकाः सु’रिति दर्पणकृदुक्तः, ‘एकत्वेवानुरागश्च तिर्यङ्मुखेऽप्यतोऽपि च । योषितो बहुसक्तिस्त्रेदसाभास-स्विधा मत’ इति प्रतापरुद्रियमतस्थितेः । एवमप्यनन्वाचीनाः सर्वे कण्ठाभरण-कृद्गोनाद्याः, रसशास्त्रविशारदा वृद्धो वदन्मदुभावादुदाहयश्च । परोदरमणीरती रस एव

‘अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।’ इति च । Mahabharata—
Udyoga-Parvan.

व्रजवधूनां कृष्णैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च माया-
कलिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागमात्रोपाधितया
चेतोरञ्जकतया शुद्धत्वमेव ।

न रसाभास इति वैष्णवालङ्कारिका भक्तिमार्गचारिणः श्रीमद्रूपगोस्वामिप्रभृतयः ।
कौस्तुभकृत् रसाभासो भवन्नप्यसौ रसप्रोषक इति सुचिन्तितं स्वसमोहितं प्रकाशयन्नपि
स्वसम्प्रादयमतदादौ द्राक् निर्बन्धवानिव प्रतीयते । परोद्गमणीरत्याश्रयं कायमुत्तमं
कायमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावलम्बिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—अनिवैशिष्ट्यमेव
कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरपि तेः गाढासक्तसई-अमरुशतक-शृङ्गारशतक-प्रद्यावल्यादि-
स्थितानां प्रदानां सत्कायत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अप्राकृतविषयकपरोद्गमणीरतिपक्षे च
नास्माकं रसोऽसौ रसाभासो वेति निर्बन्धातिशयः, यतः सकलसहृदयहृदयवर्ष्जनकारिणि
रसनिर्यासादाथमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति भागवत-
संहितोदिते किमनेनालौकप्रपञ्चकलिते इव मृषाविवादशौख्येन । धन्यम्मन्यजीवनानां
गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह ‘वृन्दाऽरण्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमेः । हरिणा
व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥’ इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्मतादनादयान्तसम्बन्धत्वं,
“काव्यायनि महामाये महायोगिन्यधोन्वरि । नन्दगोपपुत्रं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥”
इति सङ्कल्पमाचेर्यां गोकुलकुमारिकाः । तास्वेव कियतीनान्नु प्रतिभावो हरावभूत् ॥ ‘...
इति, ‘गान्धर्वरीत्या स्त्रीकारात् स्त्रीयात्वमिह वस्तुतः ॥’ इति च भवतामभिधानात्
‘यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्थय क्षमाः ।’.....“भविव्यामि पतिर्हि वः’ इत्यादि
श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, ‘या दुःख्यं खजनमार्थप्रयश्च हित्वे’त्यदि ‘या
मा भजन् दुर्जरेगेहदृङ्गला’ इत्यादि तत्रत्याश्रयात् ‘दृष्ट्या केष्टव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न
दृष्टं मया तेनात्र स्वलिताऽस्ति नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे’ इत्याद्यभिप्रेत्योक्तेष्व
सिद्धमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नास्माकं काव्यरसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते ।
‘परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिनुत भवनेषु वल्लवीनामुप-
निषदर्थमुल्लखले निवहम् ॥’ इति तमुद्दिश्य भक्तिप्रकटविलोकनेन भवन्त इव वयमप्योमिति
ब्रूमः । अप्राकृताग्रये उक्तलक्षणाया रतेः “बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च ।
या च मिथोदुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥” इत्यधुनाऽस्माद्विलुप्तवन्धे मुनिनिषन्धे या
प्रशंसा न तथा काऽप्यस्माकमिष्टापत्तिरिति । केवलं निर्बन्धवर्द्धिर्भवद्भिरानन्दचन्द्रिकायाम्
‘अनन्यश्रणा स्त्रीया प्रणहार्या प्रणाङ्गना । तस्यास्तु केवलं प्रेमा तेनैवा रागिणी मता ॥’
इति शृङ्गारतिलकासम्भवा परोद्गोपपत्त्योरेव सकलसहृदयहृदयसाक्षिको रसनिर्यासा-
च्छादो दृश्यते’ इति यदस्मादाद्याश्रयमनाविष्कर्वद्भिरिव कथयद्भिराहोपुषिका सचिता, यच्च

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (थ) । काव्यं दृश्यं श्रव्यञ्च । दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्रया अभिनेयाश्रयाश्च, श्रव्ये केवलं शब्दोपात्ताः । कुतोऽत्रानुकार्यगतो रसः ? (१०) नापुनरुक्तगतः, तेषां

सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावहाव-
कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः । अनुकार्यैति—अनुकार्याणां भक्तानान्तर्दानीं
तत्राविद्यमानत्वात् नाच्यदर्शनात् पदश्रवणाच्च तदानां कस्य रसो भविष्यतीति पूर्वपक्षः ।
अनुकर्ता नटः, नापि तद्वतो रसो भवति । ननु कस्यचिद्दर्शयवेशधारिणो नटस्य एवं

‘नातीव सम्मतत्वाद्भरतमुनेर्मेतविरोधाच्च । साहित्यदर्पण्यौ न गृहीता प्रक्रिया प्रायः ॥’ इत्य-
यथा भरतमुनेर्मेतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्नादिविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि
भवत्कृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटोक्तुर्लङ्घनार्थकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कलेपश्च कृतः, न तत्
सर्वसहत्वसौजन्यप्रथितानां वैष्णवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे । प्राकृतविषयक-
परोद्वरमणोरतावाभासतैवेत्यस्माकमालङ्कारिकस्य भेदायिनां मतं, कौस्तुभकदपि भवानस्मत्-
सपक्ष एव । तत्र युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निहितं, तच्चानौचित्यं सद्दृश्यसामाजिक-
अवधारतो ज्ञेयम् । उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोद्वरमणोरितिः समाजगर्हिता, तच्चेष्टितस्य
काव्यनायकत्वानोपादेयतयाऽस्मादने ‘यदधर्मेकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्ववेत्’ इति
न्यायात् सभ्यानामपि तद्रपापत्तेर्वैधर्म्यास्यर्शोऽवश्यम्भावी । यत् ‘प्राकृते रस एव न.स्ती’ति
साटोपमाश्रयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रसिंहं, न काव्यतत्त्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो
वयम् । अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्याखाद्वारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-
पातः, परं भक्तिशास्त्रमुक्तिशास्त्रयोर्यथाऽधिकारभेदो भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काव्य-
तत्त्वतोऽत्र सा भेदाधिकारसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति । अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे
त्रिधा विभागो ग्रन्थकृतां वैचक्षण्यं द्योतयतितराम् । ‘अप्राकृते तु, इत्यारभ्य स्थितस्य ‘तर्का-
गोचरत्वाच्चेत्यन्तस्य मूलगतस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतश्चक्रवर्त्तिचरणैः ।

(थ) एष एव प्रकृतः पन्था आलङ्कारिकनिवन्धे रसतत्त्वनिर्द्धारण इति निपुणं साशय-
सूचनं स्वसम्प्रदायिनः प्रति ग्रन्थकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम् । ‘शास्त्रं काव्यं शास्त्र-
काव्यं काव्यशास्त्रञ्च भेदतः । चतुःप्रकारः प्रसरः सर्तां सारस्वतो मतः ॥’ इत्यादिभियुक्त-
तमदर्शितभेदतः भक्तिसत्त्वाद्भूपदेशकृतो निवन्धवन्वाङ्मखातः रसालम्बनजीवितस्य वाक्य-
कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते । यद्यप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे
‘यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते । निर्माणाकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलियुः । चित्त-
स्यभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः स्वादकानन्तयेव सः ॥’ इति

विद्याऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात् । यदि तु विगलित-
वेद्यान्तरत्वमनुकर्तृणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-
करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारदिवत्—तेन सामाजिका-
नामेव रसः । (द) ।

हृन्मदेशधारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदौति । ननु नटस्य
सामाजिकस्य रसानुभवकाले विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—
संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिमुक्तिद्वयापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदैकान्तिकतयेतर-
व्यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽनुरागिणि
वैश्याजनावलम्बिनि भावानुबन्धे रसत्वं काव्योपयोगीति नोत्त्वयं वचः ।

(६) रससङ्गावे 'प्रमाणसर्वव्येवात्र'—स च सामाजिकानामेव केवलं सम्भवति ।
अतएव रसो नानुकर्तृगतः, नाप्यनुकार्यगतो वा, परमुपलङ्घ्यगत एव । निखिलजगत-
स्थितिकृतो धर्मस्वेवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः ।
तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतीत्यमगस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge
nor a rule : it is a life, it is an experience ; and this life has its source
in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed
through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact.
—Emile Boutroux in *Science and Religion in Contemporary Philosophy*,
translated into English by Jonathan Nield (1909).]

स च रत्यादिवानां विना नोत्पद्यत इति प्रागेवावोचाम । त एव सामाजिकधुर्या-
ये कविप्रतिभासमुत्थापितकाव्यहारेण ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विषयिणो जायन्ते ।
सामाजिकहृद्देशेवैव कविवाक्याणि वङ्गसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते । केचिदाधुनिकाः
प्राञ्चात्यकाव्याप्रबुद्धय आश्रयाच्च इव सामाजिकमन्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भूते चरमं
लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्घोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (p.43) :—*The identity of genius
and taste is the final achievement of modern thought on the subject of art,*
and it means that fundamentally in their most significant moment, the
creative and the critical instincts are one and the same].

यद्रसोऽप्राकृतगतोऽप्युपभोग्यस्वादस्तुक्तं मूलेऽत्र वृत्तिप्रतीकै—तथाहि नटेनानु-
क्रियमायोत्पादनान्तरसन्दर्भः ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्काराति-
शयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्तिमनायेन अद्भुतमिदं रामसीतयो-
रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरङ्गादि-
विचेष्टितम्—इत्यादिना सर्वेष्वेव रसेषु—

रसे सारश्चमत्कारी यं विना न रसो रसः ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (ध)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्तौ सम्यङ्मिथ्या-
संशयसादृश्यप्रतयातिरिक्तेन प्रत्ययविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिभाऽदि-
ष्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोकक्रीर्णः', 'रामरावणावेतो',
'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'श्मशानमिदं शवसमूहान्त्रमांसाद्यशनमसौक्यत-
पिशाचादिदृष्टप्रसङ्गुल'मिति कृत्रिमेष्वपि तेषु विभावादिव्यकृत्रिमवत् प्रतीय-
मानेषु स्वगतरसवासनाधौतरजस्तमस्तथा (ध) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्नेक
एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रत्यादयः सर्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिसूचित्सहकृतेन क्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवण-
जनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्तौ सत्यां सम्यङ् निश्चयः ।
तथाच निश्चयमिथ्याऽदिप्रत्ययातिरिक्तेन केनचिदनिर्वचनीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना
कृत्रिमेष्वपि विभावादिव्यकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्नेक एवानन्दो
जायत इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्साहशोकविस्मयादीनां परस्परविरुद्धानां युगपदेकत्र

(ध) रसस्थालौकिकधर्मित्वं चमत्कारप्राणत्वञ्चोपलब्ध्य प्राचीनमतोद्धारपुरःसर-
मेवमभिधानम् । न तावदद्भुतपदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरसविशेषस्य ग्रहणं, यतः
सर्वेष्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्यायचमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्ति ।
रस्मिष्विव बलात् गृहीताऽस्तन्मनोवृत्तिरलौकिकत्वोपलब्धिसुषुम्णानां सान्द्रानन्दलयत्व-
मुपेति । एतदेव रसस्य रसत्वम्, एतावतो च तस्य रस्यता ।

Cf. Longinus—*On the Sublime* (Translated by Dr. Saintsbury in
his *Loci Critici*)—"What is out of the common leads an audience not to
persuasion but to ecstasy....." *"I should certainly lay it down that there is
nothing so eloquent as real passion standing, where it ought, in enthusiastic
afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic
rapture."*

सन्ति, तेषां परस्परविसदृशानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात् । नापि यत्थादेशेतसि इतेः स्थायित्वं, न च श्रमिनाम्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वरसचमत्-कारग्राहक एक एवास्वादकन्दः कश्चन चेतोधर्म इति—अतो भयानक-बीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न) । अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात् । दोषान्तरमप्याह—नापीति । यतिनां सन्न्यासिनाश्चित्ते सर्वत्र समदृष्ट्या निर्विकारत्वेन भयशोकादिस्थायिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादो न स्यात्—इति तु परमतासुखारेणोक्तम् (न) । वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेऽधिकार एव नास्ति ;—‘तथाचोक्तनृतीयस्कन्धे—‘तच्चापि चित्तवडिग्रं शनकैर्विभुङ्क्ते’ इत्यादिना चित्तस्य वडिशत्वोक्त्या मह्यकठोरत्वमुक्तम् ।

स्वगतस्ववासनेति—एतदेव सुखमुपकरणं रसस्फूर्तिसमाधौ—कलन्तु सर्वत्र समान-लक्षादन्तमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसारानां धन्यम्नन्यानामनुभूतिः । रसस्फूर्तिश्च सा वास्तवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धीपलब्धिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकलिता-ऽसत्वाश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनाभुक्तिवादिनां भट्टनाथकादीनां मतादभक्तिवादिना-मभितवगुप्तपादादीनांमालङ्कारिकोपजीव्यानां मतस्य वैलक्षण्यम् । एतामेव रसस्फूर्तिसमि-लस्य श्रीवाग्देवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भस्ति;—‘पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वज्ञो नमिवालिङ्गन्नन्यत् सर्वमिव तिरोदधदि’-त्यादि । इदानीन्तनानुभूतिसंवेदाऽज्ञेतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगतस्ववासना-ऽधुनिकैरपि प्रोच्यकोविदैः सामाजिकसंस्कारोदोषकताकल्पे स्वीक्रियते स्मर्यते च ।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory.—Bain —. *Rhetoric and Composition*. Part I. p. 258.)

(न) रतिहस्रश्रमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाटे च निहितानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोद्बोधकत्वञ्च वर्द्धितराम् । भयानकबीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखीभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पसंख्यो मानवसङ्घः यः सर्वदमनो भरत इव ऋगेन्द्रपोतेन चिक्रोडिषुः—‘जिंभ रे सिंहसावया जिंभ दंताइ’ दे गणइस्सं’ इत्यभिदधदन्तरानन्दं विन्दते अव्यज्याश्च योमिसिद्धसाध्यगणात्मकास्ते ये प्रेतरङ्गसङ्घे श्रमज्ञानस्थलेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुञ्जते । काव्ये नाटे च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम् । पुरःस्यात् वर्मसन्नाहवतो वीराङ्गयमेव जायते, चित्रार्पितारम्भात्सदा नन्द—इति विश्वजनौनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम् । यत्तु ‘अष्टौ नाट्ये रसा’ इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाट्यायमाने ते—उभयत्रापि नवमः श्रान्ताख्य

‘अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ Kavyaprakasa—under Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्वोक्तरसलक्षणा-
श्रयत्वात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्देशे
सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पञ्चादेव निरूपणं
करिष्यते । सम्प्रति वीरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि
भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३ का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकुष्ठं करकिशलयं तूणशिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुवृन्दं तत इतः ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परमसुखत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि
तस्याङ्गानामतिवाहुल्येन पञ्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सूचीकटाह्न्यायेनादौ
वीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसन्मुखे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य
भुजवीर्यञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह (II)—यदा, देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णानिकटे सर्व्वदा
गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव वाणग्रहणार्थं तूणे कर-
किशलयमपश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्व्वदेवतस्ततो निपतितान् वाणसन्मुखान्
पश्यन्ति । यदा विपक्षसन्मुखे दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभिः । ‘वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनैत्यादि’ टीकायां यच्चक्रवर्त्तचरखे-
यक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्व्विकल्पज्ञानसमाधिमादधाना
चरमानन्दं नाखादयन्तीति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्व्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णचरितनिष्ठत्वात्,
न तु तावत् ‘प्राकृते रसो नास्ती’ति हेतोः । तच्च ‘प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि भेदे’ इति
प्रतीकात् सुस्पष्टमेव ।

(II) एवं (ग) (क) पुस्तकयोः पाठः । “सर्व्वदेव वाणादिपार्थं गुणं कर्णाकुष्ठं पश्यन्ति । यदा तूणे
दृष्टिस्तदा” इत्यादि पाठः (क) पुस्तके, “यदा करकिशलये दृष्टिस्तदा” इत्यादि (ख) पुस्तके, (ङ) पुस्तकेऽव-
संशोऽतः पतितः ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरे

जरासन्धस्याजौ जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः । आलम्बनविभावो जरा-
सन्धस्य च कृष्णः । उद्दीपनमन्योन्यशीटीर्यादि । अनुभावो वाणवर्षणे
हस्तलाघवम् । व्यभिचारी गर्वीयताऽमर्षचपलताऽदिः । एतैः परिपुष्टः
स्थायी रसतां प्राप्तः । स चानुकार्यं भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्य-
श्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्व्वलोत्नेयम् । सजातीयालम्बनस्तूष्णः ।
कैश्चित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तत्तु लीलाविशेष इति प्रकृते न
लिख्यते (फ) ।

एष च युद्धदानदयाधर्मपूर्वत्वाच्चतुर्धा । सर्व्वलोत्साहः स्थायी ।

अङ्गान्युदाहरणानि ।

एवञ्च हस्तस्यातिलाघवात् सर्वाः क्रियाः सर्व्वदेवालातचक्रवत् पश्यन्तीति भावः । तस्य
जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः । प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे । एवम्भूते भगवति
स रस इदानीन्तल्लीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्व्वेषामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानान्तु
काखादाहरणमूलभूतस्य स्थायिनोऽचिन्त्या शक्तिरीदृशौ याऽप्रकटापि तत्तल्लीलां काव्य-
नाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः । सजातीया-
लम्बनो महादेवादिः । सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य
युद्धमुदाह्रियते । लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा देशक्रोधादिजन्ययुधुत्सारूप
उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः ।

एष चेति—युद्धवीर दानवीर दयावीर-धर्मवीरा इति चतुर्ह्येष रसो भवतीत्यर्थः ।

(फ) कैश्चित् इति—वेष्णवालङ्कारिकैरिति शेषः । वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न
तत्रैतदुत्थविजयदिकर्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्यम्, अतो तस्यागणनमेव वरम्—
श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कृत्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकसुलभप्रौढोक्तिस्तत्,
स च पक्षः रसस्यैकध्वमेव प्रमापयति, न तदस्माकमरुचिरं, परं मेदश्चेत् कर्त्तव्यो रसानां
तदा सखिभिः सह कृतकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावो न सुष्ठुति । एषु रसानां लक्ष्य-
प्रदर्शककारिकासन्दर्भैर्व्युत्पन्नतवर्णदेवतानुभावादीनि तत्त्वाणि दर्शय-रकार्यवसुधाकस-
दितो लक्ष्याणि । मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकायमाख्ये
श्रीकृष्णे लक्ष्ये सम्भवोऽपि न वैश्रव्येनेह प्रदर्शनम् । दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो
नमपानन्दनायको जीमूतवाहनः धर्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलाद्युदाहरणानि
तैश्च स्वीयग्रन्थेषु दर्शितानि ।

अथ करुणः—

दोर्गुमायां मधुविजयिनो हां कथं द्वारवत्या-

मन्यायोऽस्यामयमुदमवदन्त निष्कल्लाषायाम् ।

जाते जातं सुतमुपहरत्येष मेऽकालमृत्युः

को मां त्राता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः॥ २

अत्र शोकः स्थायी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आलम्बनम् । पुत्रगत-
ममताऽद्युद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विषाददेव्य-
ग्लान्यादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्यगतः परोक्षोऽपि ।
अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णश्रयत्वात् ।

अथाहुतः—

आलोकः सखि ! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्गावयन्

सोमस्तोमनिदाधमनिवहप्रद्योतसद्योहरः ।

मैत्रे माधवने मणावपि घृणानिर्ब्बाहको नीलिमा

सामानाधिकरण्यमत किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विस्मयः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः । उद्दीपनं
तत्त्ववर्णनादि । अनुभावो रोमाञ्चादिः । व्यभिचारी आविगमतिचपलताऽदिः ।
अयं परोक्षोऽनुकार्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः । अयमप्राकृत एक (क) ।

अस्यां द्वारवत्यामयमन्याय उदभवत् । अन्यायमेवाह—जातमिति । नानुकार्यगत
इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिवन्धकमिति भावः ।

आलोक इति—हे सखि ! विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं कृष्णं एकैकं
एवं वर्तते इत्यहो अत्याश्चर्यम् । श्रीकृष्णं तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णो वर्तमानो
य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्गावयन् सन् सोमस्तोमनिवहः
निदाधमनिवहः सूर्यसमूहस्तयोः प्रद्योतानां काशानां सद्योहर्ता । 'आलोकौ
दर्शनोद्द्योता'विति नानार्थः ।

(क) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्मयोरेकत्र स्थितेरेव विस्मयः—स चालौकिकचमत्कारमयः,
अप्राकृतत्वान्नसङ्गताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुलोत्तेजसदन्तर्भावितजनानां
मखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'सोम'निवह'पदार्थां तस्यानुपमत्वं सूचितम् । नीलिम-
प्रशंसनेन तत्रतस्यामवर्णस्य लावण्यललितता सचिता । नामरूपत एवेष्टदेवस्याङ्गदेवता

अथ हासः—

उन्मत्ताभिर्बसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभिः

क्षोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।

जाड्यं गन्धाम्बुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्नो

व्यापद्येऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्त्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अत्र भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणवदुर्ध्वधुमङ्गलो वक्ता । हासः स्थायी ।
एष बहुनिष्ठः । आलम्बनं वसन्तोत्सवः । उद्दीपनं विदूषकस्य वैलम्ब्यम् ।
अनुभावो नयनस्फारताऽदिः । व्यभिचारी असमदचपलताग्लान्यादिः ।

उन्मत्तेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदैः करणैरुन्मत्ताभिर्गोपीभिर्मलयरुहां चन्दनानां
क्षोदैश्चूर्णैरन्धीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकैर्मम जाड्यमप्यजनि, अतः प्रलाघितुमपि न
शक्नोऽस्मि । हे वयस्य ! कृष्ण ! अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्पदायवर्णिता—तस्याश्चात्र रूपनिष्ठवर्णमाधुर्येण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णो
चेतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्ण'मित्यादिना सूचिते श्रीकृष्णचेतन्ये च सुमहदुत्तत इति
साधनधनानामुपासकानामनुभवसिद्धं, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषच्च तदुपजीविकैति
सर्वमवदातम् । "नवजलधरवर्णं चम्पकोद्भास्विकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् ।
कनकरुचिदुकूलं चारुवर्णावचूलं कमपि निखिलसारं नौमि गोपोक्तमारम् ॥" इति सुकुन्द-
मुक्तावल्यान्तस्यैव नवजलधररुचेर्गोपवधूटीदुकूलचौरस्य वर्णस्तुत्यवलम्बित्यासाधना ।
'अंशालम्बितवामकुन्तलभरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपटुं साचिप्रसारे-
नक्षम् । आलोजाङ्गलिपल्लवैर्मरलिकामाप्रयन्तं सुदा मूले कल्पतरोज्ज्वलजलितं
जाने जगन्मोहनम् ॥' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वचःस्थले कौस्तुभं नासाऽग्रे नवमौक्तिकं
करतले वेणुं करे कङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दनच कलयन् कण्ठे च मुक्तावलीं गोपस्त्री-
परिवेष्टितो विजयते गोपालचण्डामणिः ॥' इति श्रीकृष्णकर्णाढ्यादावलौकिकस्यापि तस्यैव
रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अमिया सागरे सिनान करिया साधिव
मनेरि साधा । मरिया हइव श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिव राधा ॥' 'एल एल काँचा
अङ्गेर लावणी अवनी वडिया थाय ।' इत्यादि गौडीयवैष्णवकवीनामुच्छ्वसिते प्रतिभाऽन्त-
वारिधौ रूपच्छायोद्घाटनेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारश्च निसर्गतोऽत्र नः स्मृतिपथमारोहति ।
एवमप्याधुनिककविमूर्खैश्चे कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुग्रहीतमचिद्रूपमपि जगद्वस्तुकदम्बक-
मुषलस्य विस्मयरसस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽधोनिविष्टसन्दर्भवन्तः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings
with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहासश्चेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सृक्कण्ठोरेव विस्फुरत् ।

अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥

विकसद्दशनद्योतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।

किञ्चित्कलः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥

सधर्मः साश्रुताम्राजः स्पृष्टघोरकटुस्वनः ।

व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४का

अथ भयानकः—

रं द्वाकोटिकठोरकूटकटना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं

सर्वं चर्व्वयसीव हन्त वदनेनोद्गोर्णपूर्णार्चिषा ।

जिह्वाग्रेण समग्रसुग्रमहसा खिलिह्यसे रोदसी

तस्त्वं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥५

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन ? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागैः करणैः कठोरादृजादपि कटना । रोदसी द्यावापृथिव्यौ जिह्वा खिलिह्यसे । अतस्त्वस्त्वं मां पाहि । पार्थोऽप्यहमपार्थो अर्थोऽभवम् अनुकार्योऽर्जुनेऽपि । व्याघ्रालम्बनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना नानन्दोत्पत्तिः । यदि प्रीत्यै सति यावद्दर्शनेऽप्यानन्दस्तदोत्साह एव स्याद्यो ।

on which the mind thrives more readily than the ecstasy, nay the debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple of Maeterlinck translated by A. Sutro.

(भ) 'भीष्माकृतिविषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौलादिश्च परस्थानामेषामनुकृतेरिति । विकाशश्चेतसो हास' इति हासलक्षणं रसागर्वसुधाकरे । द्विविधश्चायम्—'आत्मस्थः परस्थश्च । यदा स्वयं हसति तदाऽत्मस्थः, यदा परं हासयति तदा परस्थः ।' इति भरतीये नाट्यशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति । सुनीन्द्रोऽप्येवमाह—'स्त्रीनीचप्रकृतावेष्ट भूयिष्ठं दृश्यते रसः ।' सुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य षड्भेदा विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाट्यशास्त्रादिव्याकरेणैव द्रष्टव्यः । अप्राकृताश्रितस्यास्य उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्मात्रमुदाहरणं शार्ङ्गधरपद्धताबुद्धतोऽधोदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दर्यां कुरु । दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ।'

(म) विश्वरूपदर्शनतस्तत्स्यार्जुनस्य कावरोक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अत्रार्जुनस्य भयं स्थायि । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः
श्रीकृष्णः । उद्योपनन्तद्वन्द्वोऽदि । अन्तर्भावः 'पाहि पाही'ति क्रातय्यम् ।
व्यभिचारी 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम् । एष च कृष्णालम्बनत्वात् सामग्रो-
सान्निध्येनानुकार्योऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्त्तस्तत्-
सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालत्यादौ शार्दुलाद्यालम्बनेन
मकरन्दस्य भयं विनाऽनन्दः । सति शौर्ये उत्साह एव स्थायी भवति ।
तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ बीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्धमेदोऽस्थिमज्जा-

मांसासृक्क्वक्षपुटपटलीखादमोदप्रमत्ताः ।

कौमोदक्या मधुविजयिनः कौर्त्तिमुत्कौर्त्तयन्तः

साहं गृध्रेर्ब्बिदधति सुटं प्रेतरङ्गा विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गदया मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्ध 'आत' इति प्रसिद्धः, स्थपुटं नाडी-
प्रस्थितिप्रदेशः—तेषां पटलीनां समूहानामाखादनैर्ल्लातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्गा
सहं विदधति ।

'लेलिह्यसे यसमानः समन्ताल्लोकान् समयात् वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रवपन्ति विष्णो ॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रवीद देवेश जगन्निवास ॥' इति । प्राकृताश्रितो भयानकरसः
प्रायः स्त्रीनौचप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्जस्विनः क्षत्रियोत्तमस्यापि
भीतिजनने न किमप्यशोभनम् । लोकच्छयकृतः कालाङ्गोतिर्न कदापि कस्यापि गर्ह्यत्वलम् ।

(५) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः—यदत्र प्राकृताश्रयिणि
भयानकरसो रसता न तावदप्रज्जयते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्ये सञ्चारिभयानन्दस्य
वाधावुत्पत्त्यानन्दमयत्वात् न रससत्ता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दो-
द्बोधान्नलोपलब्धिरिति तु नान्याय्यमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकबीभत्सादेः काश्च-
नान्यथोरेव रसते'ति (१३८ पद्यायाम्) यन्मकृत्स्वरसादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकृतां
मवनिर्लेखप्रागल्भ्यप्रकटनाय पुनरुक्लिखते । सर्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न
काऽपि हानिः—यतो निखिलरसस्मृतिरमन्दस्फूर्त्तिः स्वानन्दरससत्तयाः श्रीकृष्ण इत्येकमद्यं
सर्वेषां, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव वाटं स्यात् । 'यदभिहितं रसोदात्तवादीनां
रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति ? उच्यते । अस्यन्येषामपि—किन्त्वधिकारोऽत्र गच्छते, ते हि

अत्र देवासुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स
चैकनिष्ठः । शवशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरङ्गादुद्दीपनम् । अनुभावो मुख-
वैकल्यादिः । व्यभिचारो ग्लानिदैव्यादिः । एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव
यद्यपि तथापि भगवतः कृतिरियमिति भगवत्स्मरणादेवानन्दः । प्राकृते
नत्वानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामेव तत्र रसः ।

यथा वा—

दृष्ट्वैव कर्तुणाद्रंया सहचरान् समुज्जीवय-

अथस्य जठरं गतो गरलजातवेदोव्यसून् ।

तदन्तधमनीवसारुधिरमज्जलालादिभिः

मुतोऽप्यनवल्लितवच्छुचिरुचिः स जीयाद्धरिः ॥ ७

अत्र भगवत एवानन्दत्वात्तदन्तादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात्
भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्तविव ।

अथ रौद्रः—

स्पर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता

किं दोर्मण्डलचण्डिमैष भवते विज्ञापनीयो मया ।

येनाखण्डलशोण्डाखण्डनकृता गण्डूकृतोऽयं गिरिः

किं रे कष्टमरिष्ट दुष्ट तनुषे गोष्ठस्य नस्तिष्ठ रे (र) ॥ ८

दृष्ट्वेति—गरलरूपेण जातवेदसाऽमोना व्यसून् विगतप्राणान् मूर्च्छितानित्यर्थः, तेषां
पार्श्वदत्वेन निव्यत्वान्न वास्तवप्राणव्यायः सम्भवतीति । मुतोऽपि व्यामोऽप्यनवल्लित इव
शुचिः शुद्धा रुचिः कान्तियैस्य सः, 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्युक्तेः—उक्तञ्च दृष्टमे—
'पङ्काङ्कुरागरुचिर'मिति । अत्रेति—भगवत आनन्दरूपत्वात्तौलावतां पार्श्वदानामपि
तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अत्र एवानन्दोद्रेकस्याधिक्येनात्तादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्राः (नाव्य ग्रास्ते षष्ठाध्याये) इतिवदेतादृशस्थलेऽपि मतपरिणामः सुशक्तः
सुसहस्रैत्यलं पिष्टपेषणेन ।

(र) अरिष्टवधः श्रौमङ्गभगवतसंहितोदितः ग्रन्थकृतकृते आनन्ददृष्ट्यावने पञ्चदशे स्तवके
लक्षणीयः । स्वाधिदेवताद्रादुपकर्म्मक्रियात्मकादस्य रौद्र इति संज्ञेति बहवः । क्रोध-
स्थायिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिकः संग्रामहेतुकश्चायं रसः । रत्नास्यनेत्रता-
म्बुकुटीकरण-दन्तौष्ठपौडन-गण्डस्फुरण-हस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरस्य प्रायशः सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव ।
आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाङ्गव्यादिः ।
व्यभिचारी गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगवति परोक्षः, सामाजिके
प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं हि धिक् तदपि न हि जीर्णं मदभरः

स्वयं चर्माङ्गेभ्यस्तदपि न हि रागः स्वय इव ।

रदाः शीर्णस्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातेश्वरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकबीभत्सितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

स्पर्शनेति—मत्कर्तृकस्पर्शेनापि हेतुना न्यूनोर्मुखं गच्छता भवताऽहं न वेद्यः न ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मदिष्यकज्ञानमेव तव न भविष्यति, किं दोषखिन्ना मया भवति विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोहंखेनायं गोवर्द्धनगिरिगण्डूकृतः । आद्ये असुरमात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः ।
अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रसानुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोहसुहरे विशिष्य 'अङ्गं गलितं पलितं मुखं' इति विहीनं जातं तुल्यं 'मिति' पञ्चटिकायां निर्व्वेदमेवोपदिदेश । तदुक्त्या समाधिमध्येकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगोव ध्यानरतो भवति हि निर्व्वेदवान् पुरुषः ।' भरतीये तु निर्व्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु स्थाविभावतया—तेन तन्मतेऽष्टावेव रसाः । मतश्चैतत् प्रागेवाल्लोचितमस्माभिः—सच्चार्यादीनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः । रसतामेति तदस्मिन् सच्चार्यादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥' इति । अतएव अनिकारादिमतानुसारिभिः शमस्य व्यायस्वमुक्ता शान्तरसस्य प्राधान्यख्यापनाय व्यचेष्टि । एवमभिदधुञ्जालङ्कारिकचूडामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुप्तपादाः—'मोक्षफलत्वेन चायं परमपुरुषार्थनिधत्वात् सर्व्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः' इति । भर्तृहरिकृतवैराग्यशतके भक्तवृन्दरचितस्तवकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रसारस्तत्रैव स समाखादनीयः सेवनीयश्च सहृदयेः ।

अत्र निर्वेदः स्थायी । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं संसारदुःखम् । उद्दीपनं पुण्यतीर्थादि । अनुभावो विषयासक्तित्यागः । व्यभिचारी मतिस्मृतिवृत्त्यादिः । एष रसोऽनुकार्यं परोक्षः, सामाजिके प्रतयः । चमत्कारी चायम् ।

तथा च—

“यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यमुखं महत् । Mahabharata

लक्ष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥”

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः । अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राकृत एव । यथाऽयं निर्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपि भावः (12) स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्र्यसमवेतो भूत्वा ‘भक्तिरस’ इति (व) द्वादश रसा भवन्ति । स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रतगादिभिः स्थायिभिर्दशविधो भवति । तदन्यत्रोद्धाम् ।

वय इति -- अङ्गभ्यः सकाशाच्चर्म्मे श्लथं, तदपि रागः श्लथ इव श्लथतुल्योऽपि न भवति ।

केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति । चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति । लक्ष्णाक्षयसुखरूपचन्द्रस्य षोडशीमेकां कलामपेति मर्त्तलोक्त्यखर्गस्यसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्काररसत्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्यं ‘रसे सारश्चमत्कार’ इत्युक्तेः । द्वादश रसा इति—पूर्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः । कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन् स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोदाहरणमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ ऊह्यम् ।

(व) रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपीति—व्यापकवृत्तगा ‘रति’पदेन प्रीतिभूतानां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः । पारिभाषिकस्य तस्येत्यमर्थो निर्दिष्टो रसान्ततत्त्वित्वा—‘मिथो हरेर्भृङ्गाद्याश्च सम्भोगस्यादिकारणम् । मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदिता रतिः ॥’ ‘भाव’पदेन रतिशोकोत्साहक्रोधशमादीनां सर्वेषामेव व्यापकवृत्त्या परिग्रहः, पारिभाषिकात्तस्मात् ‘सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्धृष्टमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥’ इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः । अत्र लक्षणे देवादीत्यादिपदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचित् । रसगङ्गाधरकृदप्येवम् । तन्मते वातुल्यस्य रसत्वेन न ग्रहण्यना । परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा । एतच्च प्रागेवास्माभौ रसस्वरूपसंज्ञादात्तोचनप्रस्तावे सम्यक्विवेचितमिति न पुनरवतारस्तस्यात्र कृतः ।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सञ्चर-

न्नङ्कारोहमनाप्रवन् रुददिषाविश्लानचन्द्राननः ।

अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं

कण्ठेक्षत यशोदया न न न नेतग्राश्वसि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-
न्तद्गतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेक्षतगालिङ्गनादिः । व्यभिचारी
हर्षादिः । एष परोक्षो व्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रतग्रहः सामाजिकनिष्ठः । उभय-
थैवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-

स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।

त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !

व्याहारि नौ न हि समुचितो युग्मदस्तत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-
मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्व्वचनाभावः । व्यभिचारी
मतग्रीतसुखादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रतग्रहः । प्रेमरसे
सर्व्वं रसा अन्तर्भवन्तीतत्र महीयानेव प्रपञ्चः । अन्यगौरवभयाद्दिङ्मात्र-

आरादिति—आरात्रिकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोद्दृष्टार्थं
सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणे
स्वस्य पृष्ठदेशगमने प्रक्रान्तयोपेक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोद्दृष्टमप्राप्य रुददिषाश्लानसुखः
पञ्चादयशोदया सत्वरं यथा स्यात्तथा कण्ठेक्षत्वाश्वसितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण आह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे
प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं
न साध, यतो नावावयोर्वाहारे कथाप्रसङ्गे युग्मदस्तत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्हि-

दादशेति कथं भवन्ति ते, तदप्यदाहरणोपन्यासपूर्व्वकन्तैव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो
दशविधो भवतीति—शान्त-प्रीति प्रेयो-वत्सल मधुराख्यभेदेः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं
द्वौ । अतो दशैव ते । अन्यत्रोक्तम्—श्रीरूपगोस्वामिप्रभृतीनां निबन्धेति शेषः ।

सुक्तम् (१३) । केषाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (श्र)—तन्मते-
ऽप्येतदुदारणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि कचिदुद्रिक्तता ।
वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्नज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्नाखण्डरसत्वतः ।

सर्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (घ) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः, समुचितो भवति । अत्र तु श्यामप्रोतदेहद्वयोरेक एवात्मा—
यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तददिति ज्ञेयम् । उद्रिक्तता—अङ्गि-
रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः ।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्वे उन्नज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(श्र) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविशिष्टाया रतिर्व्योधादस्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-
कथञ्चिदपि बुद्ध्यात् साधारणात् रतिभावमयादल्पमिति केचित्—अपरेस्तु तेनैव मार्गेण
प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिकेत्वनुमीयते । (If the connotation decreases, the denotation
increases and *vice versa*.) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि
पार्थक्यमुपकल्प्येतावान् विभागविस्तारः । अन्येऽत्र प्राक् सप्तविधगौणरतीनां वीरादारभ्य
रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्या-प्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां
मुख्यरतीनां पृथङ्निर्दिष्टः स्वसम्प्रादायमततायर्थलक्षणायाः । अन्यकृत्स्नतरालङ्कारिका
इव नवैव रसा इति स्वमतं सूचितवान्—स्वेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया ।
यत् पूर्वापरसंबन्धं तत् पूर्वमपरं परम् ॥—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्वरसात्मकत्वं सूचितुं
रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव । मञ्जीयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्येव
महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमद्रूपगोस्वामिनां अन्ये—ग्रन्थावसाने सविनयमुक्तिश्च—‘अतस्तत्त्वाद्-
पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्जिगाहताम् । सृष्टः परं तटस्थेन रसाब्जिमधुरो मया ॥’ इति ।

(घ) ‘एते चांशुकलाः पंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयंमिति वत् प्रेमरसस्या-
खण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽत्रांशतः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्ति-
निहिता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्साराभूतात्
प्रेम्न एतत्सम्भवः ? अतो नात्र केवलं प्रौढिः । मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, दृष्ट्वा वाऽस्तु,
सर्वमेव प्रेमप्रकर्षमूलं, प्रेम्नि निलीने हृदये सर्वेषां साधूथान् लय इति नासाधारणसंवेद्यं
तत्त्वम् । प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वैष्णवकुलशेखरजयदेव-
सुहृद्भूमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्यैकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-
भानम्—‘रत्नच्छायाच्छुरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रुक्मिण्याऽपि प्रवलपुलकोद्भेदमा-

(१३) ‘शम्यगौरवतया दिङ्मात्र’ मिति सुद्रितपुस्तके, ‘शम्यगौरवादिङ्मात्र’ मिति (क) (ख) पुस्तकयोः,
‘शम्यगौरवभयादि’त्वादि (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु ।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमहृन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !

प्रियाभीरौहृन्दारिक ! निखिलहृन्दारकमणे !!

चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो

नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय महते (स) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तन्त्रादिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्विन्दैव्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्व्वरसकदम्बसम्बलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तद्दैवतत्वाच्च (ह) । तथाहि—

जयेति—प्रियाऽभीरौखरूपा वृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियार्थं सम्भवन्त्वमस्मिन्' इति दशमोक्तेः । हे निखिलवृन्दारकाणां देवानां मण्ये श्रेष्ठ ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः चरणं यदि सम्भवति तदा ततोऽप्यधिकस्वरणारविन्दस्यासवो यग्रो-रूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथाच जादिनौशक्तेर्वृत्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा जादिनौशक्तेर्वृत्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितम् । विश्वं पायान्तद्वयमुनातीरवानोरकुञ्जे राधाकेलीभरपरिमलध्यानमूच्छां सुरारेः ॥ अत्र प्रेमा सम्भोगशृङ्गारोपचित्रो भक्तिरसस्य शान्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—औत्सुक्यमृतिमतिहर्षाऽसूयाचिन्तानिर्व्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुर-मधुरमुत्सन्ननिमज्जनच सद्दयहृदयसंवेदाम् ।

(स) उदाहृते प्रसंगे इष्टदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितेव विषयान्तर-चिन्तया न आकुला—सा भक्तहृत्तत्ताभावविभावानां परां काष्ठामधिरोहति विभौ गोविन्दे प्रयुक्तस्य विशेषणसङ्घस्य चरितार्थताख्यापनायालम् । एवमेव श्रीकृष्णचैतन्यरचितत्वेन कोत्तितेऽश्लेषिते श्लोके—'पुञ्जीभूतं प्रेम गोप्राङ्गनानां मूर्त्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् । शक्तीभूतं गुणविभक्तं श्रुतीनां प्रज्ञामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'तदेकं भजामस्तदेकं स्वरामस्तदेकं जगत्सर्व्वचिन्तयं नमामः' 'ब्रह्मः पुरस्तादथ एष्टतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादिषु तस्यैव भक्तिरसस्य प्रारब्धतत्त्वयोभावेन वर्त्तनम् । 'सा पराऽसुरत्तिरोश्वरे' इति भक्तिसूत्रमुचितसंज्ञस्य भावस्यैतेषु स्पष्टं प्रकाशः ।

(ह) भगवान् हि पुञ्जीभूतं प्रेम (God is Love) । सधैव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

‘रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदेवतः ।’ Rasasudhakara (P)

एवञ्च सर्वेषामिव रसानां वर्णा देवताश्च बोद्धव्याः ।

सर्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः श्लेढदग्धेष्वघाहे,-

वीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचीर्ये प्रहासी ।

वीरी दैत्येषु, रौद्री कुपितवति तुरासाहि, दैयङ्गवीन-

स्तेये भीमान्, विचित्री निजमहसि, शमी दामवन्धे, स जीयात् (च) ॥ १३

अथ शृङ्गारः—

धृते पाणिदन्धे भटिति भणितं रत्नवलये-

हृते नीवीग्रन्यौ सुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेऽस्त्रिष्वदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्याघासुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो वीभत्सरसविशिष्टः, तुरासाहीन्ने कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरसवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिमपश्यति तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

धृत इति—श्रीकृष्णस्य स्वर्गाज्जातो य आनन्दस्तस्मै तत् प्रतिहृतप्रियो विगतबोधाया

सारभूता धोरणा । एवमपि रसान्धतन्निन्वादी सर्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्वरसकदम्बेति—उस्य नानारसात्मकत्वं तद्गत-नियतावलम्बनविभावक्तानुप्रजौय वर्तते । एवमाह रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टः—
‘शान्ते ब्राह्मण एव स्थातुं प्रीते दासः प्रकीर्त्तितः । प्रेयसि स्यः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृता । मधुरे राधिका ज्ञेया ह्यास्ये स्यान्मधुमङ्गलः । सखीयूथोऽङ्गते ज्ञेयो वीरे चानुर-गो-
वधः । करुणे वत्सलत्वादिर्विण्णिलादास्तु रौद्रके । गोवर्द्धनोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्त्तितः । व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥’
रसानां वर्णदेवतानिर्द्देशो भरतीयादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते-
तुभुवसाच्चिकं तत्वम् ।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रभट्टीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम्
‘शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्नां प्रवीरः स्मरे वीभत्सोऽस्थिभिरुपणी च भयकर्मन्तर्ग-
द्भुतस्तङ्गया । रौद्रो दक्षविमर्द्दने च हसकृत्तमः प्रशान्तश्चिरादित्य’ सर्वरसात्मकः पशुप्रति-
र्भूयात् स वो भूतये ॥’ दादश रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते ‘महानामशनि’रित्यादिश्लोके ।
ग्रन्थकृतकतानन्दवन्दनचम्पकाख्ये ‘शृङ्गारीति’ श्लोके उद्दिष्टानां बहुनां वाचांशुसन्धेया,
वर्णान्तु श्रीमद्भागवतपुराणे एव कथा लब्धया ।

प्रियायाः स्नानन्दप्रतिहतधियः, किन्त्वपघनो
घनोत्तृष्णं कृष्णं प्रति समतनोत्तर्जनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्रन्दं लीलाकरकिशलयोत्कम्पमुदयत्-

प्रसूनेषुक्रीडाविवशमुदितालिब्रजसुखम् ।

अमन्दीकुर्वाणङ्गिमपि कलकण्ठध्वनिकलां

सिषेवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्हन्ति कृते तस्या मुखं चित्रितं

सद्यः पद्ममभूततः परमहो पूर्णेन्दुरङ्गोज्जितः (१४) ।

अनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्भिर्मां ततोऽभूद्विष-

न्तत्पश्चाद्यभून्न तद्वत् सखे ! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दच्छिताया राधाया अपघनो देह एव सम्भोगे घनोत्तृष्णं कृष्णं निवारयितुं न्तर्जनमिव समतनोत्, तस्यास्तर्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिजनरूपो देह एव श्रीकृष्णं तत्तर्ज्येतुप्रेक्षा । वस्तुतस्तु साऽनन्दवैवश्येन वाग्यादिकमपि कर्तुं न प्रशास्तेत्युपप्रेक्षा-
ऽलङ्कारग्रन्थो वस्तुध्वनिः । तर्जनमेवाह—श्रीकृष्णो न तस्याः पाणिदन्दे धृते सति रत्न-
वलयेर्भटिति भाषितं, तथाच रत्नवलयानां च्छाङ्कारग्रन्थेनैव हस्तरूपो देहः श्रीकृष्णान्तर्ज ।

यथा वेति—हरी राधाया अङ्गं सिषेवे—यथा 'महाप्रसादाङ्गं सिषेवे' इत्युक्ते महा-
प्रसादस्य भोजनमेव सेवेति बुध्यते, तथैवात्राप्यस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम् । अङ्गं
कोटशम् ? वसन्तकालस्यानिलमिव । साधर्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्रन्दं,
वसन्तानिलमपि मृदुस्रन्दं, निवारणलीलाया करकिशलयस्योत्कम्पो यत्, अनिलपक्षे
लीलाकरः कौतुककरः किशलयस्य नवीनपक्षवस्योत्कम्पो यत्, उदयन्ती प्रसूनेषोः कन्दर्पस्य
या क्रीडा तथा विवशम्, उदितमालीब्रजानां सखीसम्बद्धानां सुखं यत्, पक्षेऽलिब्रजानां
भ्रमरसम्बद्धानाम् । कलो मधुरास्फटो 'न ने'ति कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वैदग्धीं किमप्य-
निर्वचनीयं यथास्यात्तथाऽमन्दीकुर्वाणं सर्वोत्कृष्टं कुर्वाणं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः । ।

श्रीराधाविरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुखं प्रत्याह—चित्तस्येति । पद्ममभूदिति—
पद्मदर्शनजन्यसुखसदृशसुखजनकत्वेन तच्चित्रितं पद्ममभूदित्यर्थः । पश्चात्तच्चित्रदर्शनेन
जाता या तस्याः साक्षाद्दर्शनमहोत्कण्ठा तथा तच्चित्रं विषवद्वाहकत्वेन विषमभूत् ।
तदनन्तरं यदभूत्तन्मम संविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीडया मूर्च्छां
जातेति भावः ।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्बश्चेति । आद्यः परस्परवलीकना-
धरपानचुम्बननखदशनक्षतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । अपर-
स्वभिलाषविरहेर्थाप्रवासशपहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव शापहेतुः—
तेनालौकिकसत्तुर्विधः (घ) ।

अभिलाषः पूर्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ का

आद्यः सम्भोगः नखदन्तक्षतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगस्वरूपसामान्यधर्म्मभेदेक
एव गण्यते । अत्र तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्बयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परन्तु
'प्रागगतः क्रमान्मानप्रेमवैषिक्तप्रदूरतः । प्रायः संचिन्तसङ्कोर्णसम्पन्नहिंसितो विदुः ।'
इत्याद्यञ्ज्वलनीलमणौ विप्रलम्बसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा—
एवं विप्रलम्बो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, समुदायश्चतुःषष्टिः ।

(अ) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परवलीकनाद्यनुष्ठानसहस्रेण प्रभूततमभेदत्वं, परमुञ्ज्वल-
नीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ द्वैविध्यम् । 'मुख्यो जाग्रद-
वस्थायाम्' 'स्वप्ने प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्यते' इति लक्षणात्क्षितं तत्, तत्राद्यस्य
भेदस्य पूर्वरागमान-किञ्चिद्प्रवास-सुदूरप्रवासभेदतश्च चत्वारो विभेदाः, तेषाञ्च प्रत्येकं
संचिन्तादिटीकाकलुषादुदाहृतभेदान्तरेषु प्रविभागादयं मुख्यः सम्भोगशृङ्गारः षोडशभेदा-
त्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संचिन्तादिप्रागुक्तिखितावान्तर-
भेदान्तरेषु षोडशविधः । अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकलनिर्द्देशः स्वसम्प्र-
दायमतानुमोदितः । एषां प्रत्येकशः लक्षणाद्याकरे द्रष्टव्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य भङ्गान्तरेण
कामरतिभेदेन द्वैविध्यं जोगोखामिक्षितलोचनरोचनादिषु सूचितम्—तत्र द्वितीये वाता-
लौकिकपक्षे श्रोत्र्यो सम्भवात् पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्बशृङ्गारस्य टीकाकलनिर्द्देशित-
भेदेः पूर्ववन्मुख्यगौणभेदमार्गेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम् । नीलमण्वाभिलाषस्थले पूर्वरागस्य
विरहस्थले प्रेमवैषिक्तस्य ईर्ष्यास्थले मावस्योक्तेखो दृश्यते । लौकिकाश्रितविप्रलम्बस्य
चत्वारो भेदा अनर्वाचोनदृशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । तेषु तावत् प्रवासशपयोर्भेद-
पृथक् ग्रहणमापातत आयातौ चेकपललात् । तत्र गृहीतः कदम्बात्मको विप्रलम्बोऽत्र
प्रवासभेद एव गृह्यते यदाहुर्नीलमणिकृतः—'विप्रलम्बं परं केचित् कदम्बाभिधमृष्टिरे ।
सं प्रवासविशेषत्वान्नैवात्र मृष्टगौरितः ।' 'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनोयते यदेकस्मिन् भवेत् कदम्बविप्रलम्बास्थः ।' इत्युक्तलक्षणः शृङ्गारः सदैवोभय-
विष्टेऽवयानन्तराश्रिते श्रोत्र्यवजसुभूरतिपक्षे न सम्भवत्येवेति च तत्त्वम् । स्थायिभावं
इति लक्ष्यित्वा तद्व्यक्तिविलासाधिक्यहेतुततित्वोपजीव्य साधारणी-समस्त-समर्थाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जडता नवमौ ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहसु भावी भवन् भूतञ्चेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा । (१५)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकीर्तयते ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्त्वपि ।

प्रेमः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्वदा ।

प्रेमामपि गतिर्व्यक्ता कारणान्तरं नेत्यते ॥

Rasasudhakara.

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—दयोरिति । कान्ताकान्तयोर्महति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात् । प्रेमः कुटिलगामित्वे प्राचीनानामुदाहरणमाह—तथा चेति ।

विभागश्चाप्यत्रैव लक्ष्यः, न सा भागकल्पनाऽत्राश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव ग्रन्थेऽस्मिन् लक्ष्यभेदेऽप्युक्तो दृश्यते ।

(आ) समञ्जसरतिरूपस्य पूर्वरागस्येमा एव दृशा यथाक्रमं नीलमण्यादौ दर्शिताः । आधोरणरतिरूपस्य तु उन्मादादिवर्णमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्दिष्टाः षट् । समर्णरतिरूपस्य प्रौढाण्यस्य पूर्वरागस्य लालसोद्वेगजागर्यातानवज्जिमवैद्यग्याभ्याम्मादमोह-
व्युत्क्रमेण दृशेति च तत्र । न च तावत् प्रकृतं किमपि वेलक्ष्यमेतस्य 'नयनप्रीतिश्चिन्ते'-
त्वाद्यस्य उदाहृतात् केष्विदृशितात्, दृशापारम्पर्यात् । परं स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

भूतविरहेण सङ्ग प्रवांत्स्यावान्तरभेदो 'यथोदाहरणं' स्फुटीभवति ।
अथोभयोरेव । सङ्गो गविप्रलब्धयोः परस्परवलीकनोद्धरणानामभिलाषा-
दीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परवलोकनं यथा—

एहोति पृष्ठमसखीक्षणकैतवेन
व्यावृत्य यो मयि तथा निहितः कटाक्षः ।
प्रत्यस्तवन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो-
ऽप्यन्तर्लिप्तोऽसि निःकृत्तशराह्वयो ॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य सुजातमन्त-
र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तैः ।
धन्यो भवानिति कृता मम सख्युखीभि-
रिन्दीवरच्छदमयी (16) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्परानुसंधानं यथा—

पाशपादं पिबति चास्मिन् पशसि ललिदे कश्चिं सीति ।
सान्द्रानन्दविनिद्रितराधासप्रायितस्त्वयति (इ) (17) ॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहोति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिष्य मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यस्तवन्मम कटाक्षं
प्राप्य शान्तोऽपि ममान्तःकरणं विभेदः । अत्र दृष्टान्तमाह—निःकृत्तेति । शून्यसहित-
शरस्य वेधे तथा पीडा न जायते यथा कृत्तशरस्तस्य वेध इत्यर्थः । इदं तु
सांख्यमिकाणामनुभवसिद्धमेव । कमपि सखायमुद्दिश्य औक्त्यस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विवृत्तस्था मम कटाक्षशरेणापि विवृतास्तस्याः
कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि धन्यो भवानित्यर्थोदकस्तत एव मदाश्वासन-
परस्तासाञ्चललोचनान्तैः करणे मयि नीलकमलदलमयी पुष्पवृष्टिः कृता ।

(१) अत्रोदाहरणे गौणसम्बोगशृङ्गारस्य सूचनम् । न केवलं प्रत्येकस्मिन्नीर्थादिप्राकृत-
जनसुखस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रत्यत भक्तहृदये भगवत्सङ्गतसुखानन्दवार्त्तादौषण्यं,

(16) 'इन्दीवरच्छदमयी'ति (ख) (ग) पुलकयोः पाठः । स च टीकाकदलीकारादुपेत्यः ।

(17) 'सान्द्रानन्दविनिद्रितराधासप्रायित' अत्रदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषानमः पाठः ।

स चानर्थक एव—हेतुसम टिप्पण्यसन्नेष्टयाः ।

यथा वा—

अर्धाङ्गुललितानिमेषनयनं निखन्दतारं किय-

दीर्घश्वासमलस्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।

कण्ठो पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे

किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि खप्रायते राधिका ॥ २१

परस्परचुम्बनं यथा—

अङ्गुलिं खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं

कर्णाकर्णं वृथाकथासु युगपच्चुम्बाः शतं गण्डयोः ।

स्कन्धास्कन्धि भुजौ मुखामुखि सुहृर्माध्वीकपानक्रमो

राधामाधवयोर्भ्रमौ मधुमदक्रीडा जरीजृम्भाते ॥ २२

राधायाः खप्रायितं जयति । निद्रादशायामसङ्गतसङ्गतनागाऽयंबोधकशब्दोच्चारण-
मेव खप्रायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि ! श्रीकण्ठो खीयाख्यं मां पाययति सति
ममाख्यं खरं पिबति सति त्वं क्व गताऽसीति खप्रायितम् ।

अर्द्धेति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकण्ठो स्वकीयाधरं मां
पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि खप्रायते राधिका । खप्रायत
इत्यत्र क्रियाविशेषणान्वाह—नेत्रार्द्धं व्याप्याङ्गुललिते ईषन्मद्रिते एवं निमेषरहिते नयने
यत्र तद्वथा स्यात्तथा, सन्दरहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घश्वासा यत्र,
अलस्योऽस्यः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीडा सा जरीजृम्भाते
अतिशयेन प्रकाशते । क्रीडामेवाह—तयोः खलनमङ्गुलिं अङ्गेनाङ्गेन निर्वृत्तौ, तथा च
मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकण्ठः पतति, श्रीकण्ठस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मनसः
संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्वृत्तौ, तथा च
श्रीकण्ठस्य हस्तौहस्तादेव तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति श्रेयम् ।
कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु वृथाकथासु सतीसु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकचुम्बनम् ।
भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथाच तयोर्भुजौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानोपक्रमो
मुखामुखि मुखेण मुखेण निर्वृत्तः ।

तदुपस्थितानन्दस्य भागाद्वरणायाभ्यामन्यादा च कल्पितानां प्रतिद्विभक्तत्वेन चतुरर्षी
प्राग्व्यापि मधुरमधुरमाजानम् । अन्तर्गताया द्वितीयाहोऽन्योक्तिसूचककविवाक्यनिर्मितिः
संस्कृतेनैव भवितुमर्हा । टीकास्तुल्यतप्राक्तसन्दर्भगतव्यापि गत प्रसरतीति निखिल-
मवदातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्गुराणि किममून्धनु रागबीजा-

न्युत्तानि नूनसुरसोत्तमयोरुभाभ्याम् ।

आर्द्राणि कोमलतराख्यरूपानि भुग्ना-

न्याभान्ति पञ्च ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २२

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छेदा-

वन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाकृष्णयोः ।

क्षुण्णौ च द्विजकुञ्जलैरभवतामक्षुण्णलक्ष्मोभरौ

पीतौ चारुणितौ बभूवतुरङ्गो प्रेम्नो विचित्रा गतिः (ई) ॥ २४

नीवोमोक्षो यथा—

निर्यातायान्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः

कृष्णे चोर्ध्वं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निवद्धः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपबीजस्याङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षते—जातेति ।
आर्द्राणि स्निग्धानि भुग्नाणि किञ्चिदङ्गोभूतानि—वङ्गीनामङ्गुराण्युत्पत्तिकाले भुग्नानीति
शेषम् ।

माध्वीकेति—दृक्कोटरेभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पानोत्सवे
कुतुकिनो राधाकृष्णयोरन्योन्योच्छाधरो—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मधुपानस्योपदंश-
रचना यत्र तथासूतौ, मत्तजनेर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भ्रष्टवस्तु भुज्यते, तस्यैव
संज्ञा उपदंशः, लोके 'नङ्गल' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान् परस्परधरपानमेवोपदंशत्वे
रक्षितम् ; द्विजकृष्णलैः क्षुण्णावभवतां, तथापि तावोच्छाधरो अङ्गो आश्चर्यमक्षुण्ण-
शोभाभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्परधरावदण्णितौ बभूवतुः ।

हे स्वस्ति ! त्वयि कुञ्जयद्दाम्निर्यातायां सत्यामेकाकिन्त्या मया स्वरक्षकात्स्वकार-
निर्माणादर्थं रत्नप्रदीपो मालया विरमित आच्छन्नीकृतः—तदपि वलात्कारेण मम
कक्षणीं श्रीकृष्णे क्षपयति सति कुञ्जयद्दाम्निर्यातादर्थं दृष्ट्वाभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निवद्धः ।
संहृतो यथास्थातया मयोपविष्टम्, ऊरुद्वयं मिलितोल्लस्योपवेशनेनैव परिधेयवस्त्र-

(ई) उपदंशस्य गौडभाषायां 'चाट' इति संज्ञा । क्षुण्णावयवक्षुण्णलक्ष्मीभरावति,
'पीतावयवदण्णिता'विति च शेषगर्भविरोधमयमणित्ववशात् प्रेम्नो विचित्रगतिवत्कथन-
मुपादेयमिति । 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'पुमान् स्निग्ध'लोकशेषः ।

नीवीग्रन्थि' हरति सहसा संहतोरूपविष्ट'

मुह्येवाहं सखि ! समधिका वल्लभस्ते बलेन ॥ २५

आदिशब्दादनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादि । तत्र वनविहारो

यथा—

अर्घ्यं कुशलकैर्मरन्दपटलैः पाद्यं परागैर्नैः-

स्यन्दाद्वैरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः ।

नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्द्रव्यं मदालिखनै-

गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वल्लीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारौतुसीत् स्तवकपयोधरं परिण ।

आर्चयेत् न न न न नेति चञ्चलालिभ्रूमङ्गया व्यधित हरिं विलोक्य वल्ली ॥ २७

सन्नासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रोत्साहं कुसुममयेन सुस्मितेन ।

रोषञ्च भ्रमरवटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वीरधोऽभ्यनेषुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बन्धुजीवकुसुमं सिन्दूरबिन्दूकृतं

चितैर्नैव्यदलेर्वाधायि मकरौ गण्डे नखाग्रक्षतैः ।

चक्रे कञ्चुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदैः

कृष्णेन प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्यमपि कृतमित्यर्थः । अतएव ते तव वल्लभः, श्रीकृष्णो बलेनाधिको ननु बुद्ध्या—
वलस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति । यद्भवितव्यमदम्बदिति अग्निः ।

एतैः करणैः पादादिकङ्कल्पयता लतासम्बन्धेन श्रीकृष्णोऽर्चितः, एतदेवाह—कुशलकैः
पुष्पस्तवकैः, मधुक्षरणेनार्द्रैः परागैः पुष्परजोभिरनुलेपनम् ।

वल्लीरूपा नायिका सम्भोगोन्मुखं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरस्वरूपया प्रणयक्रो-
धञ्जकभ्रमङ्गया विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरौतुसीत् रहममकरोत् ।

अधुना वल्लीरूपनायिकायाः कृष्णदर्शनाज्जातमनेकेषां यमिचारिभावानां
प्राप्त्यभावाद्—सन्नासमिति । श्रीकृष्ण आसन्ने सति वीरधो वल्लभो वाच्यवञ्जकसन्नासं
पक्षवरूपपाणिकम्पनेनाभ्यनेषुस्त्रासाभिनयश्चकुरित्यर्थः । एवं पुष्परूपपङ्क्तिनाभिलाष-
वञ्जकमुत्साहमभ्यनेषुः ।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधाधामेतेः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः । प्रणयातिशय-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कोकयुग्मकसिधं दोभ्यां व्यधात् खल्लिङ्गं

कण्ठे चारुमणालमर्पयति सा बाहू दधे कुञ्चितौ ।

पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमहृणोदित्यं जले खेलतो-

रस्पर्शा सुरतिस्तयोः प्रियमखौडन्दस्य रस्याभवत् (च) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

‘आलि ! प्रेयान् हसितिष्ठः’ ‘कृष्ण ! मे सम्प्रसीद’

‘श्यामे ! स त्वामभिसरति किं’ ‘नाथ ! दासौ तवास्मि ।’

इत्यन्योन्यप्रकृतिविकृतौ भावतोऽनन्वितोक्ती

राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ ३१

यज्जकं पुष्पमण्डनमाह—सौमन्तेति । सिन्दूरविन्दुस्यानीकृतं, नखाग्रक्षतेष्विनेर्नानावर्ध-
ईलेन्मैकरो मकर्याकारश्चित्तं गण्डे यथायि—नानापुष्पदलेः स्थलपयोधरे कक्षलिका चक्रे ।

अथ जलक्रीडायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोस्तयोः क्रीडामाह—
कृष्णे इति । स्तनस्पर्शकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे आकर्षति सतीत्यं राधा तन्ना-
सम्प्रतिपक्षकं स्तनाच्छादकं खल्लिङ्गं दोभ्यां व्यधात् । राधिकाया हस्ताभ्यां खल्लिङ्ग-
स्थालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे खल्लिङ्गं चारु मणालमर्पयति सति साऽपि तन्नासम्प्रति-
पक्षकौ कुञ्चितौ बाहू दधार । अस्पर्शा स्पर्शहिता शोभना रतिः सखीसमूहस्य
रस्याऽस्वादनोयाऽभवत् ।

मधुपानजन्येन मदेन कर्ता जितौ कथम्भूतौ ? दासात् कुत्रचिद्वाक्येऽधिकाक्षरैः
कुत्रचिहसिताक्षरैः करण्येनान्यं धृत्वा व्याहरन्तौ । ‘धरणिपतिते’ति वक्तव्ये ‘धधे’त्यधि-
काक्षरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः हसिताक्षरम् ।

(ज) श्लोकोपमेतद्वदन्तौ च, ‘एकेनानिलचपलेने’ति (२७) श्लोकानन्दवृन्दावने माध्वीक-
पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गे वर्तन्ते । ‘सङ्केतकालमनस’मित्यादि श्लोक एव
यद्यपि सूक्ष्मलङ्कारविधायकस्येतरजनतो विज्ञेयादिकस्य वर्णनं नात्र वर्तते तथापि
वचनभङ्गा विच्छित्तिरुपभोष्येत्यस्योत्तमकाव्यत्वम् । ‘हा कुरु’मिति परवर्तिनि श्लोके
हृत्प्रेषचरणे ‘अधिकद्वसिते’स्ति इकाररूपसंयुक्ताक्षरस्यावस्थानात् ‘प्रज्ञे’त्यनुशासनात्
पूर्ववर्तिनो लघुप्रासस्य वेकषिकं लघुत्वमिति कृन्दः प्रासकदाप्राप्याकृष्यं न दोषाय ।
एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागी सुख ईश्वरपुण्यभो नायको वा नायिका-
शिरोमणौ राधा च पूर्वरागवती सुखा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं सम्भावते उभयो-
रनौकिकतयेत्यलम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्यौः पतति कथं हन्त घूघूर्णते भू-

रालम्बे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रयष्टिः ।

इत्यन्वासादधिकक्रसितैरक्षरैर्व्याहरन्ती

धृत्वात्योद्यं मधुमदजितौ नौमि राधासुकन्दौ ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

खप्रादा श्रवणादापि चित्तादेर्वा विलोकनात् ।

साक्षादाकस्मिकादापि दर्शनादुर्लभे जने ॥

प्राक्तनौ रतिरुद्धूता सम्प्राप्तेः पूर्वमेव सा ।

पाकद्वयान्तरे पूर्वरागतां प्रतिपद्यते (ज) ॥ ७८ का

पाकद्वयान्तर इति—

भावः पूर्वरागश्चेति पाकद्वयं, तदन्तरे तन्मध्ये । तत्र खप्रादारा यथा—

इन्दीवरादपि सुकोमलमिन्द्रनीला-

दप्युज्ज्वलं जलधरादपि मेदुरन्तत् ।

खप्रः स किं सखि ! महो यदहो ममेद-

मद्यापि नो नयनयोः पदवीञ्जहाति ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णस्य प्राप्तेः पूर्वमेव दुर्लभे श्रीकृष्णे प्राक्तनौ अवतारात् पूर्वमेव स्वभावसिद्धिः किन्वेतैः करणैरुद्धूता यां रतिः सा पूर्वरागतां प्रतिपद्यते । भाव-पूर्वरागरूपपाकस्यान्तरे मध्ये अर्थाद्वयमपि व्याप्ये त्वर्थः ।

अथ खप्रे श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्याविचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव जानती श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—हे सखि ! स किं खप्रः अपि तु खप्रो न भवति किन्तु साक्षाद्दर्शनमेव—प्रत्यक्षादिदं महस्तेजःस्वरूपमनङ्गधुनाऽपि नेत्रपद्वीं न त्येजति । तन्महः कोऽहमित्याह—इन्दीवरादित्यादि । मेदुरं स्निग्धम् ।

(ज) प्राक्तनीति—‘अतिवचति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतु’रिति—स च हेतुः पूर्व-संस्कारभित्तिकः । संप्राप्तेः पूर्वं कथन्तस्य ‘राग’ इति चित्तरञ्जकत्वव्यञ्जनी संज्ञेति ? अत्राहुर्नैवमपिकाराः—‘दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यच्यते । ततस्तु प्रथमीत्-कर्षात् स राम इति कौच्यते ॥’ भावपाकस्य लक्ष्यन्तत्वेन—‘अहुरागः स्वसंवेद्यदर्शो प्राप्य-

अवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्विम्बोष्ठि ! कृणोति पदादुदीर्णम् ।

अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तद्वाम किमातनोति ॥३४

चित्रदर्शनद्वारा यथा—

व्रजभुवि किमलोकि सञ्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे ममोपनीतम् ।

कुतुकिनि ! कुतुकेन ते समस्तं मम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥३५

मात्तादर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते

यस्याः काचन सा व्यलोकि विपिने मेवद्युतिर्देवता ।

आनन्दद्रववर्षिणः किमथवा ह्यालाहलील्लासिनः

सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाक्षोर्मयः ॥३६

अथास्य दश दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

सा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्व्वदा मे

स्वापः स किं सुमुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।

कश्चित्तमालदलनीलतमः स यस्मिन्-

त्रालोकि लोकरमणो रमणीयमूर्त्तिः ॥३७

हे विम्बोष्ठि । त्वदुक्तात् कृणोति पदादुदीर्णमुद्गतं तमालवन्नीलं किमपि धाम तेजःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि चोभादिकमातनोति, तत्र वेद्मि ।

हे कुतुकिनि । व्रजभुवि सञ्चरन्त्या त्वया किमद्भुतमलोकि यदद्भुतं वल्लिह चित्रपटे विलिख्य ममाम् उपनीतम् । तव कुतुकेनैव मम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः श्यामदेवतायाः कटाक्षोर्मयो मम सौहित्यं सुखं कुर्वन्तीति हेतोः किमानन्द-
द्रववर्षिणः, अथवा मम पीडां कुर्वन्तीति ह्यालाहलोक्तासिनः ।

तत्र निशायां किं सदैव स्वप्नो भूयात् यस्मिन् स्वप्ने स नोलतमो मयाऽलोकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्भाव इत्यभिधीयते ॥ अत्र जीवगोखामिमतमधोदर्शितं लक्ष्ये पूर्वरागपक्षेऽप्युदाहार्यम्—‘अतएवात्र शास्त्रेषु श्रूयते राधिकाऽदिषु । पूर्वराग-
प्रसङ्गेऽपि प्रकटं रागलक्षणम् ॥ ततश्चात्र लक्ष्येऽप्युदाहृते श्लोकत्रये ‘इन्द्रीवरादपी’त्यादौ वैष्णवकविरचितेषु गीतेषु च तादृशावस्थो रसः सुतरामास्वादनीयः । ‘इन्द्रीवरादपी’त्यादि श्लोकः कविकर्णपूरगोखामिचरणानां श्लोकसमूहे प्रत्युत नायकायते ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिबिण्मग्नो मन्मपफंसी महं क्खु अणुराओ ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुइ णत्थि जीअणोबाओ (ऋ) ॥ ३८

स्मृतिः—‘इन्द्रीवरा’दित्यादि (३३ श्लोकः) ।

गुणकीर्त्तनम्—

धाम श्याममयातयाभमधुरन्तल्लोचनानन्दनं

कल्लूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्रानिलः ।

आलापः स सुधाम्बुधेरपि तिरस्कारी बभूवाधुना

सम्भोहाय विनोदनाय मनसः लोभाय लोभाय च ॥ ३९

अथोद्देशः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कौलीन्यरत्नाविधौ

न अहो किमु, दुर्जनोक्तिगरलज्वालासु किं नो भयम् ।

उद्देशादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्विवो

यूनः श्रोत्रगतैः घुणेरिव गुणैरन्तः कृतं जर्जरम् ॥ ४०

आसङ्गः खप्रगुतो मर्मसर्गो महान् खल्लुरागः । प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन ! तत्र नास्ति जीवनोपायः ॥ स्वाग्रिकवस्तुनः शीघ्रं विस्मरणं भवत्यत आह—सर्मस्यर्शी विस्मर्त्तुं न शक्ताऽस्मोव्यर्थः । कुलाङ्गनायास्तत्राभिज्ञाया एवानुचितस्त्वाह—महानुरागः । परिजनस्य चातुर्यञ्चेत्तदा तेन सह सङ्गसम्भावनाया जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मीत्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि ।

तद्धाम कान्तिविशेषः । ननु मधुरवस्त्वपि पुनः पुनरास्वादेनेन गतरससम्भवति, तत्राह—अयातयाममधुरं ‘यातयामो गतरस’ इत्यमरः । घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानमामोद इव य आमोदलक्षिशुः । अधुना तत्तत् सर्वमेव मनसः सम्भोहादर्थमेव बभूव ।

‘नो विद्म’ इत्यादौ शिरश्चालने नष्ट, गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीम

(ऋ) ‘ज्वलतु रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी’त्यादि मालव्यां स्थितात् भावात्, ‘इल्लहज्ज्या-ल्लुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा । पिअसहि विषमं प्रेम मरणं सरणं खवरि एकं ॥’ इत्यादितो वा रत्नावल्यां नायिकाखेदोक्तिविजृम्भणेनेवात्राप्यन्तरास्तिश्चिन्ताप्रदानमयजीविता सुतरात्सुखसतीति तत्त्वम् । ‘आशावन्तः कुसुमसङ्घं प्रायशो ह्यङ्गनानां सदाः प्राति प्रणविहृदयं विप्रयोगे वृणद्धि’ इति तु स्वाभाविकातुल्यप्रणयस्थले, यदा तु उत्कटा मनोरुजा, साहसनिर्भरञ्च मनस्तदैव एवम्यायमभिधानं, तच्च काव्योत्कर्षं नितरां जनयति ।

पूर्वरागः कृष्णस्यापि स्यात्—इत्यतः परं तथैव दर्शयति । तत्र प्रलापः—

उदयति शशी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं

स्खलति तिमिरं, प्राणेश्वर्या न नीलनिचोलकः ।

हसति हरिताञ्जलं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नेवास्या न देहरुचिच्छटा (ऋ) ॥ ४१

उन्मादः—

हे वासन्ति ! विलोकिताय सुमुखी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपल्लवैः करतलैर्ना नेति (१९) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदन्वीकृता-

स्वतपुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्वा दिशः ॥ ४२

एव । एवं कौतूह्यरक्षायामपि अङ्गाऽस्त्येव, किं कर्तव्यम् । उद्देगान्मम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्तत्करणे प्रतिबन्धकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि यूनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्जरं कृतम्—घुणैरिवेति—घुणाः कीटविशेषा यथा काष्ठं जर्जरं कुर्वन्ति ।

तदानीमेवोदितचन्द्रं राधिकासुखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् वैगुण्यं दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधासुखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यतोऽधुनैवोदयति, तन्मुखमण्डलं सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्वकारं रात्रिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्या निकृष्टमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयाद्भवति, इदन्तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाञ्जलं, यतश्चन्द्रोदयेनैव हर्षति प्रकाशते, तेषान्तु सर्वदेव प्रकाशः । एवमियन्तस्या देहरुचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नेव—यतो भुवनमथ्य इतस्ततो भ्रमति, सा तु सदैकरूपैव (१८) ।

हे वासन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभाषसे चेत्तदा त्वद्वचनं मिथैव,

(ऋ) निश्चयान्तेन सन्देहालङ्कारेण सूचितो हृद्ग्रहो नायकस्य—‘नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दम्पनिशाचरः’ इतिवदुपभोग्यः । ‘तत्’ ‘असौ’ इत्यादि पदेन पूर्वोक्त-भूतानामामोदसुपवनमयतां भावराशीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वेषादृश्येन तदानीन्तन-वैद्युर्थस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषस्पर्शः पदमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(१८) एषं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । ‘सदैकरूपैवेति (क) पुस्तके, ‘सदैकरसवरूपैवेति (ख) (क) पुस्तकयोः ।

(१९) ‘ना नेति’ इति (ग) (घ) पुस्तकयोः पाठः । नञर्थे ‘ना’ इत्याकारान्ताव्ययस्य ग्रहणं कीदृशं दृश्यते, अतो मूले वीसादिवक्तसामञ्जससाधनाय कथितश्रीरूपभाषासादृश्योपलक्षणाद्यर्थोपरिदर्शितः पाठ एव श्रेयान् ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-

न्नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः ।

आपच्यमान इव हृद्ग्रण एष भावः

कृष्णस्य कामपि दशां भजते न विद्वः ॥ ४३

जडता—त्वां स्वप्रलब्धमवलोकयितुं विलिख्य

दैवर्ष्यमाप तव वर्णविलोकनेन ।

तूलीग्रहे सति कृष्णजनि तूलिकेव

चित्रोद्यताजनि हरे ! स्वयमेव चित्रम् ॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, मङ्गला तु वर्ण्यते । तद्यथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्तं श्यामसुधाधाममधुरिमावर्त्तं ।

मग्नानन्दविवर्त्तं मातर्नातः परं वर्त्तं ॥ ४४

केचित्तु—“नयनप्रीतिश्चिन्ता सङ्कल्पः स्वप्नविच्छेदः ।

कार्श्यं विषयनिवृत्तिर्हीनाशः स्यादथोन्मादः ॥

Rasasudhakara

किन्त्वनेनैव पथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्वीकृता भ्रमरास्वतृषुष्येषु न पतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धग्रहणार्थं भ्रान्त्यन्ति ।

यदि कश्चिदर्थः कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव ॥ एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव । कथ्यते तु हृदिस्था-
भावस्य निर्वचनसामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते । अतः कृष्णस्य भावः कामनि-
र्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्वः । एष भावः कीदृशः ? ईषत्पच्यमानहृद्ग्रण इव—
स यथा सर्वैरदृश्यः सन्नन्तरे पीडां जनयति तद्वत् ।

वर्ण्यते—हे हरे । त्वां विलिख्यावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्णादर्शनमात्रेणैव वैवर्ण्य-
स्वरूपसात्त्विकविकारमपि । तदनन्तरश्चित्रार्थतूलोग्रहणे सति कृष्णजनि । तदनन्तर-
श्चित्राद्योद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जडा बभूवेत्यर्थः ।

अधुना पूर्वरागावस्थयाऽत्यन्तव्याकुला श्रीराधा सर्वो प्रत्याह—हे मातः सखि !
सर्वेन्द्रियाणां संवर्त्तः प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्तं । कथम्भूते ? श्यामसुधाधामदेहस्य
माधुर्यरूप आवर्त्तं अभिमिर्यत । तत्र निमग्नाऽहमतः परं न वर्त्तं न जीवामीत्युक्ता तत्स्थले
मूर्च्छिता बभूवेति भावः । ‘संवर्त्तः प्रलयः कल्प इत्यमरः । एवं सति निवृत्तिर्हीना
मूर्च्छापर्यन्तदशा वर्त्तते, ततोऽधिका नास्तीति ज्ञेयम् (ह) ।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दशा दशमास्तु पूर्वरागस्य ।

स च ललनायाः पूर्वं पञ्चानेतुः समाख्येयः (ल) ॥”

अथ नैलः कौसुम्भो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः ।

रागश्चतुर्विधोऽतश्चातुर्विध्येन हि प्रकृतेः ॥ ७६ का

अतः पूर्वरागात् पाकत इत्यर्थः । नैलो नील्या रक्तः ।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्भ्रसति शोभतेऽत्यर्थम् ।

कौसुम्भः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्वम् ॥

माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजस्रम् ।

हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए) ॥ का

खप्रविच्छेदो निद्राक्षयः । केषाञ्चिन्मते पूर्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः । स च पूर्वराग आदौ नायिकायाः पञ्चानेतुर्नायिकस्य कथितः । इदानीं पूर्वरागवर्णनप्रसङ्गे पूर्वोक्तो यः पूर्वरागपाकाज्जातो रागस्तस्य भेदश्चतुष्टयमाह—अथेति । प्रकृतेर्नायिकानायकयोः स्वभावस्य चातुर्विध्येन । नीलद्रव्यस्य वर्धनेन जातो वर्णको नीलो उच्यते । यथा नीलोवस्त्रस्य सहस्रचालनेनपि नीलिमा न भ्रसति, प्रवृत्त शोभते च, तथा नैलरागोऽपि । यथा कौसुम्भवस्त्रस्य कौसुम्भरागः पूर्वं शोभते पञ्चाद्वर्षाकाले तु खत एव भ्रसति,

(ल) ‘आदौ वाच्यः खिद्यो रागः पुंसः पञ्चात्तद्विज्ञेतेः’ इति लौकिकपक्षे शोभना रीतिरिष्टाप्यालङ्कारिकसम्भता, तस्या एवात्राश्रयः कृतः । सकलनायकचूडामणौ श्रीकृष्णे च तस्यैवं निर्दोषो दार्शनिकमतविरोधं कमिह वदन्नपि सोऽयः—तथा चोज्ज्वलनीलमणौ दार्शनिकशिरोमणिश्रीरूपगोस्वामिकृतौ—‘अपि माधवरागस्य प्राथम्ये सम्भवत्यपि । आदौ रागे ऋगाक्षीणां प्रोक्ता स्याच्चास्तुऽधिका ॥’ इत्यनेव काव्यदर्शनयोर्भेदविलासः ।

(ए) लोकोक्त्याऽनुमितवर्णस्थितिसाङ्ख्यादिकमुपमानमाश्रित्येवं भेदकल्पना । एवमपि दशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । ‘न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीली-रागमाख्यन्ति यथा श्रीरामसौतयोः ॥’ इति दर्पणे नीलीरागलक्षणं तदुदाहरणञ्च । “कुसुम्भरागः स ज्ञेयो यच्चित्ते सजति द्रुतम् । अन्यरागच्छवियञ्जौ शोभते च यथोचितम् । सदाधारविशेषेषु कौसुम्भोऽपि स्थिरो भवेत् । इति कृष्णप्रणयिषु हानिरस्य न युज्यते ॥” आद्यार्थोऽप्यनापेक्षो यः कान्त्या वर्द्धते सदा । भवेन्माजिष्ठरागोऽसौ राधामाधवयोर्थथा ॥ प्राकृत जनेष्वस्य विरला स्थितिरिति हेतोः कोकान्तं सारवदिति ज्ञेयम् । हारिद्ररागस्य ग्रन्थान्तरेषु ‘श्यामाराग’ इति संज्ञा, परं तत्र किमपि भेदविलसितञ्च वर्त्तते—स किल कृष्णवजसुभ्रगत एव, इहेषां न प्रपञ्चः कृतः, लौकिकस्यादिव्यत एव बाहुल्यं द्रष्टव्यम् ।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—

यास्यामि खः सुसुखि ! मथुरामागतो राजदूतः

प्रतयायातुं कति नु घटिका हन्त भावी विलम्बः ।

नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्यभावस्तथा चेत्

साहं यान्तः प्रिय ! मदसवः कापि कार्यं नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति क्षणवचने प्राणैर्विनिरुद्धकण्ठकुहरायाः ।

बहिरिव भवितुमशक्तं प्रतुत्तरमन्तरेव विजुघूर्णे ॥ ४७

भूतो यथा—

साहं यन्निजदेवतेन न गतं दौरात्प्रमेतद्धि वो

जानीतावधिवारसञ्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।

इतयाकर्ण्य वियुक्तगोपमुदृशः प्राणैः समं सङ्कथा-

मेकेकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखां रहो लुप्यति ॥ ४८

तद्वदपि । कौसुमरागः शोभते, माञ्जिष्ठरागस्त्वजसमतिशयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः । यस्तु न शोभते शीघ्रं याति च स हरिद्रारागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौसुमः हारिद्रश्च प्राकृते, अप्राकृते तु नैवो माञ्जिष्ठश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भरसस्यावान्तरभेदं पूर्वरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्यैव भेदान्तरं विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका व्याप्य विलम्बो भावी ? राजकार्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वर्तमानो विरहः । अधुनेवाऽहं यामीति क्षणस्य वचने सति स्वस्थानं हृदयं तत्रात्मा प्राणाः कण्ठगता बभूवुः—अतस्तेरेव प्राणै रङ्गकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधेनैव प्रत्युत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सद्गन्तुं हृदयमध्य एव विजुघूर्णे । अत्र विरहजन्यपीडया ऽसामर्थ्यादेव तथा नोक्तं प्रत्युत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्तृककण्ठरोधेनैव प्रत्युत्तर-
ङ्कण्ठाभिर्गतमित्युत्प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदेवतेन सह मथुरागमनसमये यत्र गतम्, एतदेव वो युष्माकं दौरात्प्र मया चान्तम् । सप्रति तेन कान्तेन मत्प्राणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्नी तत्र अद्वारस्य त्रिंशद्विसे तन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरो वर्तते स तु भित्तौ मया दीयमानासु रेखासु गणनया गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन् दिवसे तस्यागमने सति भवद्भिः शीघ्रमेव मदेहात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सह वियोगयुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिके ! तव हृतं रक्तं मनो देहि मे,
तत् केनापि हृतं, (२०) त्वया, न हि, न हि अद्या परस्वे मम ।
अङ्गे चेत्तव दृश्यते, भवति चेन्नूनन्वयैवार्पितं
नीत्वा गच्छ, सुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४८

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपल्लवः

सततमुरलीनादक्रीडाविधौ तव सन्नयः । A little differently read
as Kirana III (sl. 27)

वनविहरणे रात्रौ गानं सकण्टकलाञ्छनं

कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौशलतः कृतानि सुहृदां हृन्देन नानन्दतो

गव्यान्त्यत्ति, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! खसितेऽव सः ।

गोपमुदृशः कथामाकर्ण्य प्रियसखी प्रतिदिनं रह एकान्त आगत्य भित्तिस्थिताभेकैकां
रेखां विंशद्विवसस्य समाप्तभावार्थं लुम्पति ।

अथेति—मानकारणमौर्ध्वादिकं विनैव प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् प्रणयातिरेकेनैव मान
इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं श्लेषेणैव रागस्य रक्तत्वमा-
रोप्य रक्तपदार्थविशिष्टं मनो देहि । राधाऽह—तन्मनः केनापि हृतम् ? श्रीकृष्ण आह—
—त्वयेति । राधाऽह—न हीति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तवाङ्गं व्याप्य तिष्ठन्मम मनस्त-
वाङ्गे चेदृश्यते तदा किं भविष्यति ? राधाऽह—समाङ्गे चेद्भवति तदा त्वन्मनस्त्वयैवार्पितं
त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः सहधर्माह—तस्य मदौयरक्तमनसस्त्वधरेण सह
सदासङ्गाच्चातो यो रागः स तु तव सुखमध्येऽधरेऽस्ति, अतो मनोऽधरेऽस्ति रागस्य दर्शनं न
मन्मनोऽपि तत्रैव वर्त्तते, सम्पत्तिं त्वदाज्ञया तदहं गृह्णामीत्युक्त्वा तदधरं प्रप्राविति गन्धोऽर्था
बोध्यः । प्रणयजन्यमाने नायिकायाः सम्पत्तिं विनाऽपि सार्धं दोषो नास्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

सहजेति—तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरणं, न तु तस्यास्ताम्बूलरागेण । एवन्तवाधर-
पल्लवोऽपि सततं मुरलीक्रीडयैव सन्नयः, न तु तस्या दन्ताधातेन । वनविहरण एव गाने
कण्टकचिह्नं, न तु तस्या नखच्युतम् । अतो दोषं विना कथन्तवापराधसम्भावनाऽपि,
इति नायकं प्रति मानित्याः सीकण्ठवचनम् ।

त्वत्पत्नीप्रतिवेशपण्यजनताक्रयन्तु दध्यादिकं

क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरन्नाति हृष्टान्तरः ॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावस्यलौकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च ।

तत्र कोऽसौ नायकः काश्च नायिका इत्यपेक्षायां नायकमाह—

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलः सर्वनायकघटाकिरीटगः ।

अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ)॥८०॥का

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलत्वं यथा—‘शृङ्गारी राधिकाया’मित्यादि (१३३ श्लोके) ।

‘सर्वनायकघटे’ति सर्वशब्दो धूर्त्तनायकवर्जनपरः । ‘अत्यलौकिकगुणे’-
रिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान् । विरुद्धयङ्गासते, न तु विरुद्धः स
विरुद्धाविरुद्धः—‘एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापौ’त्यादिवदलौकिकगुणवति
लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः ।

एतावद्विषयपर्यन्तं कान्तेन सह विच्छेदो जातः, अवधिवासरे पुनरपि तेन मेलनं
भविष्यतीति कालकृतविरहो भूतविरहः । मां विहाय ओक्तव्यो दूरदेशे स्थित इति
देशघटितविरहः प्रवासः । हे राधे ! त्वद्विरहेण व्याकुलः ओक्तव्यः सुहृदां वादवादीनां
वृन्देन कृतानि गव्यानि नानन्देनास्ति । तथा तेरानीतं कवोषां दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते,
किन्तु प्राणरक्षार्थं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं श्वसित्वेव जीवत्येव, न तु तस्य किञ्चिदपि
सुखन्तत्र वर्त्तते । किन्तु तव पत्नीयामस्तत्रस्था या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-
व्यवहारविशिष्टजनसमूहस्तेषां क्रयं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविज्ञैः
प्रियपरिजनैर्मधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्नेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः,
सन्नन्नाति ।

(ऐ) ‘तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्चे’ तत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-
विन्यासश्च तत् गम्यकृतो स्वसम्प्रदायिसमस्तस्मार्ति स्फुटमावेदयति । नचानेन तावदितरा-
लङ्कारिकवर्गकल्पिते प्राक्तननायकसङ्घे दोषदृष्टिराघुष्यते यतस्तस्मिन्नपि मङ्गलौच-
महिम्नत्वाद्विगुणगणभूषितता वरीवर्त्ति । तथापि ‘सर्वशुद्धे’त्यादिपदेस्त्वावेदेकस्येव परामर्शो
भवति—स चादयः साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णोऽत्यन्तर्यनामरूपच्छन्नो मन्मथजनकोऽपि
स्वयं मन्मथमन्मथः । श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विजृम्भित-
स्तस्य निर्देशक्रम इत्यलम् । ‘सर्वशुद्धरसे’त्यादि पदस्यैकधा व्याख्या मूले लक्षिता, अन्यथा

ते यथा—

कृतौ कुलौनः सश्रीकस्यागो यौवनरूपभाक् । A little differently read in Bhagavata-purana- I. 16. 26-29.
दक्षोऽनुरक्त उत्साहो तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८० (क) का

अधिकास्तु—

सत्यं शौचं दया कान्तिरास्तिव्यं धैर्यमेव च ।

शौदार्यं प्रश्रयः शौलं क्षान्तिः प्रह्वोऽनहङ्कृतिः ॥ ८० (ख) का

इतयादयो नितयाः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्वेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।

सर्व्वेऽमी धीरशब्दाद्याश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१ का

सर्व्वशब्द इति—धूर्त्तनायकं वर्ज्जयित्वा या सर्व्वनायकघटा तस्या सुकुटमणिः । यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भवन्ति तथापि श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिन्नः सन् व्यापकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाश्रयोऽपि भवति । अलौकिकगुणवतीति—लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तद्वति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्यास्ते मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः ।

प्रह्वो नम्रता । अमी उदात्तादयश्चत्वारो 'धीर' शब्द आद्य आदौ येषान्तथाम्भताः । तथा च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरप्रशान्त-धीरललिता इतिसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ।

च वैष्णवरसशास्त्रकारैः पदं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शुरद्वरस'पदेन मधुररसस्यैव परिग्रहः, सम्भवौ—तस्मादितररसानामुत्पत्तिः प्रागेवास्माभिरुक्तिरुक्ता । 'वृन्दारण्ये विहरते' त्यादि स्कन्दपुराणीयं पूर्वप्रदर्शितं पदं, 'केतवरहितं पेम्नो णहि ह्योइ माणवे लोए । जइ ह्योइ कस विरहो विरहो ह्योन्तम्मि ण कोवि जीअइ ॥' इति 'जयति ते' इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतीयस्य (१०।३१) श्लोकस्य तात्पर्यप्रकटनप्रसङ्गे तोषणीकृता धृतश्च न्यायस्तत्रार्थं प्रमाणम् । 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेषण्येन ब्रजपुरसम्बन्धस्तस्य सुनायकत्वे निदानमिति च सूचितमिति प्रतिभाति । 'रुचिरोष्ठपुटन्यस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे श्रीगोपालवर्णनं ब्रजपुरस्थापनाद्योतनाभिप्रायकम् । भक्तिरसस्य प्राथम्येन मुख्यत्वेन च तत्रैवं प्रकटनम् । 'गो-गोप-गोपिकासङ्घे यत्र क्रीडति कंसहा' इति ब्रजपुरवर्णितानां

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मज्ञाधारहितः क्षमौ गभीरो महासत्त्वः ।

धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढमानो दृढव्रतः सुवचाः ॥ ८२ का

आत्मज्ञाधानिरतो मायौ चण्डश्च चपलश्च ।

धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिभङ्गारनिःशङ्कः ॥ ८३ का

उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः ।

धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः ॥ ८४ का

मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवैदग्ध्यः ।

प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात् ॥ ८५ का

सर्वेऽनुकूल-दाक्षिण-शठ-धृष्टत्वेन षोडशधा ॥ ८६ का

केषाञ्चिन्मते धीरललितस्यैवानुकूलादिभेदाः, न सर्वेषाम् ।

महासत्त्व उदारचित्तः, स्थेयानतिप्रयस्थिरः । अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो भङ्गार आत्मज्ञाधावोधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः । उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-गुणाभ्यां रहितो धीरप्रशान्तः साधुर्जगद्वर्त्तिसाधारणगुणैर्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-दात्तादिः स्वल्पः, तथा च ब्राह्मणवैश्यादयो बहव एव धीरप्रशान्ता ज्ञेयाः । कलेति—रसोपयोगिचतुष्टयिकलाभिर्भूषित इत्यर्थः । मधुरे षडङ्गाररसे वैदग्ध्यं यस्य, षडङ्गाररस एव प्रधानं यस्य ।

वङ्मथन् कामदेवमित्यादि च तदैश्वर्यं तदैकान्तिकत्वं च सूचयतः । 'सर्वनायक-घटे'ति 'सर्व'शब्दो धूर्तनायकवर्णनपर' इति वृत्तौ यत् ग्रन्थकृतो मतं न तत् सार्वत्रिकं सर्ववादिसम्मतश्च । तथा च 'नोक्तो धूर्तादिभेदस्तु मुनेः सम्मत्यभावतः' 'शाठ्यधार्ष्ट्यं परं नात्यप्रोक्त उपपत्तिरुभे । कृष्णे तु सर्वं नाशुक्तं तत्तद्भावस्य सम्भवात् ॥' इति श्रीमतां नीलमणिकृतामाशयव्यापनपुरःसरमभिधानम् । इह कौस्तुभेऽपि च 'लीलावशात् कदाचन हृद्योऽपि शाठश्च कुत्सापि' (८६ का) । नवतारवृत्त्य-नारीमोहनत्व-नित्यनूतनत्वात्तुल्यक्रेलिसौन्दर्यप्रसवशीखनाङ्कितत्वादयो बहवस्तत्तलौकिक-गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लक्ष्याः । 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादसुवो भवन्ति । कुर्वन्ति चैषां सुहृदात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥' इति श्रीमद्भागवते साधारण्येन, वृत्तिप्रतीकप्रदर्शनेन विरुद्धाविरुद्धनित्यचमत्कारिगुणवत्त्वेन वा तेषां

एषां लक्षणम्—

एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्वासु ।

शठ एकत्रैव रतो बहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७का

अपराङ्मस्य विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मिथ्यावाक् ।

तर्ज्जनताडनयोरपि कृतयोर्निर्लज्ज एव धृष्टः स्यात् ॥ ८८का

षोडशविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।

अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥

पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।

स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां लक्षणमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्वासु नायिकासु समरागो दक्षिणः, एकस्यामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनस्यप्रियः, बह्विस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशता सहैकशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वेद्यावदार्थनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । आनन्दचन्द्रिकोद्भूतपद्ये 'लीला प्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्यं' वेगुरूपयोः । इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥ 'सैषा लीला नित्यैव—तथा हि "यथा च सूर्यस्य वर्धदेश-विशेषवशात् सदैवोदयः सदैव पूर्वाह्नः सदैव मध्याह्न इत्यादि तथैव कृष्णस्यापि ब्रह्माखभेद-वशात् सदैव जन्म सदैव बाह्यं सदैव वकाद्यसुरमारणं सदैव मधुराप्रस्थानमित्येवं सर्वा एव प्रकटलीला नित्या एव' इति ग्रन्थान्तरे । लीलायैवाभिचक्तिर्भगवतो भक्तसाधक-समुदायसकाशे भवति । प्राक्तननायकेषु महामहिमत्वादिलौकिकगुणानां सम्भवेऽपि न तैर्भक्तकविस्त्वान्तं नितान्तं लप्यतीति नागृह्यं तत्त्वम् । एवमपि च कश्चित् प्रतीच्यभावुक-चूडामणिः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

'If in the emotion that this sight cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the charm of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly,'—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्दृष्टस्य च भेदवर्जितैरपरैः ।

लौलावशतः सर्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धेऽपि ।

गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्वनायकाधीशः ॥

धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।

मायाविषु नियतमसौ व्रजपुण्यां धीरललितः स्यात् ॥

अनुकूलो राधायां सर्वास्वपरासु दक्षिणः कथितः ।

लौलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुवापि॥(ओ)८६ का

अथानुकूलादीनां क्रमेणोदाहरणानि—तत्रानुकूलो यथा—
नान्यस्याः सदनं (२१) प्रयाति स मया सम्प्राप्यमानोऽपि च
प्रायो मे हृदयन्दुनोति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नेरपरैर्द्वीरललितधीरोदात्तादिभिर्भेदैर्विशिष्टो गोकुलराज-
कुमारः कदाचिज्जौलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्वैरेव भेदैर्विशिष्टश्च
भवति । तेषां परस्परविरोधेऽपि सति श्रीकृष्णोऽविरुद्धत्वात्तेन हेतुना श्रीकृष्ण एव परं
सर्वनायकाधीशः । एतदेवाह—गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु
च धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तो भक्तेषु, व्रजपुण्यां नु सदैव धीरललितः ।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and
discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुल्यगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिन्मकरन्दस्य
गोपीरतिरसरोपिण्यो मेदुरजलधरशोभिनः सकलकलाकलापपीवरस्य पुरुषवरस्य विभिन्नव्यप-
देशाश्रयेणैव तावन्नानात्वतो निर्देशः ।

भरतनाट्यशास्त्र-शृङ्गारतिलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसार्णवसुधाकर-
साहित्यदर्पण-रसानन्दसिन्धूज्ज्वलनीलमण्यादिषु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावा-
वतरणम् । कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्थेषां प्राकृतानां नायकत्वं न व्याहृतमिति
प्रदर्शयितुं तद्भेदावतारः कृतो वा । भरतीये रसानन्दसिन्ध्वावंगतश्च चतुर्णामेव धीरोदात्ता-
दीनामुल्लेखः । भरतीये तु नाट्यप्रोक्तेषु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्यद्द्वीरललितता

आरामि रमते ममेव सततं महत्तमं संवीक्षते

स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सत्पणो मयि ॥ ५२

एवमेकत्र रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—

श्यामाङ्गे चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुलौ

केशांश्चामरचालिकाभुजतटे दृष्टिं प्रियोक्तौ श्रुतिम् ।

ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरसुर-

श्चन्द्रावक्षसि पृष्ठमर्पयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३

एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिद्दृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां

जातापराध इव सङ्कुचितः सखीभिः ।

सन्तर्जितोऽपि स तया श्रवणोत्पलेन

सन्ताडितोऽपि विजहास न सखिभाय ॥ ५४

स ममेवाराम उपवने रमते ।

महारासान्ते स्वयमेव बहुक्षणं नर्त्तित्वा विश्रामं कुर्वतः श्रीकृष्णस्य वयं नमिदं 'श्यामाङ्गे' इति पदम् । कला चन्द्रावल्याः सखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षम्, एवं सुरेखा काचिन्नोपी तस्या अङ्गुली केशान् समर्पयत् सन्नीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातोष्यन्वयः । प्रिया श्रीराधिका, तस्या उक्तौ क्षणमत्र खपिहीति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका श्रीराधिकायाः सखी तन्निदेशवशा, अतएव तस्या वक्षःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वक्षःस्थलम् । अत्र दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे वा सुप्तस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलगा चन्द्रावली, त्वन्मुखे वक्षःस्थललगा कस्तूरिका, शीर्षलग्नः कलाया ऊरुदेश एव—एवञ्चकारेण श्रयनक्रमो ज्ञेयः ।

राधासुदृश्य 'हे प्रिये चन्द्रावली'ति कपटेन निगद्य जहासव, नत्वपराधेन कदापि भीतो बभूवेत्यर्थः ।

वृषाः । सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्त्तिताः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीर-
प्रशान्तकाः ॥' इति कथञ्चित् विभिन्नप्रणालीविलसितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः ।
दशरूपके धीरोदात्तादिभेदेरुक्लदिचतुर्भिर्विभेदैरुद्भूतः षोडशधा भागो लक्षितः ।
साहित्यदर्पणरसमञ्जर्यादिषु सर्वेषामेषामुत्तमादिप्रविभेदेनाष्टचत्वारिंशन्नायका इत्युक्तम्, परं
नीलमणौ वैष्णवालङ्कारिकवर्थकते षण्णवतिर्नायकानामिति स्वमतं प्रतिष्ठापितम्, इह
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतमेकमिति भेदः । 'पतिश्चोपपत्तिश्चेति प्रभेदाविह विश्रुतौ ।'

एवं कुत्रचिच्छठोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजेशालीजनैः कुत्रचित्
क्रीडाकुञ्जगृहाङ्गने व्यवहितो दूरेण दृष्ट्वा प्रिये ।
वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्बयन्
सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

अथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः ।
तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्विधाः ।

सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्मसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावल्यौ । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो
दूरत एव दृष्ट्वा राधां चन्द्रावलीविशुक्तां कर्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा सुरलौघव्येन चन्द्रावली-
माजुहाव, तं प्रव्यञ्चन्नावल्येव शृणोति, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छ्रुत्वाऽति-
हृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सहिता केनचिन्निषेण तत उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम ।
ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिसरार । एतदेवाह-एकत्रेति । एकत्रैव कृतमासनं
याभ्यामेवम्भूते प्रिये राधाचन्द्रावल्यौ लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्ट्वा वंशी-
प्रव्येन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्बयन् स्वयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधा-
मभिसरन् वो युष्मान् पातु ।

‘उदात्ताद्यैश्चतुर्भेदैस्त्रिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमाख्यैरिति) । दादृशात्मा
चतुर्विंशत्यात्मा पत्यादियुग्मतः । नायकः सोऽनुकूलाद्यैः स्यात् षष्ठवर्तधोचितः ॥’
इत्युज्ज्वलनीलमणौ । तत्र नीलमणौ कृष्णे उत्तमादिभेदकल्पनं न सम्यक्, अतस्तत्स्थले
पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकैश्चिव न
तत्रौपपत्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवेमत्वमित्यलं बहूना । येषां भेदानां प्रत्येकशो
भिन्नान्यदाहरणानि दर्पणनीलमण्यादिषु निबन्धेषु स्युष्टानि । अनुकूलनायकस्य विश्वप्रसिद्ध-
मुदाहरणं रामायणकथानायकः सुचरितनिकषो दिव्यादिव्यः श्रीरामचन्द्रः, वैष्णवतन्त्र-
स्थितौ तु ‘राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलता । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिं
व्रजेत् ॥’ इति कृत्वा तस्यैव तथात्वेन निर्देशो ज्ञेयः एवमेव श्रीगीतगोविन्दे ‘राधामाधाय
हृदये तव्याज व्रजसुन्दरीः ॥’ अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशप्राप्तकालादिप्रभृततमभेद-
कलनया दृष्टत्वं श्रुत्वं वा कादाचित्कमिति नान्याथम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो दृष्टत्वेन

प्रियनर्मसखाश्चान्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।

निष्ठष्टार्थो मितार्थश्च ⁽²²⁾ तथा सन्देशहारकः ॥

द्वयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।

सुस्मिष्टं कुरुते कार्य्यं निष्ठष्टार्थः स उच्यते ॥

प्रमितं वक्ति कार्य्यस्य चान्तं याति मितार्थकः ।

यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६० का

एवं दूत्योऽपि—यथोदाहरिष्यस्ते (औ) ।

तेषु सखिषु मध्ये प्रियनर्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतस्त्रिधा भवन्ति । निष्ठष्टो दत्तोऽर्थः कार्य्यभारी यस्यै तथा चावाभ्यां किमपि न वक्तव्यम्, आवयोर्मिलनं यथा भवति तथा त्वयैव बुद्ध्या कर्तव्यमिति विन्यस्तकार्य्यभारो निष्ठष्टार्थ इत्यर्थः । प्रमितन्ताभ्यां यद्यदुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु द्वयोर्मिलनरूपकार्य्यस्थान्तं सीमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्य्यमवश्यङ्करोतीत्यर्थः । ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्निर्गते गत्वा वदति, कार्य्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः । यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूतः सन्ति । उदाहरणे तासां दूतं व्यक्तीभविष्यतीत्यर्थः ।

शतत्वेन वा वर्णयथा नायिकासानोयभक्तचयस्त्वन्तेष्वधिकतरा चमत्कृतिरुदेतीति च निपुणविभाव्यं तत्त्वम् ।

(औ) मधुरापरपर्यायश्ङ्गाररसमेव सुखरसं प्रकल्प्य चेट-विट-विदूषक-पीठमर्द-प्रियनर्मसखाः पञ्च नायकसहाया इति बहवः—‘चतुर्विधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इत्यते’ इति नीलमणौ । सहायगुणाच्च तन्नैव सोदाहरणं दर्शिताः । अत्र चेटविटानां न प्रस्तावविस्तारः । गोकुले कङ्गरादा विटाः, भङ्गर-भङ्गरादाश्चेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकः, श्रीदामा पीठमर्दः, सखीभावं समाश्रितः सुवलः प्रियनर्मसख इति वैष्णवतन्त्रोया स्थितिः, एषु ‘उत्तमा पीठमर्दादा मध्यौ विटविदूषकौ । तथा शकारचेटादा अधमाः परिकीर्त्तिताः ।’ इति दर्शणे ॥ दूतदूतीविभागविस्तारो नीलमणवेव लक्ष्यः । द्वित्रयमवगृह्य गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय या निपुणा । सा जयति निष्ठष्टार्थां वरवंशजकाकली दूती ॥

इत्युक्तं लक्षणा ॥ वंशीदूती, वीराट्टन्दादिरामदूती, पौर्णमास्यादिर्जिह्मिनी दूती—एतास्त्रिसो नायिकासख्योऽपीति निखिलमवदातम् ।

(22) ‘निष्ठष्टाष्टमितार्थश्चेति (ख) (घ) (ङ) पक्षकेषु पाठः । एवं कारिकाया अन्विमञ्जीकस्य पूर्वार्द्धे ‘यात्यमितार्थक’ इति तेषु पाठः । स च पाठ उज्ज्वलनीलमणिकारसंज्ञानुसारी ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसौ ।

औदार्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टैव सात्त्विकाः ॥ ६१ का

तत्र शोभा (२३)—

शौर्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।

घृणा नीचेऽधिके, श्रद्धा (A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ६२ का

यथा— शौर्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुहके सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्त्तिषु महोत्साहो गिरिर्द्धारणे ।
अद्वेयं पितृमातृबन्धुषु हरे शोभैव ते सर्वथा (२४)
नीचे मय्यष्टेति केवलमसावेकाङ्गहीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति— शुद्धसत्त्वाच्चित्ताज्जाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्यादयः परस्परं मिलिताः सन्त एकाधिकरणे वर्त्तन्ते चेत्तदा शोभोच्यते ।

आत्मकुहके राखारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं खड्गतकपटे दाक्ष्यं सन्यक्तया
चिप्रकारित्वमित्यर्थः । भुवः पृथिव्या भारक्षये । हे हरे ! मयि नीचे ते तवाघृणा अङ्गपा,
व्यतस्तव शोभैकाङ्गहीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाट्यशास्त्रे दण्डरूपक-रसार्थवसुधाकरादिव्येषां विस्तारः । यदप्यर्वाचीन-
ग्रन्थेष्वकारादितो लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्वत्रानुपादेयम् । वस्तुतस्तु
मुनिकृतलक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्यात् व्याख्यानमेदात् मतान्तर-
कल्पनस्याप्यादरणीयत्वात् किमपि सिद्धान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति ।
लक्षणवैलक्षण्यमग्रिमगुणलक्षण एव सुतरां वरीवर्त्ति । 'अधिके सङ्घे'ति दर्पणकदादीनां
लक्षणे पाठो लक्ष्यते । 'अधिके अङ्गे'ति कौस्तुभकृतः । इदानीन्तनलक्ष्ये भरतीये नाट्यशास्त्रे
२४शाध्याये (निर्णयसागरसूत्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यनुद्दिष्टम्—'दाक्ष्यं शौर्यं
महोत्साहो नीचेऽर्थेषु जुगुप्सितम् । उत्तमैश्च गुणैः सङ्घां यत्र शोभेति सा स्मृता ॥'
सङ्घास्थाने अङ्गायाः ग्रहणं वैष्णवाचारसम्मतमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे
च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणात्तस्य । एवमपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत-

(२३) अयमंशः (ख) (ङ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२४) 'सर्व्वेदिति, (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

रम्यवेशविभूषाद्यैर्विलासः शिल्पकौशलम् । ६३का-

तच्च स्वविषयमन्यविषयश्च । यथा

क्वचिद् गुञ्जाधातुस्तवकदलवर्हप्रभृतिभि-
र्वनेऽनल्पाकल्पैः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
स्यञ्चैषां वेशानतिक्रुतुकतः शिल्पकुशल-
स्ततोऽप्युच्चैश्चित्रान् हरिरहह तैरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूनै
राधां विभूष्य मुरलीञ्च करे निधाप्य ।
पीताम्बरञ्च परिवेश्य हरिः प्रसीद
हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्यवादीत् ॥ ५८

‘संचोभेऽपि निरुद्देगभावो माधुर्यमिष्यते ।’ इति केचित् ।

केचित् ‘सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।’ Sahityadarpana.
Chap. III. under

नायिकाऽलङ्कार ।

वस्तुतस्तु

येन केनापि वेशेन माधुर्यं रमणीयता (A) । ६४का

यथा—

कचे बर्हीसंसो, वपुषि गिरिधातुः, किसलयं

श्रुती, गुञ्जादामस्तवकितलताखण्डमुरसि ।

अनल्पाकल्पैर्गुञ्जाद्यनेकभूषाभिरेषां सखीनां तैरेवाकल्पैर्वेशांस्तनुते । कथम्भूतान् ?
ततोऽपि सखिकृतवेशादप्युच्चैश्चित्रानव्यङ्ग्यतान् ।

अथान्यविषयस्वविषयधोरेकस्मिन् पदा उदाहरणमुक्ता केवलान्यविषयेऽन्यदप्युदाहरण-
माह—गुञ्जेति । श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णवेशधारिणीं राधिकां श्रीकृष्णरूपेण सम्बोध्य हे
कृष्ण ! मयि अनुगते कृपया प्रसीदेत्यवादीत् । गिरिधातुर्गैरिकः ।

वादतो लक्षणेभ्योऽन्यथाकल्पनाकारणं सुधीभिरूह्यम् । श्रीकृष्णगुणानां वैष्णवशास्त्रादि-
समुद्भाषितानां प्रकृते यथा यथा निवेशः साधः सुकरञ्च तथा तथैव लक्षणकल्पनेति दिक् ।
माधुर्यलक्षणे केचिदिति यद्वैमुख्यप्रकटनं तदपि तत्तत्कारणनिबन्धादेव भूतम् । ‘संचोभेऽ-

क रत्नालङ्काराः कचन वनवेशो (५) सुरहरे

न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५८

भौशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यमविकारिता । ६५ का

‘नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या’दित्यादि (४३ श्लोके) ।

स्वभावादप्रतिच्यावो धैर्यं शोके महत्यपि ॥ ६६ का

यथा— किमेषा तापिच्छद्रुमलतिकया मङ्गजधिया
स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढं पीडितवती ।
स्थिता वा कालिन्दीपयसि मम वक्षःस्थलधिये-
त्यमुष्येते तर्काः परमहृह जीर्यन्ति हृदये ॥ ६७

अवचेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

निर्वापकं भवेत्तेजः— ६७का

यथा— मदान्धेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनिना
महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनाशाय कलयन् ।
गिरीन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयग्रेण सृदुना
सलीलबन्ध्वाणो व्रजमवितवांस्तच्च जितवान् ॥ ६८

स्वमतमाह—वस्तुतत्त्वित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुञ्जादाम एवं स्ववक्युक्तलताखण्ड-
—अस्मिन् श्रीकृष्णे तद्वस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावादप्रतिच्यावोऽचलनं धैर्यम् । माधुरविरहेऽत्यन्तव्याकुलां
राधां स्तत्वा स्वयमपि व्याकुलः श्रीकृष्णः स्वगतमाह—किमेवेति । एषा मङ्गजवृद्धा
तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीडितवती, अथवा मदक्षःस्थलधिया कालिन्दीजले स्थितेति
नानाविधतर्का अमुष्य श्रीकृष्णस्य हृदय एव जीर्णा भवन्ति—न तु बहिः कोऽपि विकारः
प्रकटीभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावचेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्वाणजनकं यद्भवति
तत्तेजः । स्वस्य मखस्य भङ्गाच्चातं व्यसनं श्रीकृष्णे कटक्वादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौर्वादि लक्षणं दृश्यप्रकादिसम्मतं, द्वितीयन्तु नाव्यशास्त्रादौ नायिकासात्त्विकभावानामन्य-
तमस्य माधुर्यस्य निदर्शकम् । इत्थं कुत्रचित् ग्रन्थकङ्गिनीयकगुणलक्षणविचारे प्राचीनोक्त-
नायिकागुणसंवादसहितः, स च न सर्वथा शोभन इत्यलम् ।

दानं प्रथयभाषणम् ।

अमितेषु च मित्रेषु साम्यमौदार्यमिष्यते ॥ ६८ का

साम्यन्तु फलगतम् । यथा—

आपीय पूतनायाः सहचरजननीगणस्य च स्तन्यम् ।

सदयः सममेव ददौ जननीत्वं यः स एव वः दायात् (B) ॥ ६२

वाग्वेशयोर्मधुरता शृङ्गारे ललितन्तु तत् । ६६ का

यथा— विपिनलतादलकुसुमेर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ।

त्वं सुमुखि कृष्णपद्मप्रणयवती कुञ्जदेवता काऽपि (C) ॥ ६३

अथान्येऽप्यस्य च तद्व्यतिरिक्ता जह्याः । तत्र दिग्दर्शनम्—

मुरलीविनोदविद्या हृद्या सङ्गीतभङ्गिरनवद्या ।

अविकलमखिलकलाकुलमविरामं रासलास्यमभिरामम् ॥ ६४

साम्यमिति—अमितमित्रयोरेकफलदातृत्वांश्चैनैव भगवतः साम्यं, न तु स्नेहादां-
प्रेनेति । सदयः श्रीकृष्णः ब्रह्ममोहनप्रसङ्गे ब्रजवासिनोसमूहस्य च स्तन्यमापीय ।

शृङ्गाररसे वाग्वेशयोर्वा मधुरता तदेव ललितम् । वनलतादलादिभिः सामान्यवस्तु-
भिरिति, वेशमधुरतामाधुर्यलक्षणे तथैवोक्तत्वात् । सुमुखि ! हे राधे कृष्णस्य मम पद्मे
प्रणयवती, देवतापद्मे जनैर्देतं कृष्णपद्मे हयकयादिकं भुङ्क्ते । अत्र 'कृष्णपद्मे प्रणयवती'ति
वाङ्मधुरता ।

अविरामं निरन्तरमखिलवस्तुषु शिष्यनैपुण्यादिकलाकुलमविकलं वैकल्यरहितम्
अभिरामं मनोज्ञम् ।

(B) स्तन्यपानाज्जननीत्वमुभयत्र, परममित्रभूतायां पूतनायां मित्रभूतासु सहचर-
मात्मण्डलौष्विव व्यवहारो भगवतो महिमद्योतकः, यतः स सर्वमङ्गलमङ्गल्योऽहितानपि
हितत्वेन विपरिणमयति । पूतनायाः स्तन्यपानं तद्वधप्राक्कालकं, ब्रजवासिनानीन्तु
ब्रह्ममोहनदशायाम् । तथा च श्रीमद्भगवते दशमे "गोपीनां मातृताऽस्मिन्नासीत्
स्नेहद्विंकां विना । पुरोवदाखपि हरेस्लोकता मायया विना ॥" तृतीयेऽपि—"अहो वकी
यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽप्राययदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धातृचित्तां ततोऽन्यं कं वा दयालुं
शरणं ब्रजेम ॥"

(C) भरतीये तु ललितमित्य' ललितम्—'अबुद्धिपूर्वकं यत्तु सुकुमारं स्वभावतः ।
शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥' कौस्तुभकृतासुहाद्वरणं भरतलक्षणावुवर्त्ति,
लक्ष्यन्तु द्राग्विशिष्टम् । एषैव पङ्क्तिरितरत्रापि । अत्रोदाहरणे चेषः श्लेषः सुतरां शोभां

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र 'परोढां गणिकाश्चापि वर्जयित्वाऽत्र नायिका' इति परोढागणिकयोः साधारण्येन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधिकरणक-रतेस्तदेकमात्रनिष्ठत्वान्न रसाभासः, 'अनौचित्यप्रवर्तिता आभासा' इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्यतौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं परोढात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह—

स्वकौया परकौयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकौया तु त्रिधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्भेदाः षड् धीरादिप्रभेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधोरा, धीराधीरा — इति भेदास्त्रयः ।

कनिष्ठजेष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वादशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकसम्पादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्तिता रसा आभासा भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णग्रहसमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्णो त्वनन्तकोटिगोपीभिः सह विहारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तासामेव पराभवो न तु कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरस एव, अतएव कृष्णे तदभावादीश्वरत्वेनानौचित्यदोषाभावात् । परोढात्वमिति—अप्राकृते परोढरमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुष्पाति । देवानां कृष्णपद्मप्रणयवत्त्वं कल्प्यम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामतख-दलशोभिनी ।

(D) अत्र 'तद्भावादि'ति पाठे कृष्णाधिकरणक-रतेरनौचित्यभङ्गेन प्रकृतरसपरत्वादित्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृते रसाभासादिविचारोऽस्माभौ रसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः । अत्र तत्त्वे 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्लततौषधीनाम् । या दुःखजं खजनमार्यपयच्च हित्वा मेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विन्दय्याम् ॥' इति श्रीमद्भागवत-पुराणीयो ग्रन्थः, 'नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढा तत् गोकुलाम्बुजदृशां कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमखलशेखरेण' इति प्राचां मतञ्च प्रमाणम् ।

(26) 'परत्वमेवेति प्रवादी लौकिक एवे'ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) 'तदभावादि'ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः । स च टीकाकृतदस्यत इति प्रतिभाति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्वं श्रीकृष्णप्रेमतारतम्येनैव,
न तु वयसा । मुग्धाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्त्रीयाः—१०२ का

परोढा स्यादलौकिके ।

तद्योदशविधा साऽपि—१०२ (क) का

यतोऽलौकिके परोढाऽपि सम्बन्धते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिर्भिदा

। १०२ (ख) का

तेन मिलित्वेत्यर्थः ।

अवस्थाभिरयाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयौ ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयौ ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्विंशत्संहिता तेन षट्शतौ नायिकाभिदा॥१०२(ग)का

अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति त्रिधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन स्युर्वसुशून्यग्रहेन्दवः (१६०८)^(E) ॥ १०३का

मुग्धाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव धीराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते ।
अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्त्रीयायास्त्रियोदशभेदैः सह मिलित्वा षड्विंशतिर्भिदा
उक्ताः, अभिसारिका-वासकसज्जेत्यादयाभिरष्टोत्तरशतद्वयौ ।

परोढाभिन्ना कन्या केनाप्यविवाङ्गिता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा, अत्यन्तन्द्वौ मध्यमद्वौ च ।

नित्यसिद्धा इत्यस्य व्याख्या स्वभावसिद्धाः । एताः स्त्रियो गोकुलेऽवतीर्णाः, तेन
पूर्वोक्तसंख्यायास्त्रिगुणोक्ततेन वसुशून्यग्रहेन्दवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) सिद्धाः सुनिरूपिता इत्यादि—इदञ्च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो
नायारूपाः—प्रोद्येव भगवान् लभ्यः । ऋषिभिः श्रुतिरूपाभिः देवीभिश्च स लब्धः,
अतोऽयम्वदः । स्कन्द-ब्रह्मवैवर्तदिपुराणेभ्यो विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा मुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा
राधाद्या रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि--

स्वकौया तु कृतोद्वाहा पित्राद्यैः स्वयमर्पिता ॥

या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणी ।

कृष्णैकताना रागेण परोढा व्रज एव सा (F) ॥

पित्रादिदानात् प्रागेव पित्रादेरप्यसम्मतौ ॥

जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥

पितृभ्रात्रादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्यादिभयादपि ॥

गूढा यस्या रतिर्गाढा सर्वथा सुरसायते ।

कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे (28) ॥ १०४ का

अथ मुग्धादर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयौवनमह्नविकारा मृदुमानि ।

वार्त्तायामपि सुरते पराङ्मुखौ सवपा मुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्थकात्यायनीव्रतपराणां कन्यानां स्वरूपमाह—
पितृभ्रात्रेति । परोढानामिव रसोत्कर्षहेतुभूतस्य पित्रादिकृतनिवारणदुर्लभताप्रच्छन्न-
कामत्वादेः सत्त्वात् गोपान्तरेण विवाहाभावोऽपि न क्षतिः ।

(F) परकौयानामपि तासां श्रीकृष्णप्रतिष्ठां दर्शितं बहुशो भागवतसंहितायां
यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चागन्धर्विकायाम् 'न हि पत्न्यादिप्रवृत्तानां परिणेतव्यैव केवलं
शक्तिः सर्वत्रैव रसग्रन्थेषु ।' एवमेव स्वकौयासु स्वाधोक्तभर्तृकाऽदिरन्तर्भुक्ता ।

(28) इतः परम् 'एवंविधैव कविभिः परकौयैव वक्ष्यते ।

परपाणियहीनी तु कृष्ण एव हि श्रीभते ।

नैवायन्यायके यस्मात्तस्मान्नायव सा किल ॥'

इत्यधिकोऽंशो मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । स चांशः प्रक्षिप्त इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहरेन्मध्यगुक्तां

स्तनश्रोणी मान्द्यं धिय इव (G) झ्रियो वाग्ग्रवसितिः ।

शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनी

किमङ्गान्यन्धीन्यं दधत इव लुण्ठाः पदवीम् ॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोष्यन्ती (G) व्यथत इव नेत्रान्तलहरी

निरातङ्गं वक्षो जननयनतः शङ्कत इव ।

शिशुत्वं तारुण्योदयमपि नयन्त्यास्तनुतुलां

स्मरोऽस्या निःस्पन्दं कलयति मनः कण्टकमिव ॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र खच्छन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाच्छ्रमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपचापल्यं नासीत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदितु तप्रेक्षाऽलङ्कारेणाह— पदोरिति । बाल्ये स्थितं पदोच्चाच्छ्रमं यौवनारम्भे नयनमहरेत्, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुरुतां स्तनश्रोणी अहरताम्, यौवने स्तननितम्बयोः पुष्टताऽभूदिति भावः । तथा च बाल्ये यथा बद्धेस्तथा लज्जाया अपि मान्द्यम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्द्यं वाग्ग्रवसितिर्वाक्प्रयोगोऽहरत् । यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्पत्वमभूदिति भावः । राधायान्तनु रूपद्वये बाल्यरूपराज्यस्याधिकारे गते सति ।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य यत्किञ्चिन्मात्रसत्त्वात् क्षीणत्वं, यौवनस्याप्यारम्भमात्रत्वात् क्षीणत्वम्— एवं सति शिशुत्वं तारुण्योदयश्च तनुतुलां क्षीणत्वस्तुलनां नयन्त्याः प्रापयन्त्यास्तस्या राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं सोष्यन्ती व्यथत इव । षड् प्रसवे धातुः । तथा च कटाक्षरूपापब्रुवसत्वं करिष्यन्ती तत्पूर्वं यथां प्राप्नोतीव, यथार्भकप्रसवपूर्व्यं काचिद्व्याथां प्राप्नोति । यौवनस्यारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, बाल्यस्य प्रेक्षा तु मर्तुं न शक्नोतीति यथा जायत इति भावः । पूर्वं निरातङ्गं निःशङ्कं वक्षःस्थलमधुना जननयनतः शङ्कते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पः निःस्पन्दं निष्क्रियमर्थात् कन्दर्पविकारहितं मनः कण्टकमिव प्रपद्यति ।

(G) सुग्धालक्षणाकारिकाऽनन्दचन्द्रिकायाऽसृजता प्रामाणिकतया— वयःसन्धेर्वर्णन-माह्लात्प्र वेष्णवसाहित्यरत्नागारेऽखिल एव विलसति । एवञ्च दर्पणकृतस्वातपादानः श्लोके-‘मध्यस्थं प्रथिमानमेति जघन’मिद्व्यदौ नवयौवनाया सुग्धाया उद्देशः । अत्र चोदाहरणे कविप्रौढोक्तिवस्तुतोत्प्रेक्षा कामपि चमत्कारतुलां पुष्पातीति सुधीर्भिर्वदाम् ।

माने सदुर्यथा—

सख्या शिञ्चितपाठितानि सुभृशं वाम्योपदेशाक्षरा-

ण्यद्यावश्यमभीष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।

इत्थं चेतसि निञ्चयो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने

सद्योऽसौ सह चेतसाऽपसृतवांस्तस्तास्मि तस्या हृदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

अयि प्राणेश्योऽपि प्रणयवसतिस्त्वं प्रियसखी

ममैवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि ! ।

इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्येव भवतौ

यतस्तत्प्रोत्थर्थं मदनभिमताय स्पृहयते ॥ ६८

अनभितमत्र सुरतम् ।

सत्रपा यथा—

आपृष्टा नमयति वक्त्रमीक्ष्यमाणा नेत्राञ्जे मुकुलयति व्रजेशजेन ।

यान्तीषु प्रणयिसखीषु याति पञ्चान्नानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या सुललितसुरता मध्यमसमुदौर्णयौवना नोच्चैः ।

ब्रौडावतौषदौषद्रागलाया निभृतवैदग्ध्या ॥ १०६ का

तत्र सुललितसुरता यथा—‘निर्यातान्वयो’त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदौर्णयौवना यथा—

काचिदूथेश्वरी खगतामाह—वख्येति । असौ निञ्चयस्चेतसा सह हृदो मम हृदयादप-
सृतवान्, अतस्तस्याः सख्याः सकाशादहं तस्माऽस्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति
प्रङ्गाकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

अयि पङ्कजमुखि ! प्राणेश्योऽपि प्रेमप्राप्तौ त्वं ममैव प्रियसखोत्थहं निरणयं निर्ययं
कृतवती । यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य प्रीत्यर्थं ममानभिमतं सुरतं वाञ्छति ।

श्रीकृष्णेन पृष्टा सा वक्त्रं नमयति, तेनेक्ष्यमाणा सती नेत्राञ्जे मुकुलयति सुद्रिते करोति,
तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्ननः कदाचित्पट्यावपीति भयान्न
नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लक्ष्यमाह—नोच्चैरपि तु ईषद्ब्रौडावती ।

हे राधे ! त्वं कन्दर्पस्य सुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्म्यमाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
 र्वचो मधुरसो दृशावभिमुखस्थिती खञ्जनौ ।
 भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
 स्त्वमेव सखि राधिके ! मदनकल्पवल्ली भुवि ॥ ७०

नोच्चैर्व्रीडावती यथा—

आकृष्टे रमणेन नीलवसने (२९) निर्मोचितैरायतैः
 केशौघैर्निरवाहयं सखि ! तनोः साम्बुख्यसङ्गोपनम् ।
 जिह्वेमि स्मरणेऽपि तस्य यदियं कृष्णाष्टमी यामिनी-
 वासीत् सुन्दरि ! सम्बुखार्द्धतिमिरा पश्चाद्वचन्द्रप्रभा ॥ ७१

ईषत्प्रागल्भ्या यथा—

मम श्रोत्रे शब्दः सुरतमिति हे कृष्ण ! न गतः
 सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते ।
 इति खोक्तं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ
 कयेदं वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे ॥ ७२

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्पगुच्छविलासरूपौ । परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-
 खञ्जनौ तव दृशौ । तव भ्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलो । 'करपद'मिति प्राण्यङ्गत्वात्
 समाहारदङ्कः ।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्र आकृष्टे सति तदाऽत्मानं नम्रं दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसम्बद्धैः
 करणैः सम्मुखदेशस्य सङ्गोपनं निरवाहयं निर्वाहं कृतवती । तस्य सङ्गोपनस्य ।
 यत् यस्मादियं मे तनुयामचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्वं
 प्रहरदयं व्याप्य चन्द्राभावेनार्द्धतिमिरा पश्चाद्वचन्द्रप्रभा तथैवाहमप्यभवम् ।

हे सुरतरङ्गिणि ! सुरताभिलाषिणे मय्यं सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्टा काचित्
 यूथेश्वरी आह—'सुरत'मिति शब्दः मम श्रोत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं
 'युष्मासु सुरतमस्ति मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-
 ऽपि नास्ति, किन्तु सखीषु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरे भवते दास्यामि ।' एतदङ्क-
 पदान्तदानान्तरं स्थिताभिः शुकाङ्गनाभिः कण्ठस्थं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामग्रे पठितं,
 तच्छ्रुत्वाऽसौ यूथेश्वरी खोक्तमपि वचो वो युष्माकं मध्ये कथोक्तमित्याह सखीष्वेव निदधे ।
 तथा च खोक्तं वचस्तया सखीनां शिरसि निक्षिप्तम् ।

निभृतवेदग्ध्या यथा—

परीरम्भं सेहे कथमपि सुखान्मोक्षमधुनः
प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्पं किमपि या ।
स्वयं लक्ष्मोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्थगयितुं
स्वयं सा श्रीकृष्णं किमपि परिरम्भे दृढतरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदनमदान्धा रतिरणकुशला दरव्रीडा ।

भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसौ वचो जयोर्युग्मकं
स्मरेन्द्वीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोर्मयः ।
श्रीणिः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता
त्वं कामोत्सवमण्डलेकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदनमदान्धा यथा—

श्लिष्टा श्लिथति गोकुलेन्द्रतनयेनाचुम्बिता चुम्बति
स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपदैराभूषयत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जदहात् किञ्चिन्मिषेण सखीषु निर्गतास्वेकाकिर्नीं यूथेश्वरीं प्राप्य श्रीकृष्णस्तथा
सह विलासारम्भं कृतवान्, गवाक्षद्वारा तं विलासं दृष्ट्वा काचित् सखी स्वसखीं प्रत्याह ।
या श्रीकृष्णकृतपरीरम्भं कथमपि कृतिमदुःखव्यञ्जनेन सेहे अधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति
वाग्व्यवोधककरकम्पच्चकार, अधुना सा वाग्यं विहाय श्रीकृष्णस्य व्यापारं विनैव कामो-
न्नादेन स्वयमेव नीवीवन्मगलान्मोक्षं परिधेयवस्त्रं जघनदेशे स्थगयितुं स्थिरीकर्त्तुं
तन्मिषेण स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढतरं परिरम्भे ।

वैदग्ध्यग्राक्रान्तो नायको यथा सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण आह—हे चन्द्रावलि ! त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्मिता-
ऽसि । तस्या रचनाखरूपत्वमाह—दाहेति । आद्यसुतुसवे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति
तत्स्थानीयं तव स्तनधुसकम्, एवमौषद्विकसितेन्द्वीवरमालया बन्धनमालातरिपेक्षिता
भवति, तत्स्थानीयास्तव कटाक्षोर्मयः, एवसुतुसवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं
सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्स्थानीयन्तव नितम्बदेशो भवति ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य चोभकरी यदैष्ट तदियं विद्या गुरुचोभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्मात्ययोः

श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुषोर्लक्ष्मीं रजन्त्याः क्षये ।

सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रौसूचकाचार्य्यके

सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरव्रीडाभावोन्नताऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधोरा—

प्रियं वैदग्ध्यवक्रोक्त्या मध्याधोरा वदैद्रुषा । १०८

सा यथा—

‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्य’मित्यादि (इय किरणे ३८ श्लोकः) ।

धोराधोरा तु रुदितैः— १०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिश्च निःसारिता

क्षणा ! त्वत्प्रणयेन, तत् कथमिदं कापट्यमालम्बसे ।

इत्यालप्य तदीयपीतवसनेनावृत्य वक्ताम्बुजं

वाला केवलमश्रुमिश्रितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्रोक्त्राण्येन नखेलिंखिता चिह्निता सती स्वयमपि नखचिह्नैः श्रोक्त्राणाङ्गमाभूषयति
यदास्मादियं ततः श्रोक्त्राणादेव कन्दर्पयुद्धविदां शिक्षित्वा तस्य श्रोक्त्राण्यस्य चोभकरी सती
रेष्ट ऐश्वर्य्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुचोभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्मात्ययोः परस्परसम्भक्तयोरतः सम्भोगजन्यअमेण सुप्तयोः श्यामाकृष्णयो-
र्वपुषो नखचिह्नदिजन्यशोभां गवाक्षद्वारा निरीक्ष्य द्वयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पयुद्ध
जयसम्पत्तिसूचकाचार्य्यत्वे सामानाधिकरण्यमवैयविकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने ।
तथा च सख्या एवावैयधिकरण्ये जयहेतुर्न तु क्षणास्य, तस्य तु युद्धे पराभवेऽपि त्वयैव
जितमिति वैयधिकरण्येन जयसम्पत्तिरिति भावः ।

अथ धोरत्वादिकं मानदशायामेव प्रकटीभवतीत्यतो मानिनीष्वेवोदाहर्तुं धोरादिभेद-
माह—यथेति ।

—अधोरा निष्ठुरोक्तिभिः । ११० का

यथा—

साक्षाद्वर्त्तिनि जीविते मम कथं शायन्त्वमालम्बसे ?

धिष्णां त्वाच्च, धिगावयोः सुजनतां, धिक् प्रेम, धिक् तदयशः ।

किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्तासि, मय्येव ते

धूर्त्तत्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां ह्रीयते ॥ ७८

सत्यभामोक्तिः ।

अथ प्रगल्भाधोराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धोरा स्यादवहित्याऽवहेलया ।

उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्वहिः ॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तमुपैषि, नास्मि कुपिता, नैवापराद्धो भवान्,

निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽय वा ।

योग्या एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानौचितो कापि नो,

तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वातन्त्र्यमेवासु ते (३१) ॥ ७९

धोराधोरप्रगल्भा तु साकूतैर्वचनैर्मुहुः ।

प्रियमुच्चैः खेदयति—११२ का

अथैकस्मिन् दिवसे नारदो दारकामागत्यैकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय हर्तौ । तत् पुष्पं श्रीकृष्णेन रुक्मिण्यै दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतदृत्तान्तं सत्यभामाय कथितम् । तच्छ्रुत्वा सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्ण आह—हे प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षकमेवेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं कुपिता सत्वाह—साक्षादिति । सत्यभामायाः प्रेम्णोऽधोनः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक् ।

उदास्ते—नाहं कोपयतीत्यदासीना भवति !

योग्या एव तव भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्नत्प्रागस्तवोचित इति भावः । स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तवेच्छा तत्रैव गच्छ । सम्प्रत्यहन्तु देहादियुक्ता भविष्यामीति ध्वनिः ।

नैतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-

ज्ञेतो यदन्तरगतैव तदावृणीते ।

तस्मैऽपि चेतसि ममाविरतं यदास्से

पूर्णाऽस्ति तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

— पराऽवीक्ष्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीक्ष्यैव अट्टद्वैव । यथा—

‘सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी’

‘श्यामो निलीय चिरमस्ति’ ‘कुतः स वामः ? ।’

‘तस्यान्तिके तव’ ‘निवारयताशु, यातु,

‘धूर्त्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि’ ॥ ८१

अथासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,

श्यामेन प्रह्वितं समं सुमनसामासाद्य दामद्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनैतावत्कालपर्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात् सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सतो त्वच्चेत आट्टयतीति, तथा च सर्वदैव त्वच्चेतो व्याप्य सा तिष्ठति । अतो मत्स्मरणं तव कथं भवेदिति ध्वनिः । किन्तु त्वद्विरहेण तन्नेऽपि ममे चेतसि त्वं ताडयतापमध्ये यत् सततमास्से तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि, ततस्तवानया बहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवात्रागमनं व्यर्थमिति भावः । तेन च त्वत्स्मरणमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्मर्यते इत्युपात्मो ध्वनिः । स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

सखीयूथेश्वर्योत्कृष्टिप्रत्युत्ती आह—सख्य इति । सर्वत्र प्रसर्पी श्रेष्ठपरिमलः कुत आयाति ? सख्याह—श्रीकृष्णश्चिरं व्याप्य निलीयास्ति । यूथेश्वर्याह—स मम वामः प्रतिकूलः कुत ? यूथं निवारयत मन्त्रिकटात् शीघ्रं गच्छतु ।

एकत्रैवासने श्यामया सह स्थितवती राधा श्रीकृष्णेन प्रह्वितं सममेकाकारं मात्स्यद्वयं

(H) “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वञ्च नृगाचौणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासद्यते हृदयम् ॥” इत्यभिजातोक्तेः श्रीकृष्णे आपातदारुणे तज्जतचित्तानां गोपीनां प्रणयद्विः, राधाऽदासु रमणीश्रोमणिषु वाम्यकलुषास्त्रपि श्रीकृष्णस्य स्वतो भावप्रसादश्च । एवमपि गोपीषु श्रीकृष्णसङ्गमसुदाच्छन्नासु राधाचन्द्रावल्यादिष्वन्यासामसुभगानां तदानीं श्रीकृष्णविरहितानां प्रकटं परां कोटिमाप्रदमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्यञ्जन्मित-

श्यामावक्षसि दातुमैच्छदुभयं, साऽकथं तद्वक्षसि

प्रादादेकमथावतीर्थं कवरीपूजां (H) चकारात्मनः ॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं 'कवरी' 'पूजा' शब्दाभ्याम् ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव । ११४का

आदिमुग्धा मध्यमुग्धा अन्तिमुग्धा—एवमन्येऽपीति नव ।

अत्र मुग्धात्रैविध्यं यथा—

मानग्राहणसाग्रहप्रियसखीशिक्षोपरोधादसौ

तूष्णीमेव चिरं निमोह्य नयने नम्राननैव स्थिता ।

रोषान्धस्य मदीयदूषणकथावेशेन (I) वाचालतां

श्रुत्वा बन्धुजनस्य कातरमुखी कर्णं करेणारुणत् ॥ ८३

नेत्रे किं विनिमीलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते

चेतः किं कठिनीकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति ।

प्राप्योभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमैच्छत् श्यामा तु मात्यद्वयमाकथ्य राधाया वक्षसि प्रादात् पञ्चादेकं मात्यं राधायाः कण्ठादवतार्य तेन मात्येनात्मनः कवरीपूजां चकार तन्निर्माणेन स्वस्य मस्तकस्थसंयतकेशपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमाघातमिति ज्ञेयम् ।

मिश्रभावात्—आदिशब्देन सह मिलनादादिमुग्धेत्यादि भवति । आदिमुग्धाऽत्यन्त मुग्धा, अन्तिमुग्धाऽल्पमुग्धेत्यर्थः ।

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह । मानग्राहणाग्रहेण सह वर्त्तमाना या प्रियसखी तस्याः शिक्षोपरोधात् । रोषान्धस्य सखीजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽत्यन्तमौग्धवशात् प्रत्युत्तरदानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः ।

मेव न कृत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातात्पर्येनैव सार्थकम्मन्यजीविता भवन्ति । चित्राललिताश्यामाऽद्या बद्धा एव निष्पातास्ताः श्रीकृष्णलीलासूक्ष्मिण्यन्ते । आसामवरत्वं प्रेमतारतम्येन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि क्वचित् कविभरितरैश्च वयोभावादिनाऽपि दर्शयते । लज्जत्वेन लक्षितेषूदारणेष्वेवमेव लज्जलक्षणासङ्गतिर्भक्तिप्राणभित्तमवलम्ब्य सुधीर्भोर्विभाष्या ।

(I) उपरिदर्शिते श्लोके राधाया समधिकलज्जावत्त्वमेवादिमुग्धास्वभावं तस्या विनिगमयति । तदव्यवहितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः स्वकीयं मध्यामुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च पदो श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोर्जितत्वात् क्षेशलवकल्पितो

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्क्षणा-
 न्मानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४
 रोमाञ्चैः समसुत्थितं प्रथमतो, मानेन साङ्गं दृशो-
 रसु आवितमाननेन च समं नीतं ममाङ्घोऽप्यधः ।
 सख्यश्चाभरणैः समं मुखरितास्तूष्णीकतां प्रापिता (I)

मामालोक्च चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तया विस्मृतः ॥ ८५

तत्रापि—निर्मूलितनेत्रेऽपि दधितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्क्षणे दोषत्वेन दर्शनक्षणे
 गुणतां गच्छन्ति । हे सख्यः भवतीभिरुपदिष्टान्मार्गत्रयादन्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा
 स एव पन्था उच्यताम् ।

सखीभिर्यद्विच्छित्तं मम दर्शने तत् सर्वं विपरोतमभूदिति श्रीलङ्का आह । प्रथमतो
 मामालोक्च सुदृशा तयाऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः समसुत्थित'मित्यनेन रोमाङ्घोऽपि जातः,
 मानस्य का कथेति भावः । आवितं भूमौ पातितं, 'मानेन साङ्गं'मिति मानोऽप्यधः
 पातित इत्यर्थः । अङ्घो ममापराधोऽपि सुखेन सहाधो नोतं लज्जया सुखमपि नन्वीकृत-
 मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽगच्छ, इतो दूरीभवेत्यादि वाक्यैर्मुखरिताः सख्योऽप्यत्या-
 गद्वेण तया तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः सम'मिति हस्तादिचालनेन निवारण-
 समये तासां कङ्कणादलङ्कारा अपि मुखरिता बभूवुः—तासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं
 बभूवुरित्यर्थः ।

त्रिविधुसुग्धा एव मानग्रहणेऽसामर्थ्यान्मानाच्चमा इति पूर्वमुक्तम् ।

ऽयमिनन्दनभरो राधाया अन्तिमसुग्धाप्रकृतिमनुमापयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु
 च पदेषु क्वचित् प्रज्ञोत्तरकौतुककृतो लेखः क्वचिदुचितभाववर्णनानिर्वन्धो वा सुतरा-
 माखादः । आसां भावतादात्म्यानिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिमेव वरीवर्त्ति । आविष्कृतञ्च
 तदानन्ददृग्दाने केशोरादिलीलाप्रस्तावे कयाचिदनतिप्रगल्भया गोपललनया—

मां धवो यदि निहन्ति हन्यतां बान्धवो यदि जह्वाति ह्यीयताम् ।

साधवो यदि हसन्ति हस्यतां माधवः स्वयमुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदशास्थितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थित'मित्यादौ यच्छब्दाकोपाकृतेश्चन्द्रावल्याः
 सुचारु भावाकारवर्णनं तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रास्यनसंस्थितिः परिहृते'त्यादिकस्य
 'चतुरया कोपः कृतार्थीकृत' इत्यन्तस्याकरग्रन्थेषूद्धृतस्य पद्यस्यापाततो विभिन्नकक्षा-
 गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसञ्च । वस्तुतश्चक्रकोपाकृतेः एथक् एथक् विकाशः ।
 गङ्गमानैका नायिका, इतरा तु अतिगूढमाणा, यथोक्तमेवेह मूले ।

अथ मध्याह्नैविध्यम्—

पादान्तंगमिना चिरानुनयिना नीता प्रसादं शनै-
राहार्यस्त्वलितं (33) मया निगदिता भूयः कृते साहसे ।
न्यञ्चत्कन्धरसुत्क्षितं मयि मनाम्बरापारयन्ती दृशं
सौमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा अधाद्वन्दनम् ॥ ८६
आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,
देवादेश ममानयः समजनि, चन्तव्य एष त्वया ।
इत्याकर्ण्य सखीमुखात् प्रियवचो मूर्धानमाधुन्वती
सा स्मितैव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७
दूराद्वाघयते स्तनपटं लीलाङ्गुलीमुद्रया
प्रत्यासेदुषि मय्यसौ करयुगेनापादयत्वञ्जलिम् ।
आपृष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा समुत्कम्पते
दाक्षिण्यं किमु वामताऽथ सुतनोर्नावेदि किञ्चिन्मया ॥ ८८

अथ प्रगल्भाह्नैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करेणार्पितं
स्मिता भाषिणि भाषितं सृदुसुधानिस्यन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकण्ठः सखायं प्रत्याह । अद्य कुञ्जगृह उपविष्टां राधां सम्बोध्य 'हे प्रिये चन्द्रावली !'
इति वक्तव्ये देवान्मन्मुखात् 'चन्द्रावली'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिवी बभूव ।
ततो मया नानावहेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कौतुकवशादाहार्येण स्वेच्छयैव पूर्वोक्तं
'हे चन्द्रावली'ति स्त्वलितं निगदिता मया भूयस्तस्या मानोत्पत्तार्थं साहसे कृते
सा मचातुर्यं ब्रुवा 'हे धूर्त्तशिरोमणे ! तुभ्यं नम' इत्युक्त्वा सौमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं
यथा स्यात्तथा वन्दनं अधात् ।

काचित् सखी स्वयंश्वरोमाह—हे आलि ! श्रीकण्ठेन त्वं निगदिता । श्रीकण्ठस्योक्ति-
मेवाह—देवादेव ममापराधः समजनि । मस्तकस्थशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्त्ताय तस्मै
नम' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे ।

श्रीकण्ठ आह—हे सखे ! सा मां दूरादोत्थ लीलाङ्गुलीमुद्रायाऽङ्गुलीमुद्रा तथाऽवशुण्ठनं
दीर्घाकरोति । मयि प्रत्यासेदुषि निकटवर्तिनि सति आदरबोधकं करयुग्मेनाञ्जलिं
करोति । मया हस्तेन स्पृष्टा सा... ।

आरूढे ऽहमथासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति
प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृशो वामत्वमख्यापयत् ॥ ८९

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितेव ।
नो सङ्गीतकमालपन्ति, न शुकीरध्यापयन्त्यालयो,
नानन्दस्तव मन्दिरेऽद्य किमिति खं दोषमाच्छादयन् ।
यदूचेऽहमिदन्तयापि जगदे भुग्नारुणापाङ्गया
'तुभ्यं धूर्त्ताधवे नमोऽस्तु भगवन् मङ्गलं वीतक्रिये' ॥ ९०

अन्तिमप्रगल्भा यथा (३४) —

'श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनय'मित्यादि (७५ श्लोके) ।

अथासामवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणैर्नैव संज्ञा गम्या ।

तत्र विरहोत्कण्ठिताऽदिक्रमः —

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि हैतुके ।

विरहे वर्द्धितोत्कण्ठा विरहोत्कण्ठिता मता ॥ ११५ का

यथा—अन्तः क्लन्तति मन्त्रं सुमरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,

दीरात्माद्यदनादरोऽद्य विहितः कृष्णे मया मृदया ।

दूरादेव मां दृष्ट्वा तयाऽसनादुत्थितं, पश्चान्नयि निकटं गते सति । मयि स्मिता
भाषिणि सति तया मन्दं यथा स्यात्तथा क्रियङ्गाधितम् । कथम्भूतम् ? सुधायाः
मृदुत्तरणमिव । तस्या अङ्गांशनं मयि आरूढे सत्यात्मनः सौभाग्यं तया प्रकटितम् ।
मयि तामाश्लिष्यति सति तयाऽपि प्रत्याश्लिष्टं, सा प्रत्यालिङ्गनं कृतवतीत्यर्थः । सुदृशश्चन्द्रा-
वल्या अवामताऽनुकूलतैव ।

श्रीकृष्णः सुवलमाह—हे सखे ! खेन मयैव कृतं यद्दोषं तमाच्छादयितुं तां मानिनीं
प्रति 'तव मन्दिरेऽद्यानन्दः कथं न भवती'त्यहं यदूचे तदा क्रोधेनारुणापाङ्गया तयाऽपीदं
वक्ष्यमाणं जगदे । त्वदुक्तिश्रवणमेव निर्लज्जत्वमिह क्लमिति ज्ञेयम् ।

अर्थेति—आसां प्रेयसौनामुत्कण्ठिताद्यवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमालङ्कारिकैरुच्यते । तासां
मवस्थानां लक्षणकरणैर्नैव नामान्यपि ज्ञेयानि ।

प्राक् पूर्व गाढः पूर्वांनुरागो यस्याः सा पश्चालब्धसंज्ञाऽपि प्रथमतः कोपाघीनमान-
जन्यविरहे पश्चात् कोपे शान्ते च सति तेन सह मिलनेन वर्द्धिता उत्कण्ठा यस्याः सा
विरहोत्कण्ठिता ज्ञेया ।

तं वा सङ्गमयख सुन्दरि ! मया मञ्जीवितन्तेन वा,

हाम्यां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम् ॥ ८१

सङ्केतस्थं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा ।

गतभौर्याऽभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) १६ का

यथा—श्याम त्वामभिसर्त्तुमन्वतमसे पादार्पणप्रक्रमे

स्वस्तो नीलनिचोलतस्तनुरुचा निर्दूतमन्वन्तमः ।

विश्वन्तावदिलावतायितमभूदगौरैऽमिलदगौरिमा

तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेम्नस्त्वैदं यशः ॥ ८२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि ।

प्रातस्तद्गोचरिच्छानि बौध्योद्विग्ना तु खण्डिता ॥ ११७ का

यथा—‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैवे’त्यादि (श्य किरणे ३८ श्लोकः) ।

मयाऽद्य कृष्णे योऽनादरो विहितः स ममान्तःकरणं हिनत्ति । सुमेरस्तुषामिः, मर्मे ताडशाभिबत् करोति । हे सुन्दरि ! मया सह औक्त्यं सङ्गमयख अथवा तेन मञ्जीवितं सङ्गमयख ।

सख्या सह किंवा एकाकिन्यभिसरति ।

हे श्याम ! सुतनुर्मम सखी त्वामभिसर्त्तुं गाढान्वकाररावो पादार्पणारम्भे त्वराऽति-
शयादङ्गान्नीलवस्त्रं सस्तं, वस्त्ररूपावरणे गते तनुकान्त्याऽन्यकारोऽपि गतः, अतोऽभिसारे
महान् विभ्रो बभूव । पश्चाद्भाष्येन तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलावतायितं पीतवर्ण-
मभूत्—सुमेरोनैकटवर्त्तिभूमेरिलावतसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा
पीतवर्णवेति । गौरवर्णवृन्दावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरताऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं
यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम । त्वद्विषयकप्रेम्न एवेदं यशः ।

अन्यथायकाऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमर्थेन औक्त्येन खण्डिता
सम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य औक्त्यस्य
सम्भोगचिह्नानि बौध्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते ।

(J) विरहोत्कण्ठितादृष्टविधनार्थकाभेदलक्षणं कचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचीना-
दृश्यरूपक-दर्पणादि-वाख्यातादा मनाङ् भिन्नम्—प्रेमवैचित्र्यचटनायां विभिन्ना दृशा वैषम्य-
रसशास्त्रकारैः स्वसन्प्रायमतमनुवर्त्तमानैराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहिताः, अप्राकृता-
श्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नासङ्गतमिति च ज्ञेयम् । एवमभिसारिकालक्षणे
याऽभिसरति सैव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचीनमतमनुसृत्य ‘अभिसारयते कान्तं’

दूतौभिः प्रार्थयमानोऽपि गन्ताऽस्मौत्युक्तवानपि ।

दैवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुसुखि ! स किमवादीदेष यामीति, तस्मात्
कथमजनि विलम्बो' 'भास्व भूः सन्दिहाना' ।
'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,
किमथ मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्वयं मे ॥

(३५) कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९ का

यथा— अस्माभिः सह चाटुकुत्र गणितः पादानतो माधवः,
कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।
चन्द्रश्चन्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा
त्वासुहेजयिता तदैष सकलं कोपः समाधास्यते ॥ ८४

वासगेहे वेशभूषाताम्बूलवसनादिभिः ।

सुसज्जापेक्षते कान्तं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीति किमवादीत् । यदावादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । हे
सखि ! तस्यागमने सन्दिग्धाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अधुना किं कर्त्तव्यं
कथयं । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मत्प्राणैर्वा—त्वं मे प्राणान्छेतद्वयं प्रेमास्पदत्वेन
मम तुल्यमेव । तथा च विरहज्वालायां स्थातुममर्थाः प्राणा यदि मद्देहात् गतास्तदा
मद्विच्छेदेन तव महद्दुःखं भविष्यति, अतस्त्वद्गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J) ।

कोपेनान्तरिता रहिता (J) ।

मानभङ्गार्थं तन्मन्दिरे गत्वा प्रणयनव्यादिपरं श्रीकृष्णं कोपावेशेन स्वगृहान्निष्काशय
कोपे गते सति पश्चात्तापवती सा सखीमाह (३६) । 'हे सखि ! श्रीकृष्णः क्व गतः
श्रीकृष्णं तमानयेत्युक्तवतीं यूथेश्वरीं प्रति सखाह—अस्माभिरिति । मासतो वसन्तानिलः ।
एतत् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहिणोसुहेजयिता उद्दोषनत्वेन खेदयिष्यति तदैष
कोप एव सकलं समाधानं करिष्यति, किमस्माभिर्निहृष्टाभिरिति सखीनामाक्षेपो ध्वनिः ।

या सा च । मानिनो बभूवेत्यादि—प्राकृते रक्षो नास्तीत्येवं यत्र लट्प्रयोगः सोऽप्यतीतार्थे

(३५) अत्र 'पादान्तं प्रियव्यक्ता पश्चात्तापविसृजला । कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा ॥'
इति (ख) (ङ) पुलकयोः पाठः ।

(३६) 'सखीमाहेति पाठः केवलं सुदृप्तपुस्तक एवोपलभ्यते ।

यथा—

ताम्बूलमाख्यवसनाभरणानुलेपाः

सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतया ये ।

ते ह्येव तान्त्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन

सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे ।

तन्मनस्कैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्तृका ^(K)॥ १२१ का

यथा—

न वाणी न सन्दो न च नयनपङ्केजलहरी

न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकथा ।

कुरुन् याते कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्

पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरहवैधुर्यतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्त्तीव यत्प्रियः ।

वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्वाधौनभर्तृका ^(K)॥ १२२ का

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदेशान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरी कटाक्षादिकं नास्तीति । एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे चित्रपुत्तलीवज्जडाः समभवन् । कथम्भूताः ? विरहस्य वैधुर्यं प्रातिकूल्येन कृष्णाः ।

निखलीलाप्रकटनमिषेण वा कृत इति बोध्यम् । विरहज्वालया स्यातुमसमर्था इत्यादि— यद्वा भवङ्गमनकृतविलम्ब एव न सङ्गनीयो मया यथा विप्रलब्धाट्टान्तेऽवालाकोद्धते 'याऽतः परमपि जीवेज्जोवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पद्याद्धै । रहिता—न तु रहितैव तदानीन्तनक्षणे, अपि तु रहितकल्पैवेति, पश्चात्तापवत्त्वमेव मुख्यं लिङ्गं न कोपाप्रसरणमिति दिक् ।

(K) अत्रार्वाचीने वैष्णवमते अप्राकृततरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदिमाकरे भरतीये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिवहान्नातोऽपि तद्दर्शितमार्गानुयायीति न तत्त्वतो वेलक्ष्यम् । तथा च मुनिदर्शिताष्टनायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामर्वाचीन-वैष्णवमते संवादेभावद्वन्निव कारिकाप्रकारः—'यद्यप्यस्ति वृषाणान्तु कामतन्त्रमनेकधा । प्रच्छन्ने कामिनं वक्तुं तद्वै रतिकरं भवेत् ॥ यद्वाभामिनिवेशित्वं यत्कैव निवार्यते । दुर्लभत्वं च यत्रास्याः सा कामस्य रतिः परा ॥' (इति निरुक्तसागरसुद्धिते २२प्राध्याये) । एवमपि तत्राष्टनायिकालक्षणे दृश्यरूपक दर्पणादिक्रतामिव न कदापि यादृच्छिकः वैवाहिक-लक्षणसंश्लिष्ट'पति'शब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'-'प्रिया'दिपदानां

यद्यपेष्टु केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः,
एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—
भावो यथा—

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।’

आलम्बनोद्दीपनोत्थभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्थो यथा—

आधूलिकेलि शतशः सह येन येयं

प्रागल्भ्याचार सुचिरं कलहायते स्म ।

तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा

सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ८८

उद्दीपनोत्थो यथा—

एतानि तानि नलिनीविपिनानि वाप्या-

मेते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।

आवाख्यमेव कलितानि किमपि राधा

नैवावकर्षति विलोचनेषु लग्नम् ॥ ८९

येयं राधिका बाह्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकेलिकालमभियाप्य शतशः परस्परं
हस्ताभ्यां ताडनेन यत् प्रागल्भ्यं तेन चारु यथा श्यामत्वा कलहायते स्म सा
राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सती गण्डयोः पुलकरूपभूषणं तनोतीति
पौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जलाशये एतानि प्रत्यक्षविषयोभूतानि कमलिनीविपिनानि बाह्यमभियाप्य
यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्येव, एवं कमलिन्याः कमलरूपानेषु विद्यमाना
एते मधुपा बाह्ये दृष्टास्त एव । अद्य वयःसन्धौ किं न आकर्षतीति चित्तम् । देहस्थानीया
कमलिनौ, मुखस्थानीयं कमलं, कण्ठस्थानीयो भ्रमरः, तस्मादे उद्दीपका भवन्ति ।

तन्त्रस्य आराधातत्त्व हापनपरतन्त्र आनुकूल्यविजृम्भितमधिकतरार्जितरमणायभावसम्पत्ति-
सम्बद्धचेति कोविदानामूहः । लक्ष्येष्वेवनेकतेषामन्योन्यसाङ्ग्यमपि लक्ष्यते ।

(L) उच्चलनीलमणिवनुभावप्रकरण एषां मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां
सन्निवेशः । भरतमतमनुहृत्य तत्रैषामङ्गजास्त्रयः, अयत्तजाः सप्त, लीलादा मदं विहाय
विकृतान्ता विहृतान्ता वा दश स्वभावजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्शयकृतां कारिका-
मनुहृत्य आकृता एते । तत्राद्यकच्चादयमन्तर्भक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यथोक्तिखित-

हृन्नेवादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति हावताम् । १२५ का

असौ भावः ।—

सोल्लेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदल्ल्या

सा यद्विभेद हृदयं व्रजराजसूनोः ।

तस्यास्तदेव हृदयेन समं तदन्त-

स्तेनाध्वनैव तु विवेश नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकीर्त्तयते । १२६ का

स एव हाव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽपुनत्सुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।

कोमलं कुवलयदपि हृत्वात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

असौ भाव एव वयस आधिक्ये कमपुनत्कथं प्राप्य हावो भवेत्, पूर्वापेक्षयाऽत्र नेत्रादेर्विकाराधिक्यं बोध्यम् । एवमुत्तरोत्तरहेलादावप्येवमेव ज्ञेयम् ।

सा राधिका किञ्चिच्चक्षेन किञ्चिदलसेन मन्थरेण चाक्ष्णा श्रीकृष्णस्य यद्दृश्यं विभेद, तेन विद्वद्दृश्यस्य किद्रूपमार्गेण तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्तस्य श्रीकृष्णस्यान्तःकरणं विवेश । तथा च श्रीकृष्णो राधिकाया नेत्रमङ्गौ वीक्ष्य तस्या हृदयेन सह (३७) स्वविषयकानुरागो जात इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

ललिता राधिकामाह—हे सखि ! अद्य सुवलसुखान्मया अतं, कुत्राप्येकान्ते त्वया दृष्टः श्रीकृष्णो विचित्र इव बभूव—सन्नति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोचारणादि तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसमञ्जनस्त्वया कथं कृतः । इत्युक्तवती ललितां प्रति श्रीराधिकाऽह—अत्यन्तरहस्यस्थले तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्दर्शने उत्सुकाऽपि तस्य क्लेशो भविष्यतीति बुद्ध्या नापश्यं किन्तु मद्वर्जनममानयन्मत्कटाक्ष एवानर्थकारी तं कोमलतनुं हृन्वात्, मया किं कर्तव्यं त्वयैव विचार्यतामिति भावः ।

माकरादां । यौवननिमित्तका एते इति न काऽपि विप्रतिपत्तिः । ‘चित्तस्याविकृतिः सत्त्व’ विकृतेः कारणे सतीति दर्शितात् कारणात् सत्वजा अपि । मदादीनां विकृतोनानां केलिशेषाणामष्टानां न सर्वत्रोक्तेः, अतएवात्र परिलङ्घानवैशिष्ट्यम् । ‘लोल्लेने’त्यादि श्लोके नैषधीयपद्यस्य ‘नाकलोकाभिषयोः सुषमा ये’त्यादौ दर्शितस्य ‘तद्द्वारसंक्रमित-वेदाकविद्य’ इत्यन्तस्यानुरूप्यं नातिनिगूढम् । कोमलमित्यादि—कटाक्षलीनविलासस्या-पाततो निश्चुरत्वेनाभिवर्णनं रसिकग्रन्थेषु बहुलं परिलक्ष्यते ।

(३७) ‘तस्या हृदयेन स्वविषयके’त्यादि पाठः (ङ) पुस्तके, ‘तस्य हृदयेन स्वविषयके’त्यादि पाठः (क) (ङ) पुस्तकयोः ।

हेलैव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्युता (M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवञ्च (M) वयो, नवीनं

लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।

कृष्णानुरागसरसीसततावगाहे

तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माथात् कान्तिरुद्घोषितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगिथ्यति दृष्ट एव

को वेद जीवमपनेथ्यति लग्न एव ।

प्रेङ्खोलिभिः परिमलैः सहसाऽन्धयाऽसौ

श्यामो रसः (M) परिचितो वद कोऽपरधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविलौर्णा दौमिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—धौताश्रुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-

रुच्छ्वास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।

बालं वयस्तदनुरागभरत्नमत्व-

मध्याप्य केन गुणिनैवमकारि राधे ! ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिक्षणं नवं वयः (38) तस्या राधायाः श्रीकृष्णविषयकानुरागरूप-
सरस्यां सततावगाहे सति वेशवयोलावण्यानि अतिधौतान्युज्ज्वलान्येवं निराविलान्यत्प-
त्वादिदोषरहितानि बभूवुरित्यर्थः ।

मन्मथस्यात्यन्त्रे कादुहीपिता दुःप्रतिथ्यस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्वया-
ऽस्तन्निवेधमनादित्य कथं दृष्टः ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि मुञ्च्यते' इत्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—
को वेदेति । प्रेङ्खोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्भिस्तस्य परिमलैः श्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौर्यमास्याह—हे राधे ! तत् प्रौढवयसोऽपि दुःसहमनुरागभरत्नमत्वं केनापि गुणिना
तव नवीनं वयोऽध्याप्यैवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपा भूमिः प्रसव
एव प्रसूतिकाल एवाश्रुभिर्धौताऽकारि तथाच कटाक्षत्वारम्भ एवाश्रुजलैः सर्वं ज्ञावितमिति
भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुत्तम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपारम्पर्येण स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वधरणिमनुसृत्य
निर्द्देशो भरतीये, तदाश्रितेभित्तरिखलङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारं ललितात्मके च
प्रयोगेऽभिनयजीवातुभूत एवेषां विलासश्चमत्कारकोटिमावहति, ललितोदारशिख्यकल्पे
भास्कर्ये केषाञ्चनेषां समुद्भेदोऽपि निरधारि । एषां निदानं शरीरविकारजम्—'देहात्मकं

‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ । (M) Sahityadarpana III. 132. १३० का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शैवालवत्त्रैव बभौ नितम्बः ।

अकैतवं रूपमहेतुहार्दं सर्वास्ववस्थासु सदैकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—‘श्लिष्टा श्लिष्यती’त्यादि (५ म किरणे ७१ श्लोकः) ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

सख्यो निजैरेव गुणैर्मवदिधा मयेव तन्वन्त्यनुरागसौरभम् ।

न चान्यसाद्गुण्यमपेक्ष्य सौहृदं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

मुखे दुःखेऽपि महति धैर्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—आस्तां तदीयनवयौवनपूर्णवापी

काऽपौधमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N) ।

इच्छामि तं कमपि कालमलज्जमुच्चै-

राक्रान्दितुं सुमुखि ! हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैर्लीला कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

सा च द्विविधा—स्वगता सखीगता च । स्वगता च द्विधा, स्वकर्तृका प्रियकर्तृका चेति । क्रमेणोदाहरणे—

बह्वेष बह्वचिकुरा करक्लृप्तवेणुसुच्य पीतवसनं वनमालिकाञ्च ।

कस्तूरिकाचिततनू रभसादियेष राधा स्वमङ्गसुपगूढितुमङ्गकेन ॥ १०८

अहेतुहार्दं वेशादिहेतुं विनैव हृदयङ्गमं, अतएवाकैतवमङ्गत्रिमम् ।

पीतवसनमासुच्य नितम्बे बद्धा, एवं वनमालिकां कण्ठे बद्धा रभमात् कौतुकात् स्त्रीयाङ्गमङ्गकेन स्वाङ्गे न सखीभ्यो गोपयितुमियेषैच्छत् ।

भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो ह्यव’ इत्यादि भरतोक्तिः सद्ब्रह्म-
संवित्तिश्च तत्र प्रमाणम् । संवित्तिकाले तादात्म्येन जयस्य घटितत्वाद्बुधप्रेरणादशाया-
मिवैषां विज्ञेयणद्वारा पृथक्सत्तापत्तं न कच्चोक्तुर्वन्त्यात्मप्रत्ययोत्पत्तिवृत्तय इति तु
नासमञ्जसम् । (Cf. Carlyle’s remarks about Schiller as a critic—‘I now
see myself create and form ; I watch the play of inspiration ; and my
fancy, knowing she is not without witnesses of her movements, no
longer moves with equal freedom’). औकृष्णाश्रितत्वे तु परमोक्तैः स्वाभाविकः ।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं
कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणाद्यैः ।
आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा
देधा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०८

स्वगतप्रियकर्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य बबन्ध वेणीं
राधा शिखण्डवल्लयैः स च मौलिमस्याः ।
अन्योन्यवेशपरिवर्त्तनकौशलेन
द्वाभ्यामलभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्प्यते ॥ १३५ का

यथा—

कैश्चिच्चारुपाणिभिः कतिपयैस्तान्मूलपात्रीकरैः
कैश्चिच्चासनधारिभिः परिजनेर्द्धूतातपत्रैः परैः ।
संव्रीता मणियानतोऽवरुरुहुः श्रीशे निखातेक्षणा
योषिन्मौलिमणीवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याङ्गनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सहजश्यामा ; तां वेशादिना कृष्णाकृतिसुपकल्प्य देधाविभक्तं
प्रमोदं कृष्णालिङ्गनसुखं सख्यालिङ्गनसुखञ्चोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्ते चारु यथा स्यात्तथा वेणीं बबन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या
राधाया मस्तकभूषणचूडां शिखण्डपिच्छादिभिर्वबन्ध । राधयाऽस्मानं श्रीकृष्णकर्तृकौडत्या-
दिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत, एवं श्रीकृष्णेनाप्यास्मानं राधां मत्वा राधिकार्कर्तृक-
वाभ्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत ।

योषितां मुकुटस्थमणिवरा इवाङ्गना श्रीकृष्णस्य महिष्यः सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य
कृष्णे निक्षिप्तानौक्षण्यानि धामिरर्थाद्भूरादेव तं दृष्ट्वा मणिमययानतो रथात् । कथङ्गताः ?
परिचारिकारूपपरिजनैर्याप्ताः । पात्री चन्द्रपात्रं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

‘प्रतिनव’मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । ‘श्यामो रस’ इत्यत्र तु रसघने श्रीकृष्णे ‘रस एव स’ इत्यभेद-
प्रतीतिः । रमणीयतालक्षितलक्षणे माधुर्यं चेष्टाया अमुल्लङ्घननिर्देश एव इतरथावृत्ति-
करः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्येण च न स्फुरति । ‘केचिदिदं रतिप्रकाशार्थमिदम् ।

यथा वा—

सख्यैकया मूर्द्धि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यया ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचित्तु—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मदभरालसा न गरिमाणमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्थरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलीकितं नमति वङ्कते शङ्कते

स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

‘स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिप्रोषकतु’ ^{Sahityadarpana} III. 138.

१२६ का

यथा—द्वित्राणि पाण्योर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वक्षसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ १४४

गर्वेण वस्तुनौष्टेऽपि विव्वोकः स्यादनादरः ॥ १३० का

यथा—सौरभ्यहानिर्वपुषोऽनुलेपनैः सौन्दर्यज्ञासो मणिभूषणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन बभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृष्णेन हर्षादुपढौकितानि निर्माय पुष्पाभरणानि यानि ।

उच्चैरभौष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्गभीरप्रणयस्त्रयेन ॥ ११६

अमर्ष-हास-विवास-शुष्करोदन-भर्त्सनैः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चित्प्रमिष्यते ॥ १३८ का

राधिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्यौवनादिमदभरेणालस्ययुक्ता भवति, ओकृष्णदर्शने सति गुरुतां नास्त्वति, किन्तु सम्प्रमयुक्ता भवति । एवमवलीकनमपि स्वभावतः सलीलं तस्य दर्शने कदाचिन्नमति, कदाचित् वङ्कते, कदाचिच्छङ्कते ।

वपुषो यः सहजगन्धस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य गन्धो नूनः, एवं वपुषः सौन्दर्यापेक्षया भूषणस्य सौन्दर्यं नूनम् । देहे तत्तद्वस्तुनो दाने स्वाभाविकसुगन्धसौन्दर्ययोर्द्वांस एव स्यात्, अतस्तेषु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि बभार । अलङ्कारा-दीनामधारणे वयं दरिद्रा इति जना वक्ष्यन्ति, अतो लोकासुरोपेनैव सखीनामाग्रहो ज्ञेयः ।

अराला भ्रूवल्ली स्मितसुमधुरा भर्तृसनगिरी
 मृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषेऽपि महति ।
 निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं
 हरिरासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावमुन्नमनसो वल्लभस्य कथाऽदिषु ।

मोहायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १३६ का

यथा— भङ्गुर्वाणविलोलकङ्कणभृतो वामस्य दोषः शनै-

रुत्कम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।

पुष्पेधोः घृतनेव सङ्गरजयश्रीसूचनं व्यातनो-

द्वष्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—

अन्योन्यग्रथिताङ्गुलीकिसलयासुन्नीय बाहुद्वयीं

जृम्भाऽरम्भपुरःसरं विदधती गात्रस्य संमोटनम् ।

मीलन्नेत्रसुरोजयोर्नखपदव्यादानदीनानना

ना ना नेति पुनर्नखक्षतधिया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं श्रीकृष्णेन स्वाभिलाषे प्रकटीकृते सत्यमर्थं ह्यासादीनामेकस्मिन् समये
 मिलनमेव किलकिञ्चित्तमित्यर्थः । भ्रूवल्ली अराला कुटिलेखनेनामर्षः, स्वहस्ताभ्यां
 श्रीकृष्णस्य करकमलरोधने न नेति निषेधः । एतत् सर्वं श्रीकृष्णोपरि कन्दर्पस्यानुग्रहे
 कारणमिवाभूदित्यर्थः ।

श्रीकृष्णस्य कथादर्शनादिषु जातेषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन मुग्धं कन्दर्पस्यावेष्टेन
 व्याकुलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः श्रीकृष्णेन सह सङ्गार्थं स्वाभियोगरूपं कर्णकण्डूयना-
 दिकं मोहायितं समाख्यातम् । प्रातःकाले बाहुद्वयीसुन्नीय जृम्भाऽरम्भपुरःसरं
 गात्रस्य संमोटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनखक्षतस्य गात्रमोटनसमये
 व्यादानेन मुखप्रसारणेन यत् किञ्चिद्ःखयङ्गकं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वैष्णवमतानुसारेण कामगन्धसुक्तस्यात्मसकर्षणसर्वस्वस्य
 प्रेम्नो महिमस्थापनाय । विष्णोः द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगि न प्रथमम् यतः श्लोको-
 क्तयुक्ताऽनुलेपनादीनामिष्टत्वं यादृतमेव । कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—‘आयुष्टव’मितिवत्
 फललक्षणा । जृम्भाऽदीनां भावह्लावादितो भेद उद्गाखराभिधानुभावप्रकरणे निरदिशि
 नीलमणिकृता यथा—‘उद्गासते स्वधान्नीति प्रोक्ता उद्गाखरा बुधैः । नीच, तरीयवृक्षस्त-

यथा वा—संगोपाय्य पटाञ्चलेन तनुना निःसारिदन्तावली-

ज्योत्स्नाभिः स्वपितेन दक्षिणकराकृष्टेन वक्ताम्बुजम् ।

लीलोत्तासितकन्धरं मृदुकलैर्वामाङ्गुलीच्छोटिका-

निःस्नानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः श्रीराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा—अलसवलितमूर्द्धीकृत्य मूर्द्धोपकण्ठे

वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।

त्रिकविबलन-⁽³⁹⁾भङ्गीसङ्गि मोट्टायितायाः

परिधिरिव सुखेन्दोर्भाति दोर्द्वन्द्वमस्याः ॥ १२१

स्तनग्रहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।

बहिः क्रोऽधोन्तरप्रौतौ तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्तनकनकघटीं पटीमुदस्य स्पृशति हरो बहुभङ्गिभङ्गुरभूः ।

इयमसरसवाणि पाणिरोधात् कृतकरुषा परुषा कषायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनसमये स्तनयोः शोभां दृष्ट्वा तत्स्पर्शं याकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाणिद्वयं पुनर्नखच्चतं भविष्यतीति बुद्ध्या याकुला सा ना ना नेत्युक्ता । संगोपाय्येति—जञ्जावतीनां जम्भाऽरम्भसमये स्वभाव एवायमिति ज्ञेयम् । लोलया किञ्चिदुच्चैकृता कन्धरा तत्र तदथा स्यात्तथाऽजृम्भत । जम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलैर्यत्किञ्चित् कण्ठशब्दैस्तथा वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्दैश्च । कोदृशैः ? चलकङ्कणेति—छोटिकाशब्दसमये वामहस्तस्यकङ्कणशब्दोऽपि जात इति ज्ञेयम् । मोट्टायिताया गात्रमोटनयुक्ताया अस्या राधाया हस्तद्वयं मूर्द्धोपकण्ठे मस्तकोपरि आलस्ययुक्तं यथा स्यात्तथोच्चैकृत्य सुखचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्त्तिमण्डलमिव भाति । कण्ठस्य पूर्वभागस्त्रिकपदार्थस्तस्य या भ्रमणभङ्गो, तत्सङ्गि यथा स्यात्तथा । आलस्यव्यागसं ये त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम् ।

पटीं कञ्चलीम् । कुटिलभूरित् राधिका असरसा कदच्चरा वाष्णी यत्र तथाभूतं यथा स्यात्तथा कषायिता दुःखिताऽसीत् । कथम्भूता ? कृष्णकर्तृकपाणिरोधात् कृतकरुषा कृत्रिमरोषेण परुषा कटोरा ।

संसर्गं गात्रमोटनम् । जम्भा घ्राणस्य फुल्लत्वं निःश्वादाश्च ते मताः ॥ यदप्येते विशेषाः स्युर्मोड्वधितविलासयोः । शोभाविशेषपोषित्वात्तथाऽपि पृथगीरिताः ॥ इति ।

‘त्वरया हर्षरागादेर्हयितागमनादिषु ।’ Sahityadarpana III. 143.

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काञ्चीं कण्ठे, जवनभुवि हारं, चरणयोः

कृशाङ्गी केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुगम् ।

किमङ्गैरन्योन्यं मधुमयनसङ्गोत्सवविधौ

प्रसादो व्यातने प्रणयपिशुनः स्वस्वविभवैः (०) ॥ १२३

‘सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥’ S. Darpana III. 144 १४२का

यथा—प्रसूनतल्योदरसङ्गदृनं नूनं वपुर्मे सखि ! नैति निद्राम् ।

इति स्मरायासविशीर्णचित्ता सखीधियाऽसौ हरिमालिलिङ्ग ॥ १२४

‘मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजः’ ॥ S. Darpana III. 145. १४३ का

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवसम्प्रयोगैः शक्यो न सङ्गमयितुञ्च कलावतीभिः ।

अभ्यर्थितोऽपि स मया परसङ्गं गन्तुं नापेति मे सखि ! गृह्यात् क्षणमप्यवारिः (40) ॥

१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति क्रौडया तु यत् ।

तदेव विकृतं वाच्यम्— १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णेन सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठादङ्गैः परस्परं हारादिरूपस्वविभवैः करणैः किं प्रणयसूचकः प्रसादो व्यातने ।

पुष्पशय्यासङ्गेनापि वपुर्दूतमित्यनेन पुष्पादयङ्गस्य सौकुमार्यमायातमिति ज्ञेयम् । रात्रिसम्बन्धिकन्दर्पक्रौडाजन्यायासेन विशोर्णचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—‘आलि ! वैदग्ध्यदिमतीभिर्गोपीभिः कर्त्तोभिर्दूतीभिर्द्वारभूताभिः सम्प्रयोगैः न्यदारा सम्यक् कथनैरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्यः, किं पूनः कृष्णेन सह तासां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थं चकारः ।

(०) प्रसादो व्यातने इति—अत्रान्योन्यकृतस्वेष्टाकृत इव प्रतीयमानो व्यावासस्तत्त्वनिताऽङ्गानां परस्परप्रेमसूचिका चमत्कृतिः । यद्येतद्विरूपे रासलीलावर्णनप्रसङ्गायितानन्दवृन्दावनचम्पूपद्वे—‘उत्तरीयमपि चान्तरीयतामन्तरीयमपि चोत्तरीयताम् । यज्जगाम किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव नूनमङ्गयोः ॥’ त्वराकृतवृट्तिवन्तु लक्ष्मणसर्वस्वभूतम् । लक्ष्मणे तत्तं गुणीभूतम् । उत्सवकाले सर्ववैरात्मनासुतकृष्टवस्तून्वेवोत्सृज्यन्ते, अतो रास-

यथा—संप्रार्थ्यमानाऽपि मयाऽनुवेलं न वक्तुमिष्टमपि वक्ति वाणीम् ।

रुषा क्रिया वेति न वेद्मि सख्यो ! जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥ १२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रियबिच्छेदे—

१४५ का

यथा—शीतप्रयोगैर्वहिरौह्यमानैरन्तर्गतो वर्द्धत एव दाहः ।

बहिर्विलेपैर्वहिरप्रकाशी प्रोज्ज्वलतेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियाय मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाय इत्यपलक्षणम् सख्या अग्रे च । यथा—

‘हुँ’ (४१) मातरन्तर्बहिरिति का तव’ ‘प्रिये ! त्वमेव प्रतिबिम्बिता मयि ।’

‘अन्येव’ ‘तत् किन्तव तुल्यमीहते’ ‘धूर्त्तैः’मित्याप भियं चलेक्षणा ॥ ११८

यथा वा—कयाऽत्ममूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनाहं तव पङ्कजाक्ष ! ॥

न माति न ज्ञायति दिव्यरूपां यासुदहन् हन्त न लज्जसे त्वम् ॥ १२८

बहिरौह्यमानैः क्रियमाणैश्चन्दनलेपनादिशीतप्रयोगैरन्तर्गतः श्रीकृष्णविरहजन्य-
कन्दर्पदाहो वर्द्धत एव । तत्र दृष्टान्तः—संपुटस्थपित्तलादिवस्तूनां प्रवीभारूपपाकजनको
वह्निरन्तरेवातिशयेन प्रकाशते । बहिर्विलेपैः—तत्रापि संपुटस्थ दृष्टीकरणार्थं,
वृत्तिकाभिः पुनः पुनः क्रियमाणैरपि बहिर्विलेपैरिति ।

श्रीकृष्णेन सह कौतुकायं श्रीराधिका तमाह—हुं मातरिति । ब्रजवासिनीनां विस्मय-
दर्शने स्वभावोत्तिरियम् । हे कृष्ण ! तवान्तःकरणाद्बहिः का एति । श्रीकृष्ण आह—
प्रिये इत्यादि । श्रीराधिकाऽह—नेयं मत्प्रतिबिम्बरूपा किन्त्वन्यैव । पुनः श्रीकृष्ण
आह—यदि तव प्रतिबिम्बरूपा न भवति, तत् किं तव तुल्यं चेष्टते, त्वं यथा हस्तादिचालनं
करौषि तथेयमपीति । पुनः श्रीराधिकाऽह—इयं धूर्त्ता स्वस्याः प्रतिबिम्बस्थापनायैव मत्तुल्यं
चेष्टते इति कृत्रिमभियमाप ।

रसोत्सवेऽङ्गतो योग्यभरणोत्सर्गः सङ्गत एव, अलङ्कारार्थाणामङ्गानामलङ्कारान्तरस्वीकारश्च
दुर्वार इत्यस्यानन्यासप्रयासः सुगमः । विकृतमिति—विहृतमिति सुद्रिते भरतीये संज्ञा ।
श्रीमद्रूपगोस्वामिचरखैस्तु एतत्प्रतियोगिकानामालापोदानां वचनारम्भकानामनुभावानां
स्फुटमुद्देशो व्यधायि । नात्र तेषां तथा विस्तरः ।

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क्व नाम सखि ! वर्त्तते ।

यदर्थं तव कृणोऽयमुन्मत्ता दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धाङ्गिभूषारचना गात्रे विष्वग्विलोकनम् ।

रहस्योपत्कथारम्भो विक्षेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शेऽनुचरोकराच्चलगते संवीक्षमाणा सुखं

दित्वाभिः क्रियमाणमण्डनविधौ राधा सखीभिर्भियः ।

उत्थायाङ्गविभूषितैव परितो व्यापारयन्ती दृशं

दृष्ट्वा देवत आगतं प्रियमयो सम्पूर्णभूषाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रम्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—घटाम्बुसिक्तां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीसुखात् ।

उद्यानसीम्नि त्वरयाऽभिगामिनो ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्दृष्ट्वा हासो नययोवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आपृष्टहेतु शिरसः शपथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।

अन्तःप्रफुल्लदनुरागलताप्रकाण्डादेकं प्रसूनमिव किं बहिरुन्मिसील ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्भयोदयः ॥ १५० का

यथा—सुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरफं

भयचकितचलाक्षी न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रोडावाचो । स्वयमवगत्याऽपि कौतुकार्थं श्रीराधि-
काऽह—हे सखि ! अस्माभिस्तु वृन्दावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनसंज्ञकं वनं वर्त्तते
कुत्र यदर्थं 'निधुवनमहं कदा प्रापस्यामौ'त्युत्कण्ठया निधुवनप्राप्त्यर्थम् ।

आदर्श इति । भूषाकलेन ओकृण्यकर्तृकदर्शनेनैव भूषायाः पूर्णत्वं जातमिति भावः ।

श्रीराधाया यौवननव्यार्णव्यमाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः प्रपञ्चुरित्वाह—आपृष्टेति ।

सखोभिः कर्त्रीभिः शिरसः शपथैरापृष्टो हेतुर्यस्य तत् स्मितमरोचत । अत्रोत्प्रेक्षामाह—
अन्तरिति । अन्तः प्रफुलन्ती याऽनुरागलता तस्या देहादेकं प्रसूनमिव ।

सुखमनु सुखे प्रतन्तं भ्रमरमयमधोमुखी सती करेण वारयन्ती पञ्चान्मुखं विहाय
करे प्रतन्तमालम्ब्य तेन भ्रमरेणाभिभूतं तमपि करमपि सङ्कचितभ्रूः सा धुनौते कम्पयति ।
तत्रोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणीनां भङ्गतेः करणै रूषमभिनिन्द्य रोषाभिनयं

तमपि तदभिभूतं कृणितभूर्धुनीते

स च रुप्रमभिनिन्द्ये भङ्गैः कङ्कणोनाम् ॥ १२४

यथा वा—सललितमुपनीतां पृष्ठतो वाममंसं

चलदसितभुजङ्गीमङ्गिमालोक्य वेणीम् ।

‘हु’मिति क्षतकशङ्कापङ्किलतासमेष्टा

दयितमुपजुगृहे द्रोहिणं कालियस्य ॥ १२५

विहारे सह कान्तेन क्रोडितं केलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या कृष्णमुलङ्घय रम्ये

सुरभिणि कुसुमेऽहंपूर्विकाकौतुकेन ।

अनिग्रतगतिभङ्गा पार्श्वसंघटनेन

स्तनहतिपरिभूतो राक्षयाऽसौ व्यधायि ॥ १२६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वमी ।

रसवाणषि-(७५६) संख्यातस्ते पुनः सेङ्गिता यदि ।

पक्षेन्द्रिध्विन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु॥१५२ का

तेऽन्यान्यगुणिता अलङ्कारा वक्ष्यमाणैरिङ्गितैः सहिता यदि भवन्ति ।

ग्रन्थगौरवभयाद्गोदाङ्गियन्ते । न च वक्तव्यं ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः

प्रथमविक्रिये’ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिषाङ्गर्थम् ?

यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोढामध्याऽदौनां श्रीकृष्ण’ प्रति प्राङ्

निर्विकारात्मके चित्रे यदैव भाव उत्पन्नस्तदैव हावादिसाङ्गर्थमपि ।

चकारेवर्थः । सललितं यथास्यात्तथोपनीतां प्राप्तमालोक्येषा कृत्रिमाशङ्काव्याप्तत्वां

यथा स्यात्तथा संप्रैज्यमयनिवर्तकं श्रीकृष्णमाललिङ्ग ।

येऽष्टाविंशत्यलङ्कारा उक्तास्तथा प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽलङ्कारैः सह योगेऽमी त्वन्योन्यगुणिता

अलङ्कारा रसवाणर्विसंख्याः स्युः । यथा भावे भावरहितानां हावादीनां सप्तविंशतेर्योगः,

तथा च हावे हावरहितानामिति (P), खस्मिन् खल्य योगाभावात् ‘सप्तविंशत्येत्युक्तम् ।

तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिङ्गितरहितानि यदि भवन्ति, तदा पक्षेन्द्रिध्विन्दुसंख्याका भवन्ति ।

ननु वयःसखो भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाऽधिकवयस्ये हावस्योदाहरणमेव,

(P) अत्र सङ्ख्याऽनयनवैशिष्ट्या कारणमुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुक्तिखिते तृतीय-
किरणस्य ध्वनिः संख्यानप्रस्तावे मौक्तिकावल्याच्च स्फुटं दर्शितम् । कमलदलानां व्यतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकादूतिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यत्त्वया साईमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाज्जीत् सर्वशौख्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्ख्यमनया दिशोक्तप्रकारं ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गितानि यैरेषां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधा-णीङ्गितानि दर्शयन्नाह—

मुग्धामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गितान्यपि ॥ १५३ का

मुग्धाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गितानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र मुग्धाकन्ययोरेकरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाच्चं सम्मुखं नैव वीक्षते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिकृतिं चित्रादौ स्पृहयेक्षते ॥

बहुधा पृच्छ्यमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतो दत्ते नेत्रे त्वन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्वे हेलायाः, एवं क्रमेण भिन्नभिन्नकाले प्रादुर्भूतानां भावानां कथं साङ्ख्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाहीति । माधवे यत्त्वयाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन् काले मनोभूः कन्दर्पो भावहावादिसर्वशौख्यमाज्जीत् वक्तुं चकारेत्याश्चर्यम् ।

मुग्धादीनामिति—मुग्धाया इङ्गितानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गितानि भिन्नानि, एवं क्रमेणेङ्गितानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या मुग्धायाः सर्वाणीङ्गितानि, तथैकस्या मध्यायाः सर्वाणीङ्गितानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकण्ठे न दृष्टा मुग्धा मन्दाच्चं लज्जां तनोति ।

तुलामधिराहृतुलं ध्वजङ्कारेषु एकतावस्थितभूजकसाङ्ख्यसम्भावना न दूरापास्ता—नापि कन्यानामत्र संस्थानप्रसङ्गे वज्रमिष्टमिति शङ्काम् वयोभेदकतप्रकृतिविक्रतेरसार्वात्मिकत्वात्, श्रीकृष्णलोलासु मध्याप्रगल्भानामिव मुग्धानामप्यधिकारदर्शनात् ।

(42) अत्र द्वितीय चरणे 'न तु विचारी यदि'त्याद्यवयवः पाठो सुदृढतत्त्विकः । चतुर्थे चरणे 'किमिति' युगपदित्यादि पाठः (ग) पुस्तके ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अन्यैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा

स्निग्धाऽकर्णयति प्ररुद्धपुलकान्यङ्गानि गोषायति ।

पश्यन्ती पटचित्रितं प्रियवपुर्दृष्टा जनैर्लज्जते

निर्वीजः कुत आविरिति सुदृष्टः कृष्णानुरागाङ्कुरः ॥ १२८

अत्र भाव एव हावहेलाभ्यां शबलोभूयेङ्गितेन सह संसृष्ट इत्ययं
खेङ्कितोऽलङ्कारसङ्करः । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकाण्डे नौविधस्मिन्नमोक्षसंयमनक्रियाः ।

अलकोल्लासनमिषाङ्गुजामूलप्रदर्शनम् ॥

सखीभिः सह संवादो निर्हेतुर्मधुराक्षरः ।

परस्परं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (९) ॥ १५५का

यथा—उल्लास्य नौवी पुनरावबन्धे निर्मोक्ष वेणी पुनराङ्गुम्फे ।

शनैरकाण्डे ललितं जटुम्फे कथाऽपि कृष्णं पुरतो निरीक्ष्य ॥ १३९

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शबलोभूयेङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि

यथा —

चुम्बति लोलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।

मुकुरे निजमुखकमलं निरीक्ष्य तिलकं करोति कृष्णाग्रे ॥ १५७का

अन्यैः कथ्यमानां (४३) औक्कण्यकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति शृणोति । अस्यां
औक्कण्यानुरागाङ्कुरो वीजं विनैव कुतः सकाशादाविरिति व्यातिर्विभूव ।

अकाण्डेऽनवसरे मोचनवन्धनादः कारणं विनैवेत्यर्थः कथाऽपि व्रजकुमार्या उल्लास्य
मध्यदेशात् किञ्चिदुत्थाप्य नौवी पुनरावबन्धे ।

(९) एषां केषामन्यनुनाममध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक् । एतान्यन्यानि च
साधारणानौङ्गितानि सकलनायिकानामनुरागलक्षणे 'चिराय सविधे स्थान'मित्यादिना
दर्पणकृता सूचितानि । परं तत्र भेदमृज्यते कारिकान्ते दर्शितम् 'एतेष्वधिकलज्जानि
लक्ष्यानि नवस्त्रियाः । मध्यव्रीडानि मध्याया' इत्यादिना । प्राकुन्तल-मालतीमाधवादिदृश्य-

यथा—बाहुं दक्षिणमालिकण्डवलये (44) विन्यस्य लीलाऽलसं

वामेनैव करेण केलिकमलं घ्राणच्छलाच्चुस्वति ।

अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले शृङ्गं शिरःकम्पनैः

कृष्णाद्ये कुसुमेषुविभ्रमभरैः आन्तेव काचिद्वभौ ॥ १४०

अत्र विलास एवालङ्कारो मदेनालङ्कारेण शबलीभूयेद्वितेन संसृष्टः ।
सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्यवस्यति (Q), तेन पृथङ् न दर्शितम् ।

आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—

अन्तर्मोदमदेन काकलिकया वर्णैरनाविष्कृतैः

सङ्गामस्वरमूर्च्छनाश्रुतिपरिष्कारेण कण्ठसृष्टा ।

गायन्ती ललितं तथैव ललितादत्तश्रुतिः श्यामया

प्रत्येकं निहितैः करे कुरवकै राधा स्रजं मृज्यते ॥ १४१

अद्वावत्कर्तृकात् मृजो यक्चिषौ, कर्त्तरि यक् (Q) ।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनैः करणैरस्यन्तो क्षिपन्तो काचिद्वभौ । कन्दर्पेण
विलासभरैः आन्तेव । यथा कथञ्चत् आन्तो जनोऽन्यस्य स्तन्यमवलम्बते कदाचिद्दुःसहेन
भरेण शिरःकम्पनं करोति च तद्वदित्यर्थः ।

अन्तरानन्दामोदनं सङ्गामादीनां परिष्कारेण कण्ठसृष्टा काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना
एवमनाविष्कृतेर्वर्णैः स्पष्टमनुचारितैः करणैर्ललितं यथा स्यात्तथा गाधन्ती राधा श्यामया
निहितैः कुरवकैर्भिण्टपुष्पैः स्रजं मृज्यते, कर्त्तरि यक् । 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतै'रिति
पदाभ्यामेतज्ज्ञानं निकटवर्त्तिसखौनामेव कर्णग्राह्यं गान्येषामिति ज्ञेयम् । कथम्भूता?
गानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता श्रुतिर्यस्यै सा । अष्टदश अक्षरसु कफवातपित्तवतां
प्राकृतानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्वहितानां गोपीनामिति बोध्यम् ।

काव्यं भूयसामेषां विलासः । वार्त्तिकार्ङ्गकचालधरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकृत-
सुदामरन्ति, नीलमणौ विस्तरतस्त्रेषां भानमपि । कलाकौशलमध्ये आलेख्यनिर्माणं सङ्गीत-
ललितञ्च काव्यध्वजङ्कारग्रन्थेषु च समं प्रथितमेव । 'कुरवक' इति पाठः, 'कुरवका
रवकारणतां यशुरिति माघप्रदप्रामाण्यमत्र । पाणिनि-कलाप्रपरिशिष्टादिमते न यक्, अपि
तु श्यनेवात्र द्विकरणस्थानीयः—तथा च वार्त्तिके 'युजिखजोः यजन्' 'खजः अद्भोपपन्ने
कर्त्तव्येति वाच्यम्' ।

(44) 'कण्ठकुहरे विन्यसे'ति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः । 'दक्षिणमालिकण्डवलये' इत्यन्यवधानतादृष्टः
पाठः (क) पुस्तके । अन्यत्रोदाहृत एवास्मिन् श्लोके (अस्यैव किरणस्थानिने भागे) 'दक्षिणमालिकण्डवलये'
इत्येवं पाठः ।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीलक्षणम्—

निरुपाधिप्रौतिपरा सदृशो सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखी भवेत् ॥ १५७ का

यथा—‘पतत्यस्ते सास्त्र’मित्यादि (३४ किरणे ३२ श्लोके) ।

क्यायेव याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—कचिदग्रे कचित् पश्चात् कचित् पार्श्वपदान्तयोः ।

सूर्यानुरोधात् क्यायेव सा राधामनुवर्त्तते ॥ १४२

मुरसे नर्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा—वृथाऽकृथा यावकमङ्घ्रिपङ्कजे ख एव रागोऽस्य दृशां रसायनः (R) ।

किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य राधिके ! यः केशवस्यापि च केशरञ्जनः ॥ १४३

(45) न सङ्कोचं यया याति कान्तेन शयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्त्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५९

यथा—अन्योन्यग्रथिताङ्गुली किसलयौ विन्यस्य सख्यंसयो-

र्वाङ्ग गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्तनाग्रे स्तनौ ।

यत् कृष्णस्य जये समर्जितवती पोष्पादधे सङ्गरे

तत् सौभाग्यधनं न्यधादिधुमुखो स्वाङ्गात्तदङ्गेष्विव ॥ १४३

यथा जनस्याग्रे सूर्येच्छेत्तदा च्छाया पृष्ठदेशे तिष्ठति, सूर्यः पृष्ठदेशे वर्त्तते चेत्तदा च्छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथेत्यर्थः । हे राधे ! त्वमङ्घ्रिकमले यावकं वृथाऽकृथाः यतोऽस्याङ्गः खतःसिद्धो रागः । किन्त्वस्य यावकस्य समयविशेषे गुणः—
श्रीकृष्णस्यापि केषां रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्वस्त्रमङ्गं दृष्टवत्या यया करणभूतया यूथेश्वरोसख्या सङ्कोचं न प्राप्नोति सा प्रियनर्मसख्यात्मनो द्वितीया मूर्त्तिः ।

रात्रिसम्बन्धिविलासोत्थश्रेण जातस्यालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः स्तन्यदेशे बाहु विन्यस्य कन्दर्पयुङ्गे श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्जितं तदेव सौभाग्यं धनं स्वाङ्गात् सकाशात् सख्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(R.) केशरञ्जन इति—अत्राह्याग्रामासम्पन्नदानभूतस्य यावकस्य न पुनरक्तदोषत्वं शङ्काम्, अपि तु ‘देहि पदपङ्क्तवसुदार’मिति नयेन श्रीकृष्णशिरोधार्यतयाऽत्युत्कृष्टकेशराग-

एता अपि चतुर्विधाः सख्यी नायिकागुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—
दूतीभावः समये परिजनभावस्तु वैशभूषाऽदौ ।

उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढे तु गह्वकत्वञ्च ^(R) ॥ १६० का

तासामिति भावः । दूतीभावस्तु विधा । लक्षणन्तु प्रागुक्तसमानमेव ^(R) ।
तत्र निरुष्टार्था यथा 'उच्छून स्तनिते'त्यादौ (३५ किरणे ३८ श्लोके) । मितार्था
यथा—'ताम्बूलमाले'त्यादौ (५५ किरणे ८५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—
त्वदुक्तमुक्तं सखि ! कृष्णपद्मिधौ तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।

'प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं मम यः कृतस्तथा' ॥ १४५

परिजनभावो यथा—'आदर्शेऽनुचरी'त्यादि (५५ किरणे १३१ श्लोके) ।
मानोपदेष्टृता यथा—'सख्या शिञ्जितपाठितानी'त्यादि (५५ किरणे ६७
श्लोके) । तस्मिन् गाढे गह्वकत्वं यथा—'कति न पतितं पादोपान्त' इत्यादौ
(४४ किरणे १० श्लोके) । 'अस्माभिः सह चाटुकदि'त्यादौ वा (५५ किरणे
८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्दोषनविभावो ^(R) यथा—

वृन्दावनं षड्रुतवः सह वर्त्तमानाः

कुञ्जा मणौन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।

कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-

कारण्डवादिललितं नलिनौवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रणव्यादिनाऽनुनयन्तं श्लोकाणां तिरस्कृत्य त्रिसुखी बभूव, पश्चात् श्लोकाणां
गते 'दुर्बुद्धिरहं' किमकरवम्, ब्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत इति पश्चात्तापवती काचित्
श्लोकाणां प्रसादयितुं सन्देशहारिणीं दूतीं श्लोकाण्यनिकटे प्रेषयामास इत्याह—त्वदुक्तमिति ।
श्लोकाणां स्थापितमेवाह—अनेन मम प्रसादनेनालं, तथा कृतो यो निग्रहः स ममानुग्रह एव,
सख्यं प्रीतिमञ्जन एव निग्रहोऽनुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमेवस्यात् ।

कर्पूरतोऽपि दौष्टिमन्ति यमुनापुलिनानि । दिशो हृद्याः, 'अपि'कारात्तेषां शब्दा अपि
हृद्या इत्यर्थः ।

सम्पादनेन वाऽपाततत्त्वारितार्थम् । 'नखरञ्जनपदस्येव' ('नख' इति यस्य गौडोया भाषा)
'केशरञ्जन'पदस्यापि योगरूपिताऽपि सूचिता । सखीनामेषामपि नायिकाभेदानामिव प्रखर-
मध्यन्दुत्वेन, निव्यानिव्यादित्वकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्र लक्ष्यः । वेद्यावागममतेन

चन्द्रश्च चन्दनमरुच्च मनोहराणि

गोवर्धनादिगिरिकन्दरमन्दिराणि ।

रोलम्ब कोकिलमयूरनिनादमिश्रै-

र्नानाविहङ्गविरुतेर्हरितोऽपि हृद्याः ॥ १६१ का

तत्र षष्ठास्तूनामेकत्रवर्त्तिता यथा—

शिरौषणासक्ता स्थलकमलिनी, कुन्दलतिका

रता लोभे, नीपः स्वयमनुसृती माधविकया ।

अहो वृन्दाऽरण्ये विटपिमिथुनानां विहसतां

किमीदृग् दाम्पत्यं स्फुरति रचिते कुञ्जभवने (R) ॥ १४६

एवमन्तेऽप्यनुसर्त्तव्याः । अथानुभावाः—

स्यायिभावस्य कार्य्याणि कटाक्षादीनि यानि तु ।

अनुभावास्तानि बोध्या न संख्या तेषु वर्त्तते ॥

श्रीशे शिरौषः प्रफुल्लो भवति, स्थलकमलिनी तु शरदि, एवं सति पुष्पवता शिरौष-
रूपपुष्पेण सहासक्ता पुष्पवती स्थलकमलिनी । एवं हेमन्ते प्रफुल्ले लोभे शिशिरप्रफुल्लता
कुन्दलता रता । प्राटपि प्रफुल्लो नीपः स्वयं वसन्ते प्रफुल्लया माधविकयाऽवृद्धतः । तथा
सति वृन्दावने षष्ठास्तूनामेकत्रवर्त्तिता एवावस्थितिरिति ज्ञेयम् ।

तानि कटाक्षादीन्यनुभावा बोध्याः तेषु कटाक्षादिषु संख्या नास्ति, अतोऽलङ्कारादिव-
त्तेषां संख्या न कर्तव्यः । काले समयविशेषे केचनलङ्कारा अनुभावतां प्राप्नुवन्ति, तथा
तान्यलङ्काररसहितानीकितानाप्यनुभावतां प्राप्नुवन्ति ।

सखीभ्य एव प्रेमलौलाविहाराणां विस्तारो जायते, ताः खलु नीलमणिस्तूना भाषायां 'विसम्भ-
रत्तपेयः' । अतस्तस्मां साचित्र्यं शैल्यं परिजनत्वञ्च नासिद्धम् । वैष्णवपदावल्यामितरत्नाप्य-
मरुशतकार्यासप्तशती गाहासतसई-वज्जादि-काव्येषु चेष्टां भावानां प्राचुर्यं परिदृश्यते ।
प्रागुक्तवसानमेवेति—दूतलक्षणे 'दूत्यञ्च यथोदाहरिष्यन्ते' इति मूलप्रतीकमत्र विनिगमकम् ।
तदथाऽलम्बनविभावः श्रीकृष्णः 'सर्वनायकधटाकिरोटगः' तथा निव्यलीलामयस्य तस्य
निरवधिदेशकालाद्यतिन्यनत्वं रसदृष्टेः परिपन्थि—अतएव निरवधौ काले लीलाप्रपञ्चः,
देशोऽपि सदैव ऋतुषट्कोक्तासविलासवान् मधुरवृन्दावनाथः । विटपिमिथुनानां दाम्पत्य-
कल्पने कविकर्णपूरप्रतिभा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्षणा शिशिरः समेत्य
चेति रमणीयमाचकविषयसुपजीव्यत्वेन कल्पयतीति सुवचनमुमानम् । शाब्दिकानां क्रकच
इव—गौड़भाषायामपि वैष्णवपदकदम्बकेऽस्य भावस्यानुसृत्यं प्रचुरसुपलभ्यते ।

अलङ्काराय ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीङ्गितानि च ॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

तस्यास्त्रपाभयविषादविवेकधैर्यैर्न्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूलदृष्ट्याऽन्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १४७

कृष्णोक्तिः । यथा वा—

तव शशिसुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां श्रवणपथमुपासतः प्रेङ्क्षयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवेगारोपितः शाङ्गिकानां क्रकच इव समोच्चैः कृन्तन्ति स्वान्तशङ्खम् ॥

(R) १४८

एवमन्येऽपानुसर्तव्याः ।

सात्त्विका अपि येऽन्येऽष्टौ तेऽपि यान्त्यनुभावताम् ॥ १६३ का

ते यथा—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः (S) ॥ १६४ का

उदाहरणम्—स्त्रिणा गद्गदभाषिणी पुलकिता स्तब्धा स्फुरद्वेपथुः

साश्रुस्नानरुचिर्यदय जलदालोकेऽभवद्भाविनी ।

तस्मन्ये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिवे-

र्हन्दाऽरण्यविलासिनो द्युतिभरैरेषा पराभूयत ॥ १७६

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—राधायास्त्रपाभयादिरूपकलिकाभिः कोरकितः कटाक्षरूपः पुष्पगुच्छो मम हृदि प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तः—उन्मादेति । विसर्पशूलौ व्याघ्रविशेषौ, दृष्ट्या सान्निपातिकौ । तैरन्वितो ज्वरो यथा हृदि प्रविष्टः सन् दहति तद्वदित्यर्थः ।

हे राधे ! तव दक्षिणवामनेत्राभ्यां जातः कटाक्षः प्रेङ्क्षया गत्या कर्णस्वरूपं पन्थानं प्राप्तः सन् मम मनोरूपं शङ्खं कृन्तति क्षिन्तति । तत्र दृष्टान्तः—निभृत एकान्ते हर्षाणां वेगेनारोपितश्चञ्चलीकृतः 'शांखारौ'ति प्रसिद्धानां 'करात्' इति प्रसिद्धः क्रकच इव । अन्यक्रकच आगमनसमय एव कृन्तति, शाङ्गिकानां क्रकचस्तु गमनागमनोभय एव कृन्ततीति विशेषो ज्ञेयः ।

'स्निग्धे'त्यादिना प्रखेदादिसात्त्विकविशिष्टाऽभवत्, 'स्नानरुचि'रित्यनेन वैवर्ण्यम् ।

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदसूयाश्चमा अथ ।

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृतौ अपि ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगजडते तथा ।

विषादौत्सुक्यगर्वाश्च/निद्राऽपस्मार एव च ॥

विमर्षमुत्तममर्षाश्चाप्यवहित्योग्रतेत्यपि ।

उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः ।

वासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (S) ॥१६५॥ का

अथेषां लक्षणम्—

स्वजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विकृतिराकृतेः ।

अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता ॥

दोषदृष्टिरसूया स्यादप्रायामक्लान्तता श्रमः ।

शक्ती च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि ॥

मधुजन्या मत्तता मदः—आदिशब्देन यौवनादिरपि । विचित्तता चित्तवृत्तिशून्यता मोहः । त्वरया मदस्वरजान्मत्तताऽवेग इत्यर्थः । उदाहरणे यत्कीमविष्यति । तत्त्वज्ञानो-

(S) एवमपि कारिकाप्रकारो भरतीये । अन्ये तु जृम्भासहिता नवैते इति कथयन्ति । तत्र जृम्भाया अन्यत्रान्तर्भक्तिरत्र दर्शिता । न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव बहिर्विकारमयत्वमपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोधत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन निर्द्धारणम् । एवमपि समाधानप्रकारो भरतीये । 'किमन्ये भावाः सत्त्वेननाभिनीयन्ते येनैते सात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, (उत्तरपक्षरूपेणाह रसान्ततसिन्धौ रूपगोस्वामि-पादाः—'अनुभावास्तु चित्तस्थभावानामनुबोधकाः । ते बहिर्विक्रियाप्राया' इति । आधुनिका मनस्तत्त्वविदोऽप्येवं मन्यन्ते । (Cf. Spencer's *Principles of Psychology* :—'Every feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge which excites the muscles at large, including those that move the vocal organs in a degree proportional to the strength of the feeling). वस्तुतस्तु निखिलमेव रसतत्त्वनिष्कर्षणमालङ्कारिकप्रत्ये घूपलभ्यमानमाधुनिकानामेतद्विषयकप्रासादिकसत्यसत्ताकक्षाशैलीमधिरोहति । धूमायित-ज्वलित-दीप्तोद्दीप्तादिपृथक्त्वस्य तेषां

अयोग्यबुद्धि, श्रिन्ता तु किं भावीति विचिन्तनम् ।
 विचित्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥
 धैर्यं धृति, स्वप्ना ब्रीडा, लौल्यं चपलता मता ।
 हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आवेगस्त्वरया मदः ।
 निषन्दत्वन्तु जडता, विषादस्तु विप्रसृता ॥
 उत्कण्ठैवौत्सुक्यमाहु, गर्वोऽहङ्कार एव हि ।
 निद्रा निद्रैव, स्वलनं फेननिष्ठैवपूर्वकम् ॥
 अपस्मारः, परामर्षो विमर्षो, निद्रया विना ।
 स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहु, रमर्षः कोप एव च ॥
 अवहित्याऽकारगुप्ति, रुग्रता तीव्रतैव हि ।
 अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, हृदयथाऽदिकः ॥
 व्याधि, र्यथार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि ।
 वितर्को, मरणं प्राणत्यागस्वाप्तो भयोदयः ॥

स्यो निर्वेद एव ऽङ्गारे न यमिचारी—श्रीकृष्णे स्वस्यौदासीन्येन जातो यो निर्वेदः स तु यमिचारी भवेदेव ।

विचारोऽन्यत्र कृतः—स च विश्वे घणमुखेनेतच्छास्त्रस्यानुभवसाक्षिकतां कूटतामप्यनुमापयति । तयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणोऽष्टौ सात्विका अष्टौ स्थायिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा इति गणना । स्थायिचित्तिरित्तानामेषां भावानां सञ्चारिण्येन ग्रहणं बहुशो भवति यथा नाच्यशास्त्रे—‘सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥’ रसतत्त्वे मुख्यस्य ऽङ्गारस्य करुणबीभत्सरौद्रादिभिर्विरोधितया शोकस्थायिनमवलम्ब्य वर्त्तमानस्य करुणस्यामङ्गलसूचकस्यापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य च नात्र ग्रहणम् । नचाखिलस्यैव निर्वेदस्य महार्त्तिविप्रयोगेभ्योजनितस्य निष्काशनमिति ‘तत्त्वज्ञानोत्थ’ इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते । रूपगोखामिप्रभृतयस्तु केवलयोरोग्रालस्ययोर्वारणमिच्छन्ति । ‘औग्रालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया व्यभिचारिणः ।’ मरणादीनां साक्षादङ्गतयैव निषेधः—‘साक्षादङ्गतया नेष्टाः किन्त्वत्र मरणादयः ।’ विस्तरस्तु नीलमणितस्तुटीकाभ्याश्च ग्राह्यः । एषां वज्रार्वावर्ज्यनिर्धारणे तु स्थितिज्ञानोभयात्मको विरोधबोध एव व्यावर्त्तक इति दिक् ।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।

त्रिंशदेवात्र विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्त्रयः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वात् कठणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तत्त्वज्ञानोक्तो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (46)

भवन्त्येकैकशस्त्वेते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

उदयः प्रशमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥

द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यं संहिता द्वयोः ।

सन्धिर्लक्षणमेतेषां यथास्वमुपदर्श्यते ॥

तात्कालिकं हेतुमेत्य तत्कालोद्भूततोदयः ।

प्रशमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य संचयः ॥

अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।

अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वस्वातन्त्र्यतोऽप्येव ।

सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यं परिकीर्तितम् ॥ (T)

एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।

सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रशमो द्वयोः ॥ १६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रशमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विनैवैकैकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । एभ्यः पृथक्पृथक्नामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रशमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावैः परस्परमिलनं शाबल्यम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तत्कालोत्पन्नतैवोदयः । सपक्षाणां विपक्षाणाञ्च भावानामेकस्मिन्

व्यभिचारीति संज्ञया निर्दिष्टा अप्येते नोपेक्ष्याः—तथा च तत्स्वरूपप्रदर्शने भाव-
प्रकाशकतः, 'मञ्जन्तश्च निमञ्जन्तः कल्लोलास्ते यथार्णवे । तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति
= द्रूपतामपि ॥ एवं स्थायिनि निर्मया ह्युन्मया व्यभिचारिणः । पुष्पान्ति स्थायिनं स्वांश्च
= त्व यान्ति रसात्मताम् ।' एवमपि प्रदीपे गोविन्दठक्कुराः—'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं
रससुत्तमम् । उपलब्धं च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोडशधा तत्र प्रस्तारक्रम इष्यते ॥ १६८का
षोडशधा यथा—

सन्ध्यात्तराः सुश्रुत्वारस्तथाऽन्ये श्रवलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रश्नोत्तरा अयुदयोत्तराः ॥ १६९का

प्रस्तारदर्शनम्—

(T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सन्ध्यात्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते शाबल्योत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रश्नोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलैरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोडशभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽपुनरुदयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रश्नशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्दिधा भवति—परस्परानुग्राहकानुग्राह्यत्वात्
अथवा परस्परनैरपेक्ष्येण स्वस्वस्वातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्धानस्यारम्भोऽन्यस्य
भावस्यागमनोदयः सन्धिः, अथवा दयोर्भावयोस्तुल्यकालीनोदयस्तुल्यकालीनप्रश्नः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यभिन्नं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्ध्यात्तरा इति—
सन्धिरुत्तरे श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे येषां ते चत्वारः—तथा चायं क्रमः—श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे
सन्धिस्तत्पूर्वं शाबल्यं तत्पूर्वं प्रश्नस्तत्पूर्वमुदय इत्येकक्रमः । एवमन्ये त्रयः । अथैव
प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबल्योत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमिश्रणजनितचारुत्ववैशिष्ट्यालोचने । भेदस्योत्कटकोटितया
संयोगन्यायेन वर्त्तमानत्वं एकः प्रकारः, अङ्गाङ्गिभावादिकत्वे समवायन्यायेन विद्यमानता-
दृशायामपरः । सन्धिशाबल्यतयोर्भेद इत्यं लक्षितः पण्डितराजेन—‘एककालमेव तुल्यकक्षत्वे-
नास्वादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरस्वादो वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्देन
परपरोदयः श्रवणता ।’ एतेषां चतुर्णां मिश्रणजनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्यव्यतिरिक्तानां
त्रयाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगेऽपि ‘शाबल्य’पदमतिदिश्यते । ‘सन्धेः सन्धिने’त्यादौ तु
कारिकाऽयां ‘शाबल्य’पदं पूर्वत ऊह्यम् ।

तथैवोदयसन्धिश्च शमसन्धिरिति स्मृतैः ।

पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥

प्रत्येकमेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।

एकोनविंशता विंशद्विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥ १७२ का

निर्वेदादिचित्तयवर्जितस्य विंशद्वाभिचारिभावस्थीनविंशता गुणितस्यैते
प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या बाणग्रहमतङ्गजाः (८६५) ॥ १७३ का

ते विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्तो बाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति ।

पुनरेतैः प्राग्गणितैस्तैः सेङ्कितनिरिङ्कितैः ॥

अलङ्कारैः शबलितैः पञ्चचन्द्रशरेन्दुभिः ।

शबलितेन भवन्त्येते विन्दुवेदकरद्विपैः ? (विन्दुवेदकराग्निभिः) ।

वेदाग्नि ?—(बाणाग्नि) चन्द्रसंख्याका-

(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।

एतान् कातृस्तेन निर्वक्तुं बाणो शक्नोति नो नरः ॥ १७४ का

तत्र शुद्धास्त्रिंशद्यथा—

ग्लानिः—स्नानानीव मृणालानि धत्तेऽङ्गानि यदङ्गना ।

ततः कृष्णानुरागोऽस्यामन्तज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवासादागतमत एव काश्चिमातिन्यादियुक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवास-
गमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनमुचितमिति भावः ।

(U) श्रवणताप्रस्तारगणनायां द्रुटिस्तु सहजानुमेया—सन्ध्यादुत्तराणां प्रत्येकमेव षट्
भेदाः स्युः, न चत्वार इति । तथा च सन्ध्यादुत्तरप्रस्तारदर्शने 'उ प्र स' 'श प्र उ स' इति
द्वयोरेतयोरनन्तभावो न सम्बद्धः । एवमन्यत्र । वस्तुतस्त्वर्थं सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदव्यतिकरप्रकाशः
न सदा गणनापद्धतिदार्ढ्याभावेदयति, नाप्यालोचनचारुताद्योतिका रीतिः—निष्प्रयोजनमेतत् ।
ध्वनिकिरणं मौक्तिकावल्यामेतददर्शितं । कौस्तुभकदनुद्धतगणनायां रससामान्ये (३३ × ३२
+ २६) × १५१२ भेदाः स्युः । शेषसंख्याऽनयने यत् गुणनदोषः स सर्वेष्वेव पुस्तकेषु वर्त्तमानः
—भवेदयं ग्रन्थकारस्य दोष इति । अस्माभिस्तु मूले प्रकृतसंख्या कारिकाभ्य एव बन्धनौभि-
निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोत्थागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभ्रुवः ।

इति शङ्कितचित्तैव कृष्णं पृच्छति सा सखीम् ॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्यां पतति ते पदम् ।

तत्रापि मधुपानन्ते राधे ! किं स्यादतः परम् ॥ १५२

असूया—प्रसादिता चाटुकारैः स्वप्ने साऽजनि राधिका ।

लभेय यावदाश्लेषं तावद्धोधो विरोधभाक् ॥ १५३

श्रमः—पुष्पावचयनेनालं कुञ्जे विश्राम्य राधिके ! ।

कृमः कमलपत्राक्षि ! मुखेन तव कथ्यते ॥ १५४

यथा वा—छायाऽपि गमनश्रान्ता तव सुन्दरि राधिके ॥

आगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते ॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसहतनोर्निमीलन्नयनभ्रुवः ।

निशान्ते नौविवन्धादि राधायाः कुरुते हरिः ॥ १५६

दैन्यम्—काहं कासी बल्लवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः ।

कथं मय्यनुरज्येत इथा त्वंसखि ! खिद्यसि ॥ १५७

चिन्ता—कृष्णो दुर्लभः एवासी मनो बहुमनोरथम् ।

इति चिन्ताधिमग्नायास्तरिख्वं मे गरीयसी ॥ १५८

मोहः—कृष्णोऽतिदुर्लभः प्रेम नवं वपुरिदं मृदु ।

सहायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छैवाधात् सहायताम् ॥ १५९

स्मृतिः—विस्मृत्तव्याः कथममी राधाया नयनोर्मयः ।

यैः समुन्मूलितश्चेतः सखे ! नैव प्ररोहति ॥ १६०

धृतिः—धैर्यं भजत भोः प्राणा ! गतैः कृष्णः क्व लप्स्यते ।

अवधिं दिनमीक्षध्वं तदेवास्थास्थलं हि वः ॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे ! स्मृतिं प्रतिबिम्बिताम् ।

कोपात् पराङ्मुखी वेति कृष्णोक्त्या सा तु तत्रपि ॥ १६२

निद्राभङ्गाज्जातो यो बोधः स मया सह विरोधभाक् बभूवेति प्रेषः । विश्राम्य विश्रमणं कुरु ।

‘अतिदुर्लभ’ इत्यनेन प्राप्तप्रयोग्यत्वं ‘नवं प्रेम’ति त्यक्तमसमर्थत्वं, ‘मृदु वपु’रिति विच्छेदजन्यज्वालासहनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम् ।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गनाः ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृशः ॥ १६३

हर्षः—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्केताच्चरशालिना ।

रोमाञ्चैः सममुत्तस्थुर्व्रजस्त्रीणां मनोरथाः ॥ १६४

आवेगः—वेगविश्लथया काञ्चया लग्नया पादपद्मयोः ।

मृणालरुद्धा हंसीव काचित् कृष्णान्तिकं यथौ ॥ १६५

जडता—फलके लिखितं कृष्णमीक्षमाणं नवाबलाम् ।

सख्यस्तामिव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषादः—अयं सखि ! गतो यामः श्यामो वामः स नागतः ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति ममासवः ॥ १६७

औत्सुक्यम्—धन्यास्ताः सखि ! भाविन्यः स्वप्ने पश्यन्ति या इतिम् ।

अभूत् कं दोषमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्वः—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्द्या ध्वजवज्रादिलाञ्चना ।

मदालिपच्चद्वारान्ते नित्याऽसौ पदपङ्क्तिः ॥ १६९

नयनोर्मयः कटाक्षाः, येः कटाक्षैरुन्मूलितं मूलसहितमेवोत्पाटितचेतो न पुनः प्राडुर्भवति चित्तस्थालम्बनशून्यत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्यकोपादयथा मयि पृष्ठं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखी भवसि तथैव मम वक्षसि प्रतिविम्बितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

फलके चित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचित्रवीणा वाला पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तेर्दृशना-
ञ्जडीभूता सा, अतएव कौतुकवशात् सख्यः श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितां
मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

हे सखि ! यामः प्रहरो गतः, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदितः । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रोदयेन प्रहरज्ञानं जायते । वामः प्रतिकूलः कृष्णो नागतः । भाविन्यः सुन्दरस्त्रियः । असौ ध्वजदिलाञ्चना मदाले राधायाः 'खिड़की'ति प्रसिद्धे पञ्चद्वारान्ते सदा विद्यमाना सती पदानां पङ्क्तिमार्गरूपा भवति—तथा च सुनीनां वन्द्यं श्रीकृष्णचरणचिह्नम्, अस्मदादयः सर्वे जनास्तदाक्रम्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । विपक्षां प्रति ललिताया उक्तिरियमिति ज्ञेयम् । मदेन सौचिकेन मेघोपरि स्यूता प्रोता चपलेव ।

किंवा यथाऽहन्तदिच्छेदे प्रेम्णा विवशा भवामि, तथैव मदिच्छेदे प्रेम्णा सोऽपि विवशः सन् यत्र कुत्रापि भवति (४७) ।

निद्रा—राधा निधुवनश्रान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।

मदनेनेव निःस्यूता चपला जलदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्थलविस्मृतिः ।

किं वाऽहमिव विह्वलान्तः प्रेम्नेति विमर्शं सा ॥ १७१

सुप्तम्—‘पाश्र्वादपि पिवदि चास्म’मित्यादि (प्रथम किरणे २० श्लोके)—

निद्रासुप्तयोरयं भेदः ।

कोपोऽवहित्या च यथा—

उत्तिष्ठ मुच्यतां कृष्ण ! चरणग्रहनिग्रहः ।

नैवास्मि कुपिता नापि भवान्मय्यपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिकं प्रेम भवतः कृष्ण ! वक्षसः सहजः सखा ।

यत्पादालक्तकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्तत्स्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यसे ।

किमिन्द्रजालं जानासि राधे ! किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्तरसमावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।

उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥

तत्र प्रलाप आलापः संलापो विप्रलापकः ।

अनुलापः सुप्रलापः परिलापो विलापकः ।

अप्रलापः प्रतीलापो वैचित्र्यं दशधा गिराम् ^(V) ॥ १७५ का

जह्यान्नुदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तथोन्मादो वर्धन्ते यदनुक्षणम् ।

आधिरैवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् ^(V) ॥ १७५

सुप्तौ प्राथयति चेति पिवति चेति स्वप्रायितं वर्त्तते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृष्ण ! मत्प्रतिपक्षगोशैविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः कौस्तुभोऽपि नीचीकृतः । कथम्भूतः ? वक्षःस्थलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सख्यं सदा तत्र धृतत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्धन्ते तदस्या अवियुक्तो विच्छेदरहितोऽप्याधिमर्शनः प्रीडेव देहसम्बन्धिव्याधिः सन् स्फुटो बहिर्गन्तोऽभवत्, श्लेषेण वि-उपसर्गाणां युक्तोऽप्याधिर्याधि-रभवदिति विरोधात्कङ्कारो ज्ञेयः ।

मतिः— गोकुलेन्द्रकुमारस्व' गुणरत्नाकरः स्वयम् ।

वक्तुं कर्तुमभिज्ञोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितर्कः— किं पीयूषं किमु विषं किं हिमं किमु वाऽनलः ।

अभूत् कृष्णातुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

त्रासः— उच्चैर्गर्जति मेघौघे राधा चकितलोचना ।

चस्यन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिषस्वजे ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावत्वे दिग्दर्शनं यथा—

आगच्छन्मामभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।

केवलं नाययः प्रैति त्वाञ्चेत्याशङ्कि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वाह्ने ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—

सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।

मथ्येव समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असूयाऽङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बह्व्यङ्गानि भवन्ति ।

यथा — इयं गाढोत्कण्ठा विषमविषदिग्धेव हृदि मे

प्रसूनेषोर्भग्ना विशिखफलिक्केव स्थितवती ।

अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वलयति तुदत्याकुलयते (V)

धुनीते सुष्णीते जङ्गयति च सञ्चर्वयति च ॥ १८१

अस्यां कृष्णातुरागो विरोधिद्वयधर्मको भवति—तथा चानन्ददायकत्वेन पीयूषधर्मकत्वं विच्छेदजन्यदाहकत्वेन विषधर्मकत्वचेत्यर्थः । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णमाह । त्वन्तु सर्वत्र समवर्त्तित्वं विहाय मथ्येव समवर्त्तो नान्यत्र—श्लेषेण दुःखप्रदत्वात् समवर्त्तो यमः । 'समवर्त्तो परेतराङ्गित्वमरः ।

इयं श्रीकृष्णविषयकगाढोत्कण्ठाविषमविषेण लिप्तेव सम प्रत्यङ्गं ज्वलयति । कथम्भूता ? कन्दर्पसम्बन्धिबाणस्य भग्ना लोहमयी फलिक्केव मे हृदि स्थितवती । अभग्यायाः फलिकायाः कदचिद्बाणनिष्काशनात्तस्या अपि हृदयाद्बहिर्निःसरणं सम्भवति, भग्यायास्तु सर्वथा नेति ज्ञेयम् । सुष्णीते चोरयति मां देहानुसन्धानरहितं करोतीत्यर्थः ।

(V) एषामन्यत्र कदाऽपि संज्ञाऽन्तरेच्च गणना यथा नीलमणौ । तत्र ते वाचिकाशुभावा द्वादशेति कौत्सिताः । अत्र तून्मादाशुभावस्य व्यक्तित्वमाश्रिता इति भेदः । 'अपि'युक्त इत्यत्र श्लेषः परां चमत्कारकोटिं पुण्याति । 'आकुलयते' इति तङ् कथमपि घटनीयः ।

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह-चपलता-शब्दानि-जडताप्रभृतौ न्यङ्गानि । अङ्गत्वेन नैतद्भावशाबल्यम् ।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे खिन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत् ॥ १८२

अत्र हर्षोदयः । प्रश्नो यथा—

‘क्लानाऽसि किं प्रेयसि !’ ‘मामकीनं हृत् पृच्छ’ ‘पृच्छामि तदि’त्युरोऽस्याः ।

सृष्ट‘निदं स्वस्थ’मिति स कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥ १८३

अत्र विषादप्रश्नः । शाबल्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतन्मनो

मर्मच्छेदकरी खलोत्तिरचना रम्यः स वंशीस्वनः ।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि ! (W) ॥ १८२

हर्षास्यूतसुखानि पृथक् पृथगेव स्थितानि ।

अथ सन्धिः—‘क्लानाऽसि किं प्रेयसी’त्यदौ (१म किरणे १८३ श्लोके) चतुर्थपादादौ ‘सा नम्रमुखी बभूव’ति विषादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयोः सन्धिः । यथा वा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां सदंसि शुक्लधूमिः शृण्वती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥ १८५

अनौतसुखत्रासयोः सन्धिः ।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावात्त्रैतेषां भावशाबल्यामिति ज्ञेयम् ।

श्रीराधाऽह—मामकीनं हृन्मानसं पृच्छ । श्रीकृष्णस्तु ‘हृ’च्छन्दस्य हृदयवाचित्वमभि-
प्रेत्याह—तत्तव हृदयं पृच्छामि ।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कथं क इत्यसूया । किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति यावत् । ‘क्रोधान्धा’ इत्यनेन भयम्, इत्येवंरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं सम्बन्धो ज्ञेयः । एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया ; अतः शाबल्यामिति बोध्यम् ।

(W) अत्र ‘कीनाश’पदे श्लेषोऽपि भवितुमर्हः—कीनाशः कृतान्तः । भवनपतिः कृतान्तदारुणः ग्रामीणश्च, प्राणपतिस्तु अपरूपवेषरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलावैदग्ध्य-
भूषितश्चेत्यहो महाननयोर्भेदः । स्वत एव चेतस्वदभिमुखं धावतीत्यौतसुखं भावः ।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयंव्यङ्गा अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—
‘क्वाहं गोपवधू’रित्यादौ (४र्थ किरणे ५म श्लोके) । दैव्यादिभिः प्रतिपद-
व्यङ्गीर्भावैरवहित्याभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

‘नाभ्यञ्जनीयं सखि ! मे भवत्या नोदत्तनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।

‘न सावधाना स्वनखेष्वसी’ति ननान्दुरधे निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखक्षतगोपनं प्रत्यवहित्या व्यङ्गा, तथा च न मे
रुद्वपतेः सङ्गः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सञ्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति ब्रीडा
—तेनैते व्यङ्गा व्यङ्ग्यान्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति () ।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोडशविधानां शाबल्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुत्तराः—

उ प्र श स—‘पादं मुञ्च’ ‘विमुञ्च मानिनि ! रुषं’ प्रत्येहि, रुष्मे गता,

‘श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोषमाकाङ्क्षति ?’

इत्यन्योन्यकथासु केशिमथने भूयः पदं धित्सति

अद्याऽधिक्यधृतेन तत्करयुगेनास्यं रुदत्यप्यधात् ॥ १८७

अत्र ‘पादं मुञ्च’त्यमर्षोदयः, ‘विमुञ्च मानिनि ! रुषं’मिति कृष्णवाक्या-
कृतेन, ‘रुष्मे गते’ति रोषप्रशमः । ततः ‘श्रीगोपेन्द्रसुते,’ इति मतिः,
‘स्वभावकुटिल’ इत्यस्या, ‘का रोषमाकाङ्क्षती’त्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् ।
‘अहे’त्यादिनौत्सुक्यं, ‘रुदती’ति दैव्यम्—अनयोः सन्धिश्च ।

अथ श उ प्र स—‘हे मुग्धाक्षि ! परिष्वजस्व, कठिना वज्रादपि त्वं, गुणा-

स्तो ते ते क्व गता’ इति क्षणमभूत्तूष्णीन्तती निर्द्वतः ।

एते उक्तप्रकारा व्यभिचारिभावाः स्वयं ‘क्वाहं गोपवधू’रित्यादिपदैर्व्यङ्गाः । एतेषामपि
व्यङ्गोऽवहित्यादिव्यभिचारो । इदमादि वस्तुव्यङ्ग्यमुत्तमोत्तमकाव्यं भवतीति ज्ञेयम् ।

स्वगात्रेति—ननान्दप्रभृतिगुरुजन प्रति नखक्षतगोपनमवहित्या—इदं नखक्षतं श्रीकृष्ण-
सङ्गजन्यमिति ब्रीडोदयः । ध्वनेध्वन्यन्तरोजोरादिस्मपुत्तमोत्तमकाव्यं भवतीति भावः ।

मानिनीं श्रीराधिकां प्रति तस्या विच्छेदेनातिव्याकुलः श्रीकृष्ण आह—हे मुग्धाक्षि !
तव ते ते गुणाः सम्प्रति क्व गताः ? इत्यङ्गा विच्छेदजन्यदुःखेन जड़ैर्भूतः सन् क्षणं

(X) तच्च काव्यलक्षणेऽप्यनिरूप्यकिरणे प्राक् प्रदर्शितमेव । सर्वमेतत् ध्वनिकार-
भावायां भवेत्कथं स्फुरितप्रसुप्तकथं विद्यत इति सङ्गद्वयानामसङ्गद्वयानाञ्च चित्तवृत्तितो
व्याक्रियतेतराम् । कालिदासादिकविचक्ररचनासु आदिममहाकाव्ययो रामायणमहा-

स्फूर्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो

तद्विच्छेददोषणा च युगपद्देधाऽभिभूतो हरिः ॥ १८८

अत्र 'परिष्वजस्वे'त्यौत्सुक्यं, 'कठिने'त्याद्यसूया, 'ते ते गुणा' इति स्मृतिः—त्रिभिः शबलता । 'तूष्णी'मिति जड़तोदयः । 'ततो निर्हृतः स्फूर्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रशमः । ततः स्फूर्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेद-दोषणा' च 'देधाऽभिभूत' इति हर्षविषादयोः सन्धिः ।

प्र श उ स—'गतो मे सन्तापो' 'भवति ! हि मनस्यागत इव

प्रियन्ते' 'हा कष्टं ! मनसि कथमद्यागत इति' ।

'पुरः पश्चात् पार्श्वे' मनसि च सदैवे'ति पुलकि-

न्यभ्रुदाधा पश्चादमृतविषनद्योः किमविशत् ॥ १८९

अत्र स्फूर्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानिः प्रशमः । ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्ट'मिति विषादः, 'मनसि कथ'मित्यादि सखीं प्रत्यसूया, 'पुरः पश्चादि'त्युन्मादः—एभिः शाबल्यम् । 'पुलकिनी'ति हर्षोदयः । 'अमृतविषनद्यो'रिति हर्षमोहयोः सन्धिः ।

तूष्णीमभूत् । ततस्तदनन्तरं स्फूर्तिप्राप्तया तया सह मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा चागन्तुकानन्दजन्यलयसात्त्विकेनैव स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददोषणा च युगपदे-कस्मिन्नेव काले हृद्यो विषमस्येति द्विधाभूतो हरिरभूदिति ।

माथुरविरहेणात्यन्तव्याकुलचित्ता औराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽद्य औकण्यो दृष्टः, ततो मे सन्तापो गतः । सख्याह—हे भवति राधे ! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य साक्षाद्दृशनम् ? इति सखीवाक्यानन्तरं साह—'हा कष्ट'मिति विषादः । पश्चादुन्माद-स्यातिशयप्राबल्योदयेन सखीवाक्यमयथार्थं मत्वा कुप्यन्ती सख्याह—हे सखि ! मम मनस्येव औकण्य आगत इति त्वया कथमुक्तम्—स तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि मनसि च सदा तिष्ठत्येव, तद्दृशनमपि मया प्राप्य न एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदमृतनद्यां तस्याः प्रवेशः, साहाजिकविरहस्फूर्त्ता च विषनद्यां प्रवेशः । उन्मादावसानेऽङ्गवाह्यो अविचारविचारोत्था यौ सयोगवियोगौ तज्जन्योर्हर्ममोहयोः सन्धिरित्यर्थः ।

भारतयोस्तोऽप्यादिमे अनादिकालतो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरीवर्त्तीति न चित्रम् । क्वचिच्छब्दतोऽपरत्वार्यतो वा यज्ज्ञात् यज्ज्ञकानुयज्ज्ञकता । तेन 'सर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ । परस्परस्य प्रोभाये शब्दार्थौ भवत' इति राजानककुन्तलोक्तदिशा शब्दानां यज्ज्ञकानुयज्ज्ञकत्वम् । अर्थस्यापि परस्परोज्ञतत्वनितचमत्कारातिशय, कदापि यथा, 'आलिङ्गन्ते गुणवति मया ! ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेत्य'स्य

प्र उ श स—पश्चादेत्य शनैररिष्टमथनस्तां सखजे साहसा-

तत्संस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।

आलिङ्ग्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्ततां धूर्त्त ! ते,

'धिक्ते'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १६०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रशमः । 'आलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः ।

'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्तता' मिति 'धिक्ते'ति पुनरमर्षोऽग्रताग्लानिभिः

शाबल्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिते'ति

धैर्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।

स उ प्र श—अक्रूरोऽव्यागत इति मुखस्नानिहृत्कम्पभाजः

स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीसान्त्वनैर्बोध आसीत् ।

'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णं जनोक्ते

प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सैव पूर्णा बभूव ॥ १६१

अत्र 'मुखस्नानिहृत्कम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः

'स्तम्भो जात' इति जडतोदयः । 'सखीसान्त्वनै'रिति तत्प्रशमः । 'प्रत्या-

वृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि-शङ्का-जाड्यैः शाबल्यम् ।

स प्र उ श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकने सा

व्याभुग्मभ्रूस्तदुपशमने सुप्रसन्नाननेन्दुः ।

भूयो विद्युदलयकलने लोहिताक्षी सृगाक्षी

धारापाते रुदितमलिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १६२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामनुरोधेन मानाभास एव वर्त्तत इति दृतीयाव्येन जातो यत् साहसन्तस्मात् श्रीकृष्णत्वां सखजे । अविचारादिति—अहं मानिनी, मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनैवेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णाद्विद्युत्क्षीकृता तनुर्वया तथाभूता सती आहत्य श्रीकृष्णं पृष्ठं दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरामित्येव न तु यास्यतीत्यपूर्णं जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तैः पुनरागतैस्त्रिभिर्मुखस्नानिहृत्कम्पस्तम्भैर्भावैः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्यालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुलकिततनुस्तत्र विद्युदालोकने सति प्रतिपत्तरमणौ-ज्ञानेन कोपेन व्याभुग्मभ्रूस्तस्या विद्युत उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते सति 'नायं कृष्णः, किन्तु मेघः' इति ज्ञानाद् रुदितम् ।

मेघश्लोकस्य भावच्छायाऽनुसारिणि' शब्दोऽरविन्दसुरभिः कण्वाक्षौ मालिनौतरङ्गाणा' मित्यादि प्राक्कुन्तलपदो शब्दताऽनुमापककारणकार्यपरम्पराभूतभावव्यञ्जनप्रपञ्चे । यथा

‘मेघालोके’ कृष्णागमनभ्रमात् ‘पुलकिततनु’त्वेन हृष्टैः, ‘विद्युदालोकनेन’ विपक्षरमणीबुद्ध्याऽस्या—अनयोः सन्धिः । ‘तदुपशमने’ ‘सुप्रसन्ने’त्यस्या-
प्रथमः । ‘भूय’ इत्यादिना ‘लोहिताक्षी’त्यमर्षोदयः । ‘धारापाते’ सति मेघ
एवायमिति ‘रुदित’मिति विषादः, ‘मलिनीभावे’ति ग्लानिः, ‘मूर्च्छे’ति
मोहः—एभिः शाबल्यम् ।

प्र उ स श—‘असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा’दिति रूपे
प्रकृप्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम् ।
त्वराऽतङ्कव्यग्रा कपटमिति तस्मिन् विदितव-
त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते ॥ १८३

अत्र ‘साक्षान्न भवसी’ति प्राग्जातस्यामर्षस्य प्रथमः । ततो ‘रूपे
कृप्यन्ती’ति रोषं प्रति कोपोदयः । पश्चात् कृष्णपादपतने ‘त्वराऽतङ्कव्यग्रे’ति
चपलता-शङ्कयोः सन्धिः । ततो ‘नानाभावे’ति ब्रीडा-मद-स्मृति-शङ्का-चासा-
दिभिः शाबल्यम् ।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो बिम्बं प्रति (X) प्रेयसः
पारक्योऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चलं वीक्ष्य तम् ।
स्निग्धाक्षी ‘दयितो रूपं विदिनवान्नो वे’ति दोलायिता
न्यञ्चदत्ततया विचार्य च मृषा मानं दधे राधिका ॥ १८४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यासाक्षादेव त्वं प्रादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात् ।
इति रूपे स्वक्रोधाय कृप्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-
शङ्काभ्यां व्यग्रा बभूव । स्वकर्तृकपादग्रहणे सति तस्या वैद्यग्रहर्शनेनाहो अयं मानो न
क्रोधजनः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् कृष्णे विज्ञापिते सतीथं ब्रीडामदादिनानाभाव-
सम्बुद्धवती विजयते ।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिबिम्बं पारक्योऽधरराग इति
मत्वा मनुप्रतिपक्षरमण्यधरसम्बन्धिताम् लराग इति मत्वेत्यर्थः । आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी
पश्चात्तं प्रतिबिम्बं चक्षुषं वीक्ष्य ‘अहो ! नायमधररागः किन्तु प्रतिबिम्ब’ इति ज्ञानात्
विलासोलङ्कारनिबन्धेष्वेव द्राक् यथा लक्ष्यते न तथा कायनाटकादिष्विति सुविदितमेव
जिज्ञासूनामित्यलं पल्लवितेन । ‘बिम्बं प्रती’ति प्रतिबिम्बार्थे क्लृप्तम् ।

अत्र 'गण्ड' इत्यादिनाऽमर्षोदयः । 'चलं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रशमः ।
 'रुषं विदितवान्नो वे'ति शङ्कावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यञ्चदत्ततये'ति व्रीडा ;
 'विचार्ये'ति मतिः । 'मृषा मान'मित्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् । एते
 चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ श स प्र—प्रियाऽलोके दृष्टिं नमयति तमन्यां प्रति लस-

दृशं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति वधूः ।

पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकसङ्कोपनपरा

हठाक्तेनास्निष्टा सपदि गतवास्या समभवत् ॥ १८५

अत्र 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीडोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-
 क्रोधचपलतानां शाबल्यम् । मामनादृत्यान्यां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति
 मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवास्ये'ति क्रोधादिप्रशमः ।

स उ श प्र—यदालोके पूर्वं भुजग इति सन्भ्रान्तचकिता

प्रियाग्रे तामिव स्त्रजसुरसि सद्यो विदधती ।

सखीषु स्मेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना

परिष्वक्ता तेन द्रुतविशदचिक्षा समजनि ॥ १८६

अत्र 'सन्भ्रान्तचकिते'ति त्रासचपलताभ्यां सन्धिः । 'प्रियाग्रे तामि'वेत्या-
 द्यौत्सुक्योदयः । 'भ्रुकुटितरलारक्तनयने'ति 'भ्रुकुटि'रित्यसूया, 'तरले'ति
 चपलता, 'आरक्ते'ति क्रोधः—तैः शाबल्यम् । 'द्रुतविशदे'ति प्रशमः ।

क्रोधाभावेन स्निग्धाक्षी । 'अहो अज्ञानाधीनोऽयं मत्क्रोधः श्रीकृष्णेन ज्ञात एवे'ति
 लज्जयाऽधोमुखत्वेन विचार्य 'अहो ! स्वप्रतिभारक्षार्थमधुना मया किं कर्त्तव्यं', किन्तु
 क्लृप्तममानग्रहणमेव ममोपाय' इति विचारं कर्त्तव्यः ।

प्रियकर्तृकस्वकर्मकालोके सति लज्जय दृष्टिं नमयति पञ्चान्नम्रमुखीं दृष्ट्वा तां
 विहायास्याः प्रतिपत्तामन्यां प्रति लसन्ती इ यस्य तथाभूतं श्रीकृष्णं सा वधूः पश्यति ।
 कथम्भूता ? आदौ श्रीकृष्णदर्शनस्यायं स्वभावो यत् क्रोधादिसहस्रप्रतिबन्धकमप्यगणयित्वा
 ऽवश्यमेवानन्दं जनयतीत्यत आनन्देन स्निग्धनयना, पञ्चान्तामनादृत्यान्यां पश्यतीति
 क्रोधेनारक्तनयना चपलनयना च । श्लोकस्या'रक्त'पदव्यङ्ग्यक्रोधस्य बीजमाह—
 मामनादृतेति ।

सखीभिर्दत्तेयं माला मया यदि वक्ष्येऽस्यले धार्यते तदा श्रीकृष्णविच्छेदेन तत्रां सर्प-
 वन्मासधिकं ज्वलयिष्यतीति यदा लोके चकिता पूर्वमुत्कण्ठितादृशायां सर्पबुद्ध्या सम्भ्रमेण

श स उ प्र—‘मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्नभग्ना दृगन्ता

‘निस्यन्देऽत्राधरकिशलये गूढलक्ष्या विवक्षा ।

‘हासो जाताङ्गुर इव कियत्तेन चित्ते प्रमोदो

‘वामत्वन्ते वहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १६७

अत्रा‘रुणे’ति कोपः, ‘आभुग्ने’त्यसूया, ‘भग्ने’ति तपा—ताभिः
शाबल्यम् । ‘निस्यन्दे’त्व‘गूढ’‘विवक्षा’भ्यां धृति-चपलतयोः सन्धिः । ‘हासो
जाताङ्गुर’ इति हर्षोदयः । ‘जहासे’ति कोपप्रशमः ।

स श उ प्र—‘त्वं मे प्राणाः’ ‘कथमिव विभो !’ ‘त्वां विना नैव वत्ते’

‘नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतुः ।’

‘त्वं मे नित्यं वससि हृदये’ ‘ना न ने’त्यशुपूर्णा (49)

कृष्णो दोर्भ्यां हृदि विनिदधे सा विसस्मार वाम्यम् (Y) ॥ १६८

अत्र ‘कथमिवे’ति वितर्कः ; ‘विभो’ इत्यसूया—दाभ्यां सन्धिः ।
‘नाहं’मिति दैन्यं, ‘या ते वसति हृदये सैवे’त्यसूया, ‘प्राणहेतु’रित्युग्रता—
एभिः शाबल्यम् । ‘अशुपूर्णा’मित्यौत्सुक्योदयः । ‘विसस्मार वाम्य’मिति
कोपप्रशमः । एते प्रशमोत्तराश्चत्वारः ।

स श प्र उ—‘कौटुम्बेणुमवीवदो व्रजपुरी’त्यापृष्ट एव प्रियो

रुक्मिण्या व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः ।

सन्धौ बन्धुरमानसः पुनरहो रोमाञ्चनेत्रास्त्रुनी

संवृणुन् प्रकृतो बभूव स पुनः पारिप्लवात्माऽभवत् ॥ १६९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौत्सुक्याद्वक्षसि धृतवती । आदौ
यस्यां सर्पबुद्धिरधुना तामेवान्दतबुद्ध्या दधारेति सखीषु स्नेरासु सतीषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियाधरे वक्तुमिच्छा गूढाऽतएव लक्ष्या यत्नेन लक्षयितुं
शक्या । ‘कियदि’ति जनिक्रियाविशेषणम् । वाम्यन्तु वहिः काव्यनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं जाड्यवशादसंविद् ज्ञानाभावः, तयोः सन्धौ बन्धुरमानसः सन् पुनश्च
जाते रोमाञ्चनेत्रजले संवृणुन् स्वस्थो बभूव ।

(Y) विसुर्निगद्धानुग्रहसमर्थः—मयि निग्रहः, ‘या ते वसति हृदये’ तस्यामनुग्रह इति
निग्रहानुग्रहयोः स्थानमाननिर्धारणे तवेवाव्याहृतोधिकार इति क्लृप्तैव । किमिति त्वं मयि

अत्र 'व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजडतयोः सन्धिः । 'रोमाञ्चे'ति हर्षः, 'नेताम्बु' इति विषादः, 'संवृण्व'न्नित्यवहित्या— तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो बभूवे'ति तत्तत्प्रशमः । 'पारिप्लवाक्मे'त्यौत्सुक्योदयः ।

श स प्र उ—लिखिष्यामीत्यग्रे स्फुरदभिनिवेशाऽर्त्ततरला

ततोऽश्रुस्नाताक्षी धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।

अवष्टभ्य स्वान्तं(Y) प्रकृतिमिव याता क्षणमसौ

लिखन्ती प्राणेशं शिवशिव विसस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनिवेशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्— एभिः शाबल्यम् । 'अश्रुस्नाने'ति विषादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यसूया, तयोः सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्तं'मित्यादिप्रशमः । 'विसस्मार सकल'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, स रमते, नैकाऽपि तस्य क्षपा

'व्यर्थे'त्यालपनप्रयोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।

हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमथवेत्याशङ्कमाना नम-

द्वक्ता तेन विचुम्बिताऽथ सुमुखी सन्देन मन्दाऽभवत् ॥ २०१

अत्र 'विश्रान्तः' इत्यादि वितर्कप्रशमः । 'स रमते' इत्यसूया, 'नैकाऽपि तस्य क्षपा व्यर्थे'त्यमर्षः—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमद्वक्त्रे'ति व्रीडा—एभिः शाबल्यम् । 'सन्देन मन्दाऽभव'दिति जडतोदयः ।

माधुरविरहेणात्यन्तयाकुला काचित् खचित्तस्य क्षणिकविनोदार्थमग्रे प्रथमतः श्रीकृष्णं लिखिष्यामीति स्फुरन्नभिनिवेशो यस्याः पञ्चादार्त्ता तरलाऽश्रुस्नाताक्षी चाभवत् । ततश्च लिखने विघ्नं दृष्ट्वा प्रायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विश्रैर्निन्दाम् विदधती स्वान्तमवष्टभ्य मनः स्थिरीकृत्य क्षणं प्रकृतिं स्वभावं प्राप्ताऽसौ सुस्था भूत्वा प्राणेशलिखनसमये मूर्च्छोदयेन सकलं विसस्मार । शिवशिवेति खेदे । सन्देन मन्दा रक्षिता जडाऽभवदित्यर्थः ।

निष्ठुरोऽसीत्याकृतपूर्णमावेदनम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्ये'ति पाठे, न ते सर्वङ्कषतैव सुग्धानां मादृशमभाग्यहेतुरपि तु दृष्टनायकसुलभोत्कटा कपटताऽप्येति सरलमन्दमात्मनिवेदनम् । अथच काकुताऽश्रयि किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लक्ष्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु चित्तस्थैर्ये एव स्वप्राणेशाधिगमो नासुलभः, निर्वेदस्याधिभावे प्रदग्धेऽप्येवमादिक्रमेण बहूनां भावानां शृङ्खलान्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अहौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते, 'पृथ्वीरेणुरणुः पर्यायि कणिकाः फल्गुस्फुलिङ्गोऽलघ्वि'ति दक्षिणाप्राणेशखरेण भक्तिरमणी-

श प्र स उ—मनो रागज्वालाज्वरकवलितं भस्मतु चिरा-

दयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः ।

गुरुणामाक्षेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-

मिति खालोदन्दे रुदति समरोदीदय बधूः ॥ २०२

‘राग’ इत्युत्कण्ठा, ‘ज्वाले’ति ग्लानिः, ‘कवलित’मिति मोहः, ‘भस्मत्व’ति ग्लानिः—एभिः शाबल्यम् । ‘अयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलि’-रित्याद्यौत्सुक्यप्रशमः । ‘गुरुणामाक्षेप’ इति शङ्का, ‘खलहसित’मित्यसूया—अनयोः सन्धिः । ‘समरोदीदि’ति विषादोदयः । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

अथालङ्कारसाङ्गर्थेण ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र ‘हुं मातरि’त्यत्र (१२८ श्लोके) ‘मात’रिति त्रासः, ‘धूर्त्तैर्य’मित्यसूया, ‘आप भिय’मित्यवद्विष्टा—अत्र शाबल्यं मौग्ध्यालङ्कारसङ्कीर्णम् । तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते । तत्र ‘बाहु’ दक्षिणमालिकण्ठवलय’ इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः । तत्र ‘प्रौढमनोजविभ्रमभरैः श्रान्तेव विभ्राजते’ (Y) इति अमगर्वयोः सन्धिः ।

एवमुदयशाबल्यादोनां दिग्दर्शनं (Z) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेम्नशास्त्रपरिशीलनमालि !

श्यामनाम कथमद्य गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः ॥ २०३

अत्रा‘खिला वृत्तय’ इति सर्व एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादामर्षासूयाऽदयः समानकालमुदितवन्तः । एवं ‘श्यामनान्नि विरता भव,

काचित् स्वस्य देहव्यागं निश्चिन्तती सखीः सनिश्चयमाह—मन इति । अनुरागज्वाला-रूपज्वरेण गतं मनश्चिरकालं व्याप्य भस्मतु भस्मेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः । देहं त्यज्यन्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि । इत्येवं अत्वाऽलौठन्दे रुदति सति ।

प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वदग्रे निश्चयं कृत्वा बहुधोक्तम्, हे आलि ! तथापि मद्ये श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम् ? यतः कृष्णान्धो हेतुभूतान्धम ग्लान्यादयो-ऽखिलवृत्तयः समुदीयुः ।

मणिविशेषकेण कुलशेखरवृषेण प्रणीताया सुकुन्दमालाया उत्तरार्हनिबद्धे पद्ये च । ‘बाहु’ दक्षिण’मित्यादि पूर्वपठितश्लोकेऽत्र किञ्चित् पाठवैलक्षण्यम् आविष्कृतम्—तत्तु लक्ष्यलक्षण-सङ्गतिं प्रत्यनुकूलमिति निगदेनैव काङ्क्षानाम् ।

शान्तिं यान्तु हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रशमशाबल्यम् । एवं सन्निशाबल्यं यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।

दिशो दिशस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

'दिशो दिश' इत्यवस्थाभेदात् । तथाहि—विरहे 'उन्मादमोहौ', विप्रलब्धा-
वस्थायां 'दैन्यचिन्ते', वासकसज्जाऽवस्थायां 'वितर्कशङ्के' दुःखमेव कुरुतः,
तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुदृष्टिभिः ।

ग्रन्थगौरवभीत्यैव मया नोदाहृताः परे ॥

अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।

विदधुर्भावकाव्यानि () तेनायं प्रक्रमः कृतः ॥

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतद्भेदनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ *

एवमिति—पूर्वश्लोकस्यैवोत्तरार्द्धस्थले यदि 'श्यामनान्नि विरते'त्यादर्द्धप्रदं पठति
तदा प्रशमशाबल्यं भवतीति । ***

(Z) उदयशाबल्यस्य 'समुदीर्यु'रिति पदादेव परामर्शः, प्रशमशाबल्यस्य 'विरता भव
शान्तिं यान्ति'ति पदाभ्यामापातत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदधुः—न केवलं भाव-
काव्यनिर्मितावेव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमपि तु बहुधा वितन्यमानेनानेनालोचनप्रथा
काव्याखादस्य गौरवज्ञानेऽपि । 'भावकाव्यानी'ति पदादखलङ्कार-ध्वनि-प्रतिष्ठापितकाव्यतो
रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्ष्याणां व्यावृत्तिरपि । इति

वैष्णवमतमाह्वये श्रीकृष्णचरितनिलीनतादात्म्ये ।

अरतिर्यदि बत कलिता न नृषा सुष्ठुशार्थगर्हा सा ॥

बालिशतो मदभरादुत युक्तिमुक्तं निर्वन्धतो यदयवाऽत दुरुक्तमुक्तम् ।

एको रसः शतदुरन्तहृदार्तिवस्तुभोगौकृतः प्रकृतितः स निहन्तु तत्तु ॥

रागो देशश्चान्तरं चोभजातं जातिं यातं यत लीनश्च जातु ।

भावदैतावैतलीलाप्रपञ्चे साचीभूतः सोऽस्तु भूतान्तरात्मा ॥

इति मौक्तिकावल्यां पूर्वार्द्धमवमितम् । श्रीः—०—

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य गुणस्य लक्षणपरीक्षे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।

शौर्यादिरात्मन ब्रूव वर्णास्तद्व्यञ्जका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्यादिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः^(१) । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सङ्केतोः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतङ्गजपञ्चाननयोः । यत्तु वीरसूतयोः शिशुयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन सव्यभिचारदोषादाकारस्य शौर्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणरूपपदस्योद्देशलक्षणपरीक्षा इति तत्र एव व्यवहाराः, तत्र काव्यरूप-पुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः । सङ्केततो नाममात्रेण कथनसुद्देशः । उदाहरणं परीक्षा—साऽग्रे वक्ष्यते । अधुना गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना । यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्यम् । यथा नानाविधासाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्यव्यञ्जकाः, तथा कटोरवर्णभिन्नाः सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति । तस्य माधुर्यस्य । नन्वनुमानादेव शौर्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति । तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य सिंहस्य शौर्यं, तथा स्थूलस्य मतङ्गजस्य न सिंहवच्छौर्यम् । वीरं सृते वीरसूतस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यवस्तावद्द्वयी गतिरभ्युपगम्यते । प्राचो दण्डिवामनादयस्तदनुसारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादिलौकिकन्यायमनुरुत्नाना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्थापयन्तो गुणानां प्राणत्वं शब्दार्थगतत्वञ्चैवोद्घोषयन्ति । तेषामयमाश्रयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्वप्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं, रसस्य कथञ्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि निवृत्तसिद्धस्यावयवस्यावयविक्रमस्यास्य चोत्कर्षापकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवेयुः, काव्यकर्तृणां काव्यकरणे शब्दार्थद्वारेण चमत्कृतिमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाणम् । अर्वाचो ध्वनिकारमस्मटविश्वनाथप्रभृतयस्तु, काव्यस्व

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्या-
नन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत्र तदास्वादार्थः
(क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकरः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वाद् इति
रसात्मकत्वहेतुमतोरेव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुर-
रसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां
रसस्य माधुर्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां माधुर्यादि-
व्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्तदाऽलङ्काराणामप्युत्-
कर्षकत्वं वर्त्तते, तेषामपि गुणत्वमसु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः
कण्ठाद्यङ्गान्वेवोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुप्रासस्वभावोक्तादयोऽलङ्काराः
शब्दार्थमेव, नतु काव्यम् । एवञ्चेत्तदा श्रुतिकट्टपुष्टार्थादिदोषाणां शब्दार्था-
श्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवासु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

पुत्रयोः शिशुशूरोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा प्रूर इत्यत्र यदेहगतप्रूरत्वं तत् वयःकृतमेव,
न तु गुणकृतमित्यतो निर्गुणकृतशौर्य एवात्र दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्थूलत्वरूप-
हेतोर्व्यभिचाराद् स शौर्यादिगुणो देहस्य न भवति, तस्य शौर्यस्य नानाविधगुणक्रिया-
विशेष आकारो व्यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्व-
मित्यर्थः । न च 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र शृङ्गाररसात्मकत्वं वर्त्तते, न तत्र
काव्यत्वव्यवहारः, यतोऽत्र व्यभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र
हेतौ (२) काव्यत्वजातिमत्त्वं इति विशेषणं देयम् । 'गोपीभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्व-
जातेरभावादेव न व्यभिचार इति भावः ।

तावत् स्वरूपोपेक्षाविजृम्भितमेतदवज्ञामर्थं कुमतदुर्ललितमित्यरोचयमानाः स्वाश्रयोत्कर्षादि-
द्वारा रसोत्कर्षादिकृतजगित्वं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपक्षीयानां युक्तितयमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां, लौकिकन्यायाद्व्यवहारस्य रसशब्दस्यालङ्कारिकत्वनिर्वचनेन, काव्यघटना-
ऽनुकूलशब्दार्थोपस्थितिनिर्भरत्वेऽपि सक्त्वादन्यायेन रसाव्यभिचारित्वं प्रतिपादयतां कवी-
नामाशयोद्भूतनेन च कवीकुर्वन्ति । तत्र प्रकाशकतां मम्मटभट्टानां 'तदशेषौ शब्दार्थौ

(२) एवं (ग) पुस्तके । 'अवीऽत्र हेता'वित्यादि (ङ) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौ काव्यजातिमात्रे विशेषणं
देय' मिति (क) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौ काव्यत्वजातिमत्त्वे न' इत्यपरम् ।

उच्यते—यथैव शौर्यादयो गुणास्तथैव कातर्यादयो दोषा अप्यात्मन एव धर्माः, तस्यैवोत्कर्षोपकर्षहेतव उपलभ्यन्ते । एवमेव माधुर्यादयो गुणाः श्रुतिकटादयो दोषा अपि रसस्यैवेति(३) ।

वर्णा माधुर्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत्र न तु सुकुमारत्वं कोमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात् । यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालि-
कलिला (४) यथे'त्याचार्यदण्डिनः (क) । Kavyadarsa. Chapt 1. Verse 43

एवञ्चेदिति—तयोर्देहरूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्माला रसापकर्षकत्वमूला तेषां श्रुतिकटादीनां दोषता । तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः । ननु सुकुमारत्वं यदि कोमलत्वमुच्यते तदा वर्णनिष्ठकोमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तत्तु कठोरवर्णैभिर्न सर्वत्रैव वर्तते । एवञ्चेत् यत्र कवितायां लकारबाहुल्यमात्रं तत्र माधुर्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्य-
व्यञ्जका बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कोमलत्वमित्याह—
न तु सुकुमारत्वमिति । तस्य कोमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात् । यथा लोलालिभिः कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पद्ये माधुर्याभावेऽपि कोमलवर्णा वर्तन्ते, एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ।

सगुणा'वित्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतां गुणानां विवेचनमाभावेन निर्दिष्टतां पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा' इत्यादि चाभिदधतां प्राचीनपक्षीयसङ्गतित्यागे काऽप्यनिच्छा स्फुटमेव वरोवर्त्ततेति नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम् । कौस्तुभकृतो मम्मटमताङ्ग-
सारिणोऽप्यत्र विषये न द्वैधीभावकातराः यथोक्तमेव तेः 'शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव
आत्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम् । एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं,
तथात्वे सति रसावभिचारिस्थितित्वम्, अयोग्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति लक्षणत्रयं
गुणानां द्रष्टव्यमिति प्रदीपेक्षे न केषामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः । वर्णाद्याश्रयत्व
पक्षोऽपि नासम्बद्ध्यतो विसङ्गवर्णघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(३) इत ऊर्ध्वं देहस्य काणलखज्जवादिदोषेऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु काणोऽयं देवदत्त इत्याद्येव, न तु देवदत्तो देहः, देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतेः, तेनोपचारादेव दोषाणां रसापकर्षकत्वं, वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरेव । एवमलङ्काराणामुपपचाराद्रसोत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि गुणत्वं भूयताम् ? नैवम्, तेषां शब्दार्थवर्णज्जलैर्वीपक्षीणत्वात्, कथं रसापेक्षत्वं, धेनोपचारिण भवितव्य-
मिति सुदृष्टपुलके एवातिरिक्तः पाठः ।

(४) 'कलिते'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

अत्रापि—लीलाऽलसललिताङ्गी लघु लघु ललनाललाममौलिमणिः ।

ललिताऽदिभिरालीभिर्विलसति ललितस्मिता राधा ॥ १

तेन सौकुमार्यं नाम रञ्जकत्वम् (५) ।

यदुक्तमन्यैः, 'कर्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः ।

अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः सूररिति क्रमः ॥' इति

ललनाया उत्कृष्टसुकुटमणिः श्रीराधिका सखीभिः सह लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति—इत्यत्र माधुर्याभावेऽपि बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते । रञ्जकत्वमिति—चेतसश्चमत्कारकारित्वमित्यर्थः । यथाऽङ्गुतवस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो जायते तथैवाङ्गुतसुकुमारवर्णानां अवगणे सति चित्तस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेतरदिति राङ्गान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च तयः पक्षाः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितासुख'मिति लौकिकन्यायमुपजीवतां भामहारीनामलङ्कार एव काव्य-स्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति व्यपदेशिनामुभयोरभेदकल्पनेत्येकः पक्षः । तथा च तदुपजीव्य वर्त्तमानानामाचार्योद्भटानां साकृतसुक्ती 'समवायवृत्त्या श्रौत्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारा-दयः इति गङ्गुलिकाप्रवादहेत्येवेषां भेदः' 'केनापि प्राक्तनालङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ कयाचिद् भ्रान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधुनिकास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदन्तीति चाचार्यदखिवामनयोरुपरि कलङ्कपङ्कलेपायं । द्वितीयः पक्षो रीतिगुणात्मवादिभि-रुदितो वामनादिमतं 'यदुक्तमन्यै'रिति प्रतीकेन मूले आक्षिप्तः । चन्द्रालोकप्रतापस्त्रीयादि-निवन्तानां मतमात्मविघातकारीत्याभासश्चात्रैव मूले । 'निर्दोषा लक्षणवती सरीति-गुणभूषिता । सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्यानाथीयलक्षणस्य वा 'कर्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः' इत्यादिकारिकया सह संवादः । तृतीयपक्षस्तु नवीनानां मतानुयायी 'शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः । वामनोऽपि कचिदस्फुटतयाऽत्र तदीयसम्मतिः—(३१।३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति) सुहाय्यमास । तथाच तत्र तट्टीकाकारा-स्तिष्पभूपालचरणाः—'नित्यानिगल्लाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति । अलङ्काराणां-सुपचाराद्रसोत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इति नवेनालङ्कारस्योपजीव्यत्वे प्रशस्तकल्पः । अतोऽद्याप्यप्रति-व्याप्तिवारणाय वर्णानां गुणव्यञ्जकत्वमायातौन्यनूयते । दखिपद्यांशस्तु स्पृष्टशैथिल्यस्याप्य शिथिलस्य तन्मतेऽक्षय्यगुणस्वरूपस्य निदर्शनम्—अत्रेदमवधेयम्, न तावदाचार्यदखिमतेऽत्र शिथिलत्वदोषस्यार्शः—परमयं गुणगुम्फित एवेति कश्चित् । 'उज्ज्वलं तूज्ज्वलं' इत्यत्र प्रथम-किरणे स्वल्पः पाठभेदः । 'अथैकस्ये'त्यादि टीकाकृततामात्रे प्रस्तुतसमाधानञ्च प्रागुक्तदिशा सूचितकल्पमिति विरम्यते ।

तदपि नातिललितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमहाङ्गनिर्मितिविशेष-
स्यैव (6) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति,
नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्तारो भविष्यन्ति ?
किञ्च काव्यशोभायाः कर्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभा-
कर्तारः, किं पृथक् ? आद्योऽसमग्रगुणयोः पाञ्चालीगौड्योः काव्यशोभाकर-
त्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'जर्जत्स्फूर्ज्जर्जनै'रित्यादौ (१ म किरणे
६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्णा एव माधुर्यादिव्यञ्जकाः,
माधुर्यादयो मधुररसाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

— ते माधुर्यादयः पुनः (7) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (7)—

माधुर्यमपि चौजश्च प्रसादश्चेति ते त्रयः ।

केचिद्विशेषेति ब्रूवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्यादिव्येव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्यादा गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्-
कर्षहेतवः, तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति—यदुक्तमिति । एतन्मतं दूषयति—यत इति ।
गुणालङ्कारविशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव,
तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकत्वं, स्वस्य स्वशोभाजनक-
त्वादभावात् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । अद्वैकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभा-
कर्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौडीप्रभृतिरीतिजन्य-
शोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ।
आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि वेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक्
शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः, यदि तत्र गुणत्वधारणाय
'पाञ्चाल्यादिरितिभिन्नत्वे सति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्व'मित्युच्यते तदा 'जर्जत्स्फूर्ज्ज-
दिव्यत्रौजोरूपगुणोऽस्यापि', तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्यप्रसादगुणयोरैव
काव्यशोभाजनकत्वं, न तु ओजोगुणस्येति ज्ञेयम् ।

पुनः स्वमतमाह (ख)— ते इति ।

(6) '—महाङ्गनिर्मितः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुस्तकेऽद्वयः पाठः ।

(7) 'अथ के ते माधुर्यादयो गुणा' इत्यसमाप्तश्लोकांशकारिकावर्जितः सुतरानसङ्गतः पाठः (ख)

(क) पुस्तकयोः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा ।

कान्तिः प्रौढिः (ख) समाधिश्च सप्तैते तैः समं दश ॥ १८० का

तेर्माधुर्यादिभिः । सप्तानां लक्षणमाह—

प्रसाद एवौजोमिश्रशैथिल्यात्मा भवेद्यदि ।

तदाऽर्थव्यक्तिरिष्येत, विकटत्वमुदारता ॥

पदानामेकरूपत्वं सन्ध्यादावस्फुटे सति ।

श्लेषो, मार्गाभेद एव समतौ, ज्वलामेव हि ।

कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥

वाक्यार्थे पदविन्यासः पदार्थे वाक्यनिर्मितिः ।

प्रौढिः, शरोह्यावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति ।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येक एके वैचित्र्याबोधकाः ।

एके दोषपरित्यागाद्गतायां इति (४) नो दश ॥ १८२ का

अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढिवैचित्र्याबोधिका ॥ १८२ (क) का
न तु गुण इत्यर्थः (ख) ।

समता तु क्वचिदोषः— १८३ का

समता तु क्वचिदोषोऽपि भवति । कुत इत्याह—

वैप्रस्यं यत्र वाञ्छ्यते ।

सजातीयविजातीययुगपद्वर्णने सति ॥ १८४ का

सप्तानामिति—परमतसिद्धानां सप्तानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—
अतस्तदिना लक्षणव्याख्याऽपि सम्यक्तया न भविष्यतीति । यत्र न तथेति—न वैषम्यमभीष्टं

(ख) प्रौढिरिति—दण्डिवामनादिगणिते गुणगण्ये गृहीतस्य सौकुमार्यस्य स्थलेऽस्यो-
द्देशः । गृह्यबोजन्तु अर्थगुणविवेचनप्रस्तावे वामनेन 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' (१।१।२) इति
कृतनिर्द्देशस्यौजसो विभेदप्रदर्शनसुररीकृतेति ज्ञेयम् । माधुर्यसौकुमार्ययोः प्राचीन-
परिलक्षितयोर्लक्षणे नवीनानां भेदानुपलब्धिरपीह प्रमा । समतमाहेति—स्वरसमेवेति
वक्तुं युक्तम् । एतन्मतस्य कौस्तुभकृता प्रकाशकदादीननुसरता दर्शितम् । गुणानां

(४) '—त्यागाद्वतार्था' इति विपरीतः पाठः केवले मुद्रितपुस्तके ।

यत्र परस्परविसदृशयोर्युगपद्वर्णने वैषम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव ।
यत्र न तथा तत्र गुणः । यथा—

ऊर्ध्वोर्ध्वस्थिर्गोवर्द्धन (ख) शिखरिवरोद्धारसारोद्गुरोऽहं

शङ्के पङ्केजनेत्रे ! तव कुचमुकुलालोकने जातकम्पः ।

उद्गुण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाढ्यः

सोऽयं (९) राधेऽभिभूतस्तव तरलितया हन्त वेणीभुजङ्गया ॥ २

इत्यादिव्वसमतैव गुणः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योररौकृतौ ।

अौज्वल्यरूपा या कान्तिः सा माधुर्यान्तरस्थिता (ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्तन्ते तेन ते न पुनर्दश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुरदारता ओजस्येवान्तर्भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-
दोषनिरसनेनैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य्य एव लब्धः किं प्रसादगुणस्य पृथङ्
निर्देशः ? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् कान्तर्भावः ? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ।

तत्र समता गुण एव । वैषम्यवर्णनमेवाह—ऊर्ध्वोर्ध्वेति । ऊर्ध्वोर्ध्वस्थितान् मेघादीनपि स्पृहन्ते
यो गोवर्द्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्धारो सारोद्गुरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम् । शङ्के शङ्काविशिष्टो
भवामीत्यर्थः ।

ग्राम्यत्वकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकठोरत्वस्याङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य्य-
स्यान्तर्भूता न पृथक् । नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथक्प्रवह्णार एव घट-
पटयोः पृथक्ते प्रमाणं तत एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथैवायं प्रसादगुणोऽयं
माधुर्य्यगुण इति पृथक्प्रवह्णार एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां
सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तोरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-
व्वन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथक्प्रवह्णारा वर्तन्ते एव इत्यत आह—किञ्चेति ।
उभयमिति—त्रिविधत्वं सप्त ? (दश-) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः ।

त्रैधत्वमेवोपपादयन्त उद्गोतकृतो नागोजीभट्टा इत्यमेषां रसधर्मत्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः—
'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्तारो विकाशश्चेति । तत्र शृङ्गारप्रान्त-
करुणेभ्यो द्रुतिश्चित्तस्य । वीररोद्रवीभत्सुभ्यो विस्तारस्तस्य । हास्याद्भुतभयानकेभ्यो
विकाशश्चेति । विकाशश्च हास्ये वदनस्य अद्भुते नयनस्य भयानके द्रुताप्रसरणरूपो
गमनस्य । स च क्वचिद्विस्तारेण युक्तः विभाववैचित्र्यात् । प्रसादस्तु सर्वेषामाधिक्यकारी-

किञ्च मतान्तरकथनमेवैतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमितुप्रभयमस्माक-
मभीष्टम् ⁽¹⁰⁾ (ख) ।

अथ माधुर्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।

सम्भोगे विप्रलम्भे च तदेवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चेतोविस्ताररूपस्य दीप्तत्वस्य हि कारणम् ।

ओजः स्याद्वीरबोभत्सरोद्रेषु क्रमपुष्टिकृत् ॥ १८७ का

दीप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढतेत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्फार-
कारणम्—क्रमाद्वीरादिषु पुष्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यत्तार्थः सहसैव प्रकाशते ।

सौरभ्यादिव कस्तूरी प्रसादः सोऽभिधौयते ॥

स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।

उपयुक्तः (ग)—१८८का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्दर्शाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्शयते, रचनाया
रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

ते माधुर्यादयः के किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां लक्ष्यमाह—रसनिष्ठमाधुर्यं रञ्जकत्वम् ।

सौरभ्यादिति—यथा कस्तूरीगन्धो वस्त्रादिभिरावृतोऽपि स ह्यसौ कस्तूरी प्रकाशयति

त्यवस्थान्तररूपकार्यवैचित्र्यानिर्णयमकृतया कारणत्रयमेव कल्प्यते—कारणवैचित्र्येण तयाणा-
मेव स्फुटमुपलम्भात्, अवान्तरगुणानामङ्गाङ्गिभाववैचित्र्येणानन्त्यादस्फुटत्वाच्चेति भावः ।
न तु गुण इति—न गुणान्तरमिति यावत् । एतेषां प्राचैनोक्तानां कचिद्दोषत्वमिति
षत्तत्तरेव वामनादिभिर्वैशेषिकगुणत्वेन स्वीकृतिमप्रकृष्यीकृत्य । गोवर्द्धनेति—अत्र यतिभङ्गो
लक्ष्यः । उभयमेवेति—मतान्तरकथनं नानवद्यमित्यलम् ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्या अटवर्गा लघू रणौ ।

माधुर्य्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चेत् ॥ १६० का

नैकरूपा इति पृथक् पृथक् वर्गजा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा स्वपञ्चमाधःस्यो वा ओजस्येव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं चलन्त्या मञ्जीरनादो मदखञ्जनाद्याः ।

मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेशयं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणित्येकरूपत्वे दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।

अञ्जस्ते गञ्जनञ्जो मञ्जीरो मञ्जुभिः रूनैः ॥ ४

इत्यादेः खलुनुप्रासरीतिरुदस्य वर्त्मनः ।

माधुर्य्यबहुलत्वेऽपि गौडोया रीतिरिष्यते (ग)॥१६०(क)का
किन्तु—वृश्चते तव कञ्जाक्षि ! कान्तिः काञ्चनवन्धुरा ।

अस्वदीपरि शम्भेव नन्दनन्दनवत्तसि ॥ ५

तद्वदित्यर्थः । तेषां माधुर्य्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादयो मकारपर्यन्ता वर्णाः स्पर्शा इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो डकारः तदधःस्थाः ङ्ङ-झ-ञ्झ-णा वर्णा माधुर्य्यञ्जका भवन्ति—एवं चवगौदपि ज्ञेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथैव न माधुर्य्यञ्जकाः । रेफणकारौ लघू एव माधुर्य्यञ्जकौ ; चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति तदा माधुर्य्यञ्जकाः— यदि चैकस्मिन्नपि काव्ये ङ्ङ-झ-झादिसजातीयवर्णानां धारावाहिक-तया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे यत्कीमविद्यति । तस्मात् पृथक्वर्गजा एव पञ्चमाधःस्थसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्थसजातीयवर्णानां निवेशो दोषो यथा 'कान्ते निशान्त' इति । कान्ते श्रीकृष्णे एकान्ते निशान्ते मन्दिरं त्वामन्विष्य पदान्ते क्लान्तिं श्रममन्तति दधाति सति । अति यदि बन्धने धातुः—अमं प्राप्तवतीत्यर्थः । त्वन्मञ्जीर एवाञ्जः शीघ्रन्तव गमनस्यात्रैव त्वं वर्त्तस इत्याद्येपस्य दञ्जी प्रकाशकः ।

अनुप्रासरीतियुक्तस्यास्य मार्गस्य मधुरवर्णबहुलत्वेऽपि गौडोया रीतिरेवात्र, न तु रसनिष्ठं माधुर्य्यमिति ज्ञेयम् । प्रसूया विद्वादिब । तदेवमेव माधुर्य्यमयमेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन श्रान्तोऽपि गृहीतः । इदानीं रसनिष्ठधर्मत्वमेवां दर्शयति । त्रिधा विभागस्य तत्त्वमूलमुद्गोतल्लुप्तमत्र स्मरणीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रस-विशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खलु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति जयदेवादिसमतम् । गौडोया रीतिरिति—अथमुपविभागो रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकालुष्यकलितोऽनवस्थापादकश्च

इत्यादौ शुष्कमाधुर्यम् । अथोजोव्यञ्जका वर्णा उच्यन्ते—

योग आद्यद्वितीयाभ्यां चेद्वितीयचतुर्थयोः ।

उपर्यधो द्वयोर्वाऽपि रेफेण सह चेद्युतिः ॥

शषौ टवर्गश्चानन्त्यो वृत्तिदैर्घान्तयौजसि ॥ १६१ का

कक्खटं, रुक्खेला, अच्छं, कच्छः उत्थानं, ककुप्फेनः (ग) । एवं रग्घासः, उज्झितं, बद्धः, ककुब्भासः, अर्कः, शक्रः, दुर्ग्रहः । शषौ स्पष्टौ । टवर्गश्चानन्त्य इति किम् ? रुट रुड् । उदाहरणम्—

जङ्घोङ्घं सर्मूङ्घं सुकुटतटलुठद्रुदीप्तिच्छटाभि

श्छन्नं यत् पादपीठं प्रकटितपटिमप्रौढिगर्भमहोभिः ।

गुणालङ्कारयोरविवेको न वाच्यः । वर्णानामन्तर्मूर्धत्वेनैव षट्ङ्गारोत्कर्षान्माधुर्यम्, अनुप्रासस्तु तत्तदनपेक्षोऽपि सिध्यतीत्यनयोर्भेदोपलब्धः ।

योग इति—आद्येनाच्चरेण द्वितीयाच्चरस्य योगः, एवं तृतीयाच्चरेण चतुर्थीच्चरस्य । रेफेण सह वर्णस्योपरि युतिर्योगो यथाऽर्कः, तथा वर्णस्याधो योगो यथा शत्रुः, उपर्यधोदेशे च रेफेण योगो यथा दुर्ग्रहः । अनन्त्य इति—अकारादिरसहिता एव (II) टटादयो वर्णा ओजोव्यञ्जकाः, न तु अकारादिरहिता रुट् रुडिति वर्णाः ।

न तथाऽकारसम्मतोऽपि । नेधं सूक्ष्मेच्छिकेति निपुणमेव टीकाकर्ता कस्यचिन्मतत्वेना-
नादेयतासूचनम् । गुणानां मुख्यत्व एव रसनिष्ठत्वं, रीतीनान्तु पदसङ्घटनाऽङ्गदारेति भेदः ।
मूलोदाहृतेऽनुप्रासवत्पदकदम्बकघटनादेव विच्छित्तिरिति रीतित्वेन व्यपदेश एव व्यायान्,
'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । अत्रोदाहरणे एकरूपशब्दप्रयोगाद्वैचित्प्रधानि-
रतो न माधुर्यं गुणः । कखटमिति कठिनस्य नाम । रुचो दीप्तेः खेला । ककुप्फेन इत्यत्र
प्राकपार्थिवादिसमासाश्रयेण कथञ्चिदर्थबोधः । रुचो ह्रासः, ककुभां द्विषां भासो दीप्तयः ।
भयो होऽन्यतरस्यामिति (८।४।६२) पूर्वसवर्णादेशः । इयमेव दखिवामनाद्यालङ्कारिक-
सिद्धाऽसमग्रगुणा गौडीया रीतिः । गौडीयादिरुञ्जानां देशसिद्धिस्तत्वेऽपीयं प्रथा
गौडीयकविचक्रचुसमार्गस्य न सदा रुम्यक् समुज्जसेति यथा तथाऽस्माभिरितरत्र सूचिता ।
यद्वेत्ताघस्तात् कौसुमकतां गाढवन्धनक्षयस्यौजसः पुनर्दीप्तमध्यन्तुत्वाभिधैरुद्धतमध्यम-
मधुराख्येर्वाऽधस्तादुपदर्शितैर्भेदैरन्तर्विभागस्तत् क्वचित् प्राचीनमहाकविपदलक्ष्याणां समा-
धानाय कचिज्जयदेवाद्यार्वाचीनकविगीतकवितानां गौरवरत्नामात्रमिषकमेवेति च मन्यामहे ।

(II) 'अकारादिरसहिता एव' 'अकारादिरहिता एवेति' पाठौ यथाक्रमं (क) (ग) पुस्तकयोः, अन्यत्र
'अकारसहिता एव' 'अकाररहिता एवेति' पाठ उपलभ्यते । द्वितीयपक्षे तु 'अकार'पदं स्वरोपलक्षणमिति
ज्ञेयम् ।

शर्वादिवर्गस्वर्गीकरण(१२)-चणभुजादण्डशौटीर्यचण्डः

शिष्टाभोष्टं कषीष्ट प्रचुरघनष्टणाविक्रमश्चक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोभागः ।

अटवर्गैररेफैश्च क्खग्घाभ्याञ्च विवर्जितैः ।

अयुक्तश्च महाप्राणैर्मध्यतां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यतां मध्यौजस्वम्(ग) । क्खग्घाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य-
मित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थैस्तेः, अयुक्तैः केवलैरित्यर्थः,
चकारात् क्वचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्येष चारुः स्यात् करुणादौ भवेन्न वा ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्युक्तश्चेदतिमुन्दरः ।

गाढबन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्त्तिकृत् (घ) ॥ १६३ का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-

स्निग्धश्याममयातयाममधिकश्लाघ्यं सुहुः पातु वः ।

आभीरीस्तनकुम्भकुङ्कुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग—

ब्रह्मानन्दमहासुधास्मुधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

ऊर्द्धां यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्द्धां सुकुटसम्पत्तिरत्नदीप्ति-
च्छटाभिश्चित्रं प्रकटितपटुतायाः प्रौढिर्गर्भं येषां तैर्महोभिस्तेजोभिः करणैर्महादेवादेरपि
गर्वैश्च खर्वीकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीर्यं पराक्रमे प्रचण्डश्चक्रपाणिः शिष्टाना-
मभौष्टं कषीष्ट । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्यक्रपाविक्रमो यस्य सः ।

एष मध्यमौजोव्यञ्जकवर्णः करुणारसे कस्यचिन्तते चारुः स्यात् कस्यचिन्तते न । ब्रह्मा-
नन्दस्वरूपमहासुधाब्धेः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति
यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तदो युष्मान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यस्निग्धश्यामं पुनश्चायात-
याममगतरसमेकरसमित्यर्थः । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनायिकायाः कस्तूरी-
तिलकायितम् ।

(घ) 'गाढबन्धलमोज' इति वामनकृतं शब्दगुणत्वेन निर्दिष्टस्यौजसो लक्षणम् । 'बन्धः
पदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय' इति कविप्रियायाम् । स च बन्धो दृढमिश्रशिथिलमेदेन
तैर्विध्यमापन्नो यथायथं चमत्कारमावहतीत्याकरे सूचितम् । अत्र सौन्दर्यञ्च न पाठधर्मेवशेन,

यथा वा—सान्द्रानन्दघनं घनाघनघटास्त्रिग्विधोच्चतश्चामल-

ज्योत्जालजटालमात्रय इव प्रेम्नान्विलोकीयियः ।

क्षणस्याङ्गमनङ्गसङ्गरलसङ्गोपाङ्गनाऽपाङ्गक-

व्यासङ्गेन तरङ्गितं मम मनः सङ्गित्वमङ्गीक्रियात् ॥ ८

प्रसादस्य व्यञ्जिका तु केवलं रचना मता ।

न तत्र वर्णप्राधान्यं प्रसादो विप्रदार्ढ्यता ॥ १६४ का

सर्वेष्वेव रसेषु प्रसादस्योपयुक्तत्वाच्च वर्णगतनियमः । उदाहरणम्—
‘कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे वक्तुं विधे ! सततमातनु मानमस्याः ।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी बभूव ॥ ८ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनायास्तदपि वक्तादेः (घ) ।

औचित्यात्तदधीना भवन्ति तस्माद् गुणोऽपि तदधीनः ॥ १६४(क)का

तस्माद्धेतोः, वक्तादेर्वक्तृवाच्यबोद्धव्यानां, तदधीनो वक्ताद्यधीनः । उद्धते
वक्तरि उत्तमोजो धीरोदात्ते वक्तरि मध्यममोजो धीरललिते वक्तरि माधुर्य्यं,
प्रसादस्तु सार्वत्रिक इति ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणविवेचनो नाम षष्ठः किरणः ॥ *

यथा वेति—कन्दर्पयुद्धे लसत्गोपाङ्गनायाः स्निग्धापाङ्गन्यासङ्गेन चञ्चलं त्रिलोक्याः
ग्रीभारुपस्य श्रीकण्ठस्याङ्गं कर्त्तुं मम मनःसङ्गित्वमङ्गीक्रियात् मम मनसि सदा स्फुर-
त्वित्यर्थः । कथम्भूतम् ? सान्द्रानन्दनिविडं पुनश्च वर्णकमेव घटातुल्यास्निग्धश्यामलज्योत्-
ज्वासमूहैः जटालं युक्तमित्यर्थः ।

विप्रदार्ढ्यता—अत्र कष्टं विनाऽर्थबोधकता प्रसादः, तस्य व्यञ्जिका रचनेव ।

हे विधे ! अस्या राधाया मानं सदा विस्तारयेति श्रीकण्ठस्य वचसो भङ्गीमाकलय्य ।

यद्यपीति सूत्रम् । औचित्यादिति—यथा वक्तरधीना रचनायास्तदुक्तपदोऽप्योजो-
माधुर्यादिगुणादयोऽपि तथा भवितुर्महन्तीति । * *

अपि तु सहृदयसंविदालम्बनतया विशेषापेक्षत्वेन । वन्यघटितस्य चमत्कारस्य पाकश्यादि-
विषयतत्त्वस्य च स्वरूपं रीतिकिरणविवेके प्रपञ्चयिष्यते । ‘सान्द्रे’तत्र ‘प्रेम्नान्विलोकीय-
श्लोकाकृता न वराख्यातः सहजसिद्धत्वात् । ‘कोपे’ इत्यादि श्लोके चतुर्थकिरणतो यत् पाठ-
वैकल्याय न तत् चतुर्थात् । औचित्यादित्यादि—औचित्यमन्वयार्थादिव्यस्य विस्तार इति—